

CSUKOVITS ENIKŐ

AZ ANJOUK MAGYARORSZÁGON I. RÉSZ

I. KÁROLY ÉS URALKODÁSA (1301–1342)

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA
DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2012

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK
ÉRTEKEZÉSEK

CSUKOVITS ENIKŐ

AZ ANJOUK MAGYARORSZÁGON I. RÉSZ
I. KÁROLY ÉS URALKODÁSA (1301–1342)

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2012

© Csukovits Enikő, 2012

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál

TARTALOM

ELŐSZÓ	6
1 Ország kelet és nyugat határán	11
Paradysus Dei – A korona országai – Szomszédok és ellenségek – Az ország népei – Várak és városok	
2 A Szent-királyok nemzetsége	28
Árpád és utódai– Szent királyok és királylányok – Dinasztikus kapcsolatok – Az utolsó Árpádok	
3 Az Anjou-dinasztia és a magyarországi trónigény	41
I. Károly, Szicília királya – A földközi-tengeri „birodalom” – Magyar-nápolyi kettős házasság –Martell Károly magyar királysága	
4 „Magyarországi” Károly trónra kerülése	57
Egy trónkövetelő útja Magyarországra – Két párt, három király – Károly három koronázása	
5 Harc a hatalomért	70
A királyi hatalom: vágy és valóság – Tartományok és tartományurak – A rozgonyi csata – Rozgonytól Trencsénig	
6 Az ország kormányzata	86
Új királyi székhely – Károly bárói – A Szent György lovagrend – Az udvar és intézményei – A kormányzás vidéki intézményei – A hatalom elvi alapjai – A „nápolyi minta”	
7 Károly kincstára	113
A királyság bevételei – Valutareform és aranyforint – A körmöci arany	
8 Nagyra törő dinasztikus tervek	124
Dinasztikus átrendeződés Európában – Károly családja – Nápolyi aspirációk – Három király Visegrádon – A lengyelországi lehetőség – Dalmáciától Havasalföldig: pozícióvesztés és eredménytelen expanzió	
9 Milyen volt I. Károly?	143
Merénylet és leszámolás Visegrádon – A halál három lovasa – „A legkiválóbb királyok közé kell számlálnunk”	
Rövidítésjegyzék	152

ELŐSZÓ

„Amikor Anjou Károly összeházasította a fiát a magyar király lányával, nem láthatta előre azt a dicsőséget, amely e házasságon keresztül áradt később a családjára; hosszú távon minden cselekedete közül ez volt a legszerencsésebb.”

(Steven Runciman)¹

1300 augusztusában Spalatóba (Split), a dalmát partvidék Diocletianus római császár palotájáról híres városába három gálya érkezett az Adriai-tenger túlsó partjáról, Apuliából (Puglia), fedélzetén II. Károly nápolyi uralkodó unokájával, a tizenegy éves *Caroberto*val. A kisfiú, akit az utazás ügyében kelt nápolyi rendeletek Magyarországi Károly, *Karolus de Ungaria* névvel említenek, és akit a parton magyar és horvát hívei vártak, azért indult a számára ismeretlen Magyarországra, hogy beváltsa családja trónigényét, és megszerezze az országot.² Aspirációit interregnum nem indokolta, megérkezésekor ugyanis az országnak volt királya, az 1290 óta uralkodó III. András. András azonban fél évvel később, 1301. január 14-én „előzékenyen” elhunyt, s halála megnyitotta az ifjú trónkövetelő előtt a trónra jutás lehetőségét. Amíg *Caroberto* spalatói megérkezésének híre – amelynek pontos napját máig nem ismerjük – az országban csak kevesekhez jutott el, és csupán egy szűk elitet foglalkoztatott,³ addig az utolsó Árpád-házi uralkodó halálát már a kortársak korszakos jelentőségű eseménynek tekintették. Az egyik befolyásos előkelő, Ákos nembeli István nádor oklevelének szemléletes megfogalmazása szerint András halálával letört „*az utolsó aranyágacska*” Szent István nemzetségfájának törzséről.⁴ Korszakhatárrá ily módon nem Károly partraszállásának ideje, hanem az Árpád-ház három évszázados uralkodásának végét jelző 1301-es évszám vált.

¹ STEVEN RUNCIMAN: *A szicíliai vecsernye*. Budapest, 1999. 296.

² II. Károly királynak az utazás előkészületeinek ügyében kelt parancsleveleiben „pro transitu Karoli de Ungaria carissimi nepotis nostri” – ADE I. 183. 184. 185. 188. sz.

³ Ugyanúgy ismeretlen Károly 1301-es koronázásának pontos dátuma is.

⁴ 1303: „ultimo aureo ramusculo a progenie stirpe ac sanguine sancti regis Stephani primi regis Hungarorum” – AO. I. 52.

Könyvem a Spalatóban partra szálló ifjú trónkövetelő, *Caroberto*, Magyarországi Károly életét, uralkodását kíséri végig, az alig ismert nápolyi gyermekkortól a pontosan ismert székesfehérvári temetésig. *Caroberto*ét, akit új hazájában, Magyarországon Károlyként említettek az egykorú hivatalos források, akit krónikások és történetírók évszázadokon át I. Károlynak neveztek, és akit csak a 19. század történészei kezdtek Károly Róbertnek hívni, feltehetőleg azért, hogy írásaikban megkülönböztessék az ugyancsak I. Károly nevet viselő dédapjától, az Anjou-ház nápolyi dinasztiaalapítójától. E néven került be az ekkor írt nagy történeti összefoglalókba, s általában e néven szerepel máig, népszerűsítő és szakmunkákban egyaránt, a széles közvélemény is Károly Róbertként – sőt, Róbert Károlyként – ismeri.

Az Anjou-dinasztia magyarországi ágát megalapító I. Károlyról – bármilyen hihetetlen – máig nem készült önálló életrajz, s nem készült tudományos monográfia magáról a dinasztiairól sem. Károly fiáról, I. (Nagy) Lajosról mindmáig a több mint egy évszázada, 1892-ben Pór Antal tollából megjelent életrajzi munkát,⁵ unokájáról, Máriáról pedig az 1885-ben készült Márki Sándor életrajzot vesszük elsősorban kézbe.⁶ Az első és – eddig – az egyetlen idegen nyelvű összefoglalás az Anjou-ház magyarországi uralmáról, Hóman Bálint könyve több mint hetven esztendeje, 1938-ban jelent meg.⁷ A külföldi Anjou-irodalom által máig gyakran idézett mű szemléletes és a korábbi szakirodalomhoz képest rendkívül korszerű képet vázolt a korszakról,⁸ az azóta eltelt idő folyamán azonban a hazai kutatás ezt a képet számos részletében átrajzolta, árnyalta. Hóman Bálint munkássága máig jelentős hatást gyakorol a magyar medievistikára, mondatai még napjaink irodalmában is vissza-

⁵ PÓR ANTAL: *Nagy Lajos, 1326-1382*. Budapest, 1892. (Magyar történeti életrajzok); a Lajosról készült utolsó életrajzi munka: BERTÉNYI IVÁN: *Nagy Lajos király*. Budapest, 1989. (Népszerű történelem)

⁶ MÁRKI SÁNDOR: *Mária, Magyarország királynéja, 1370-1395*. Budapest, 1885. (Magyar történeti életrajzok); Máriáról és a korról a közelmúltban megjelent munka: SÜTTŐ SZILÁRD: *Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384-1387. évi belviszályok okmánytárával*. I-II. Szeged, 2003.

⁷ BÁLINT HÓMAN: *Gli Angioni di Napoli in Ungheria, 1290-1403*. Versica dall'ungherese di Luigi Zambra e Rodolfo Mosca, Roma, Reale accademica d'Italia, 1938. Eredetileg azonban ez a szöveg sem a külföldi olvasó számára készült, Hóman Bálint magyar nyelvű összefoglaló munkájának, a Magyar történetnek a fordítása: HÓMAN BÁLINT – SZEKFI GYULA: *Magyar történet*. Budapest, 1936. (reprint: 1990.) Néhány éve az Engel Pál, Kristó Gyula és Kubinyi András által írt tankönyv – amelyben az Anjou-kort Kristó Gyula készítette – megjelent francia nyelven, ez a kötet azonban jegyzeteket nem tartalmaz, így a külföldi kutatók számára csak korlátozottan hasznosítható. PÁL ENGEL, GYULA KRISTÓ ET ANDRÁS KUBINYI: *Histoire de la Hongrie médiévale II. Des Angevins aux Habsbourgs*. Presses Universitaires de Rennes, 2008. (Histoire)

⁸ Idézi pl. mint „che è ancora oggi l'unico studio importante non scritto in ungherese”: DAVID ABULAFIA: *I regni del Mediterraneo occidentale dal 1200 al 1500. La lotta per il dominio*. Laterza, Roma – Bari, 201. 270.

visszaköszönnek, megállapításainak többségéről azonban ma már másként vélekednek a hazai középkorkutatók.

Monográfia ugyan nem készült, fontos és máig alapvető tanulmányok azonban születtek a korszakról, elsősorban a kormányzattörténet és a társadalomtörténet területén. Korszakos jelentőségű, hogy Györffy György hozzáfogott *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című kézikönyv-sorozat elkészítéséhez, amelyben a megyék alfabetikus rendjében településről településre számba vette az országra vonatkozó ismeretanyagot. A munka (címe ellenére) az Anjou-kor kutatója számára is a legfontosabb segédeszköz, az anyaggyűjtés ugyanis nem az Árpád-kor végével, hanem az 1332-1337-es pápai tizedjegyzékkel zárult.⁹ Az Anjou-udvar, a kormányzat különféle intézményeinek megismeréséhez főként Engel Pál, Bónis György, Gerics József és Kumorovitz L. Bernát, az udvari kultúrához elsősorban Kurcz Ágnes, az Anjou-kori társadalomtörténethez Engel Pál és Fügedi Erik művei nyújtanak új információkat.¹⁰ Kristó Gyula pedig – aki maga is számos tanulmányt publikált a korszak történelméről – útnak indította az *Anjou-kori oklevéltár* című vállalkozást, amely magyar nyelvű regesztákban teszi közzé a korszak teljes forrásanyagát.¹¹ Az Anjou-kort is tárgyaló összefoglaló munkák közül kiemelkedik Engel Pálnak a középkori Magyarország történetéről írt kötete, amely a londoni Tauris kiadó felkérésére, eleve a külföldi olvasóközönség számára készült, s csak „mellékesen” jelent meg magyar kiadásban.¹² Az elmúlt évtizedekben az Anjou-ház nápolyi és Provence-i uralmáról is rendkívül gazdag szakirodalom született, köztük több, szinte megjelenése pillanatában

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. (=ÁMTF) I-IV. Budapest, 1963-1997.

¹⁰ Elsősorban lásd ENGEL PÁL: *Nagy Lajos bárói*. Történelmi Szemle 28 (1985) 393-413.; ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája (1301-1437)*. I-II. Budapest, 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.); KURCZ ÁGNES: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*. Budapest, 1988.; BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.; GERICS JÓZSEF: *A magyar királyi kúriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez*. In: Uő: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 1995.; KUMOROVITZ L. BERNÁT: *A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján.)* Regnum 5 (1943); KUMOROVITZ L. BERNÁT: *Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában*. In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1984. 293-330.

¹¹ ALMÁSI TIBOR – BLAZOVICH LÁSZLÓ – GÉCZI LAJOS – KÓFALVI TAMÁS – KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – PITI FERENC – SEBŐK FERENC – TÓTH Ildikó (szerk.): *Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustranti*. Budapest – Szeged, 1990-

¹² PÁL ENGEL: *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*. Tauris, London – New York, 2001.; magyarul: ENGEL PÁL: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest, 2001. (História Könyvtár. Monográfiák 17.)

klasszikussá vált monográfia,¹³ és jó néhány tematikus konferenciakötet, például az Anjou államok intézményeiről, az Anjou-tartományok nemességéről, az Anjou-országok bírói gyakorlatáról, illetve legutóbb a diplomáciájáról rendezett konferenciák kötete.¹⁴ Ezek a munkák nem csupán az Anjou-országok összehasonlítása miatt nélkülözhetetlenek, de nemegyszer a Magyar Királyságra vonatkozó hazai ismereteinket is új megvilágításba helyezik.

A közelmúltban azonban nem csak a szakirodalom bővült jelentős alpművekkel, jelentősen átalakultak maguk a kutatási lehetőségek is. A magyar középkor kutatója most, a 2010-es évek elején összehasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben dolgozhat, mint elődei bármikor. Az internet óriási változásokat hozott: a kor forrásanyagának nagy része ma már néhány kattintással otthon is hozzáférhető. A legnagyobb eredmény, hogy a legfontosabb forrásbázis, a teljes magyar okleveles anyag – a Magyar Országos Levéltár két nagy középkori gyűjteménye, a Diplomatikai Levéltár és a Diplomatikai Fényképgyűjtemény, mintegy 200 ezer oklevél – az elmúlt években folytatott nagyarányú digitalizációs tevékenység eredményeként elérhető a levéltár honlapján.¹⁵ Az Anjou-kor időszakához nagyjából a fennmaradt okleveles anyag negyede köthető: I. Károly és Nagy Lajos uralkodásának nyolc évtizedéből közel 30 ezer eredeti oklevelet ismerünk, az átírásban, másolatban fennmaradt szövegekkel együtt ez a szám már meghaladja az 55 ezret. Közülük több mint 4600 készült I. Károly nevében, és közel 20 ezer oklevél, vagyis a teljes anyag mintegy 10%-a született uralkodása négy évtizede alatt.¹⁶

¹³ Többek közt GIUSEPPE GALASSO: *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266-1494)*. UTET, Torino, 1992. (Storia d'Italia. Vol. XV.); JEAN DUNBABIN: *Charles I of Anjou. Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe*. Longman, London – New York, 1998.; ANDREAS KIESEWETTER: *Die Anfänge der Regierung Königs Karls II von Anjou (1278-1295). Das Königreich Neapel, die Grafschaft Provence und der Mittelmeerraum zu Ausgang des 13. Jahrhunderts*. Matthiesen Verlag 1999. (Historische Studien 451.); SAMANTHA KELLY: *The new Solomon. Robert of Naples (1309-1343) and Fourteenth-Century Kingship*. Brill, Leiden – Boston, 2003.

¹⁴ *L'État angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle*. École Française de Rome, 1998. (Collection de l'École Française de Rome 245.); *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du moyen âge*. École Française de Rome, 2000. (Collection de l'École Française de Rome 275.); *La justice temporelle dans les territoires angevins aux XIIIe et XIVe siècles. Théories et pratiques*. École Française de Rome, 2005. (Collection de l'École Française de Rome 354.); *La diplomatie des États angevins aux XIIIe et XIVe siècles*, sous la direction de Zoltán Kordé et István Petrovics. Roma – Szeged, 2010.

¹⁵ www.mol.arcanum.hu/dldf. A 200 ezer oklevél azonban sokkal több oklevélszöveget jelent, hiszen egy levéltári számot kaptak nem csak az oklevelek (amelyek egy része több másik oklevél átírását is magában foglalja), de például a különböző protokollumok stb. is.

¹⁶ I. Károly nevében jelenleg 1291 eredeti oklevelet ismerünk, átírásokkal együtt az összes I. Károly-oklevél száma 4606. A fennmaradt teljes magyar okleveles anyagból Károly uralkodási ideje alatt 19955 oklevél (eredeti 8801) készült.

Az internet az elbeszélő forrásokat is elérhetőbbé tette. A hazai krónikás források meglehetősen szűkszavúan tudósítanak I. Károly uralkodásáról, életének csupán néhány eseményéről olvashatunk részletesebb tudósítást.¹⁷ A korszak politikatörténetéhez számos adatot a szomszédos vagy épp távolabbi országok elbeszélő forrásaiban találunk: cseh vagy lengyel, osztrák vagy itáliai krónikások néha csak egy-egy mondatnyi, néha hosszabb szövegrészben tudósítottak valamely magyarországi, vagy magyar vonatkozású eseményről. Ezeknek az elbeszélő forrásoknak a többségét már a 19. század végének kutatói is ismerték, használták, a leggyakrabban idézett szövegeket általában az ő írásaik vitték be a szakmai köztudatba. Információik többnyire beépültek a hazai történelmi ismeretanyagba, magukról a forrásokról azonban a hazai középkorkutatók kissé megfeledkeztek. Most, hogy a krónikaszövegek egyre nagyobb hányada könnyen elérhető a világhálón, érdemes a szövegeket újra elolvasni, a róluk készült friss irodalom ismeretében újragondolni.

A jelen munka eredetileg a külföldi közönség számára készült. Megírásával arra törekedtem, hogy érthető és korszerű, a magyar és a nemzetközi Anjou-kutatás régi és legfrissebb eredményeit egyaránt szintetizáló, a nemzetközi kutatás kérdéseire reflektáló áttekintést adjak I. Károly magyar király uralkodásáról. A külföldi olvasó ismereteihez való alkalmazkodás magyarázza, hogy viszonylag hosszabb teret szenteltem a 13. századi előzmények, a Károly spalatói partraszállásához vezető események bemutatására, a két dinasztia, a nápolyi Anjou-ház és az Árpád-ház egyidejű megismertetésére, s ugyanez magyarázza, hogy jegyzeteimben – a forrásokon túl – elsősorban azokra a munkákra hivatkoztam, amelyeket a külföldi kutatás is hasznosítani tud. Szövegén most, hogy a hazai olvasó számára is hozzáférhetővé válik, nem változtattam, csupán a jegyzetanyagot bővítettem ki néhány esetben, általában az idézett források magyar nyelvű megjelentetési helyének feltüntetésével.

Csukovits Enikő

¹⁷ JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum*. I. Edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985. 141-154.

1. Ország kelet és nyugat határán

Paradysus Dei – A magyar korona országai – Szomszédok és ellenségek – Az ország népei – Várak és városok

Paradysus Dei

A 14. század első évtizedében ismeretlen szerző, a legvalószínűbb feltételezés szerint egy francia domonkos barát járta be és írta le Kelet-Európa országait. Műve meglepően pontos és hiteles, és nagy számban tartalmaz olyan információkat, amelyekhez valóban csak a helyszínen juthatott. Figyelme mindenre kiterjedt: leírásában egyaránt helyet kapott az egyes országok külső képe, természeti kincsei, mezőgazdaságának terményei, valamint az ott élő népek külső és belső jellemzése. Görögországot szerfelett gazdagnak (*opulentam valde*), Rácországot nagyon gyönyörűnek és gazdagnak (*satis amena et opulenta*), Bulgáriát nagy kiterjedésűnek és gyönyörűnek (*spaciosa ac delicata*) látta és írta le. Nem hallgatta el azt sem, ha valami nem nyerte el a tetszését; éppúgy szóvá tette az ország lakónak rossz tulajdonságait, mint ahogy azt is, ha valamilyen alapvető termény – leggyakrabban a bor – hiányzott az adott vidéken. Úgy látta, az anatóliai görögök rettenetesen satnyák és semmiféle hadakozásra nem alkalmasak, a görögök elnőiesedtek, fondorlatosak, a szerbek nem jó katonák, a bolgárok pedig nem harciasak.

Leírásában Magyarország a konstantinápolyi császárság után a második leghosszabb leírást kapta, egyúttal talán a legpozitívabbat valamennyi ország között. „*Magyarország királysága földje terjedelmének mértékében a világ legnagyobb országainak egyike; általában pedig azt mondják, hogy hosszában negyvennapj járóföld és szélességében ugyanennyi.*” – írta az ismeretlen francia domonkos barát.¹⁸ Nem ő volt az első szerző, akinél az ország nagysága, a hatalmas távolságok, a változatos táj, a minden téren tapasztalt bőség elragadtatott leírásokat váltott ki. Az első ilyen tárgyú tudósítások a keresztes hadjáratok egymást követő seregeinek magyarországi átvonulása nyomán születtek, részben személyes tapasztalatok, részben hallomás alapján. „*E föld hihetetlen bőséggel kínálja a táplálékot*

¹⁸ „Regnum Ungarie est de maioribus regnis mundi, quantum ad terre spacium; dicitur enim communiter, quod in longitudine habebat XL dietas et totidem in latitudine.” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, „Imperium Constantinopolitanum, albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia” anno MCCCVIII exarata. Edidit, praefatione et adnotationibus instruxit: Olgierd Górka. Cracoviae, 1916. 46. magyar fordítása: BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA – SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről (Descriptio Europae Orientalis)*. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis 1987-1988. 22. A több kéziratban fennmaradt leírás különösen azért értékes forrás, mert azonos szempontok szerint ismertette a legfontosabb tudnivalókat Görögország, Albánia, Szerbia, Bulgária, Ruténia, Magyarország, Lengyelország és Csehország politikai berendezkedéséről, földrajzi fekvéséről, természeti kincseiről, mezőgazdasági termékeiről, lakosairól, ahol már a szöveg arányai is jelzik az egyes országok jelentőségét.

minden nemét” – írta például az első hadjárat neves krónikása, Nogent-i Guibert.¹⁹ Egy másik ismert történétíró, Ottó freisingi püspök a második hadjárat idején az országot egyenesen Isten paradicsomának nevezte, pedig a magyarokról egyébként feltűnően ellenségesen nyilatkozott:²⁰ „*Ezt a régtől Pannóniának nevezett tartományt, mivel köröskörül erdőségek és hegyek, főként az Appenninek övezik, amelynek belseje a róna tágas síksága, és amely a folyók és folyamok futásától ékes, a különböző fajú vadakban dús erdőségekben bővelkedik, oly gazdagnak ismerik természettől fogva virágzó szépsége és földjeinek termékenysége miatt, hogy szinte Isten paradicsomának, vagy a hírneves Egyiptomnak látják.*”²¹ Velük egybehangzóan tudósított Magyarországról a 12. század közepén két arab szerző: az országot beutazó Abu-Hámid al-Garnati, és a szicíliai földrajztudós, Idrísi is. Abu-Hámid úgy tapasztalta, „*Magyarország egyike azoknak az országoknak, ahol a legkönnyebb és a legjobb az élet...*”²² Idrísi – aki maga vélhetőleg soha nem járt az országban – összefoglalóan csupán annyit írt, hogy „*Magyarország hosszú és széles ország, művelt földjei egymást érik. Sok városa van, és mindenféle gazdagsággal bír.*”²³

Hogy a „*mindenféle gazdagság*” pontosan mit is jelenthetett, arról az említett 1308-as leírás jó összefoglalást nyújt. A névtelen szerző szerint az ország „*földje legeltetésre alkalmas és rendkívül gazdag kenyérben, borban, húsféleségekben, aranyban és ezüstben, a halak bősége pedig meghaladja csaknem az összes országot...*”²⁴ vagyis az élelmiszerek bősége

¹⁹ „quorum regiones cum earum rerum quae ad alimentum pertinent opulentissimas...” – GUIBERT DE NOGENT: *Dei Gesta per Francos et cinq autres textes. Corpus Christianorum. Continuatio Medieualis.* 127/A. Turnhout, 1996. 121-123.; CFH II. 1096-97. Épp a krónikában részletesen taglalt bőség váltotta ki a keresztesek által elkövetett rablásokat, garázdaságokat.

²⁰ Ottó püspök rokona, III. Konrád német uralkodó seregével 1147-ben érkezett az országba, feltehetőleg ekkor gyűjtött személyes tapasztalatait sűrítette a Frigyes császárról írt művében olvasható leírásába.

²¹ „Haec enim provincia, eo quod circumquaque silvis et montibus et precipue Apennino clauditur, ex antiquo Pannonia dicta, intus planitie campi latissima, decursu fluminum et amnium consicua, nemoribus diversarum ferarum generibus plenius conserta, tam innata amenitate faciei laeta quam agrorum fertilitate locuples esse cognoscitur, ut tamquam paradysus Die vel Egyptus spectabilis esse videatur.” – CFH III. 1767.; Freisingi Ottó munkájának kiadása: *Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris.* Herausgegeben von GEORG WAITZ und BERNHARD VON SIMSON. Hannover 1912. (MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 46.)

²² *Abu-Hámid Al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131-1153.* Közzétette: O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Gondolat, Budapest, 1985. 58.

²³ ELTER ISTVÁN: *Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154).* In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica,* 82. Szeged, 1985. 56.

²⁴ „Est enim terra pascuosa et fertilis valde in pane, vino, carnibus, auro [et] argento, copia autem piscium excedit fere omnia regna...” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* i. m. 46.; BORZÁKNÉ NACSA M. – SZEGFÜ L.: *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka* i. m. 23.

mellett az ásványi kincsek, elsősorban a nemesfémek nagy mennyisége számított kiemelkedőnek. Megállapításait a kor egyéb forrásai is alátámasztják. A középkori Magyarországon valóban ritka vendégnek számított az éhínség, a magyar marha, bor és gabona bőven biztosította a lakosság élelmiszerszükségletét.²⁵ Az ország hegyei közt sok helyen bányásztak aranyat és ezüstöt,²⁶ különösen a Garam folyó vidékén, a Gömör-Szepesi érchegységben és Észak-Erdélyben, és – mint arról ugyancsak beszámolt a névtelen szerző –, számos folyó fövenyéből is mostak aranyat. A magyar bányászat legfontosabb termékének azonban a só számított. A névtelen e kérdésben is pontos értesülésekkel rendelkezett: „*az erdélyi részeken hatalmas sóhegyek vannak, és ezekből a hegyekből mint a követ, úgy fejtik a sót*”, ahonnan – írta – az egész országba és valamennyi szomszédos országba szállítottak.²⁷

Magyarországhoz évszázadokon át hozzátartozott a paradicsomi bőség képe, amiről a 15-16. században egyre részletesebb leírásokban áradoztak, hosszas felsorolást adva az országban honos erdei vadakról, halakról, ásványokról vagy épp gyümölcsökről. A leglelkesebb leírások azonban – talán nem véletlenül – akkor születtek, amikor erre a bőségre már a pusztulás sötét árnyéka vetült: az 1520-as, 30-as években, a vesztes mohácsi csata után. A terjeszkedő Oszmán Birodalom országrésznyi területeket elnéptelenítő pusztításai közepette különösen felértékelődött a békeidők „mérhetetlen” gazdagsága.²⁸

A magyar korona országai

A magyar uralkodói címek sora szemléletesen mutatta az országnak Kelet-Európában elfoglalt pozícióját. A privilegiális oklevelekben használt, 1255-re kialakult, de csak 1270-től állandósult titulátúra szerint a következő, kilenc ország illetve tartomány nevét magában foglaló címet viselték: „*Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma,*

²⁵ Erre lásd pl. SZÜCS JENŐ: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993. (História könyvtár. Monográfiák 1.) 186-199.

²⁶ Bár a legjelentősebb aranylelőhelyet a 14. század elején, a szöveg elkészülte idején még nem ismerték!

²⁷ „In partibus transiluanis sunt maximi montes de sale, et de illismontibus cauatur sal sicut lapides, et apportatur per totum regnum et ad omnia regna circumadiacentia” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* i. m. 46.; BORZÁKNÉ NACSA M. – SZEGFÜ L.: *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka* i. m. 23.

²⁸ JOANNES CUSPINIANUS buzdító beszéde – 1526. In: *Mohács emlékezete*. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979. (Pro memoria) 247-276.; NICOLAUS OLAHUS: *Hungaria - Athila*. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Bp. 1938.; a Habsburg Monarchiába tagolódott Magyarország megmaradt gazdagságáról, éléskamra-funkciójáról: PÁLFFY GÉZA: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010. 187. skk.

Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kunország és Bulgária királya”.²⁹ A címsornak az első tagja is több változáson ment át. A 11. században még a „*magyarok királya*” vagy a „*pannonok királya*” volt az uralkodó forma,³⁰ a „*Magyarország királya*” megnevezés csak a 11-12. század fordulóján jelent meg, ezután azonban ez a forma rögzült.³¹

Horvátország harmadik a címsorban, de ténylegesen másodikként került a magyar királyok címei közé. I. (Szent) László király 1091-ben, rokonság jogcímén foglalta el az Adriai-tenger és a középkorban Gozdnak, ma Kapelának nevezett hegység közötti országot, amelynek trónjára unokaöccsét, Álmost ültette. A két ország feletti uralom egyesítésére egy évtizeddel később került sor. László utóda, Könyves Kálmán helyreállította az uralmat a függetlenedni próbáló Horvátországban, és 1102-ben Tengerfehérváron (Biograd) az ország királyává koronáztatta magát. Ettől kezdve több mint 800 éven át, egészen 1918-ig, a magyar koronával végrehajtott koronázás egyúttal a Horvátország feletti uralkodásra is feljogosított, külön horvát koronázást többé nem tartottak. Az Adriai-tenger keleti partján fekvő, Horvátországgal szomszédos dalmát partvidék városait – köztük Zárát (Zadar), Traut (Trogir), Spalatót (Split) – Kálmán 1105-ben hódította meg, a Dalmácia királya címet a magyar uralkodók 1106 óta viselték folyamatosan. Maga a dalmáciai magyar uralom viszont nem volt folyamatos, a Magyar Királyság és Velence váltakozva szerezte meg a terület feletti tényleges uralmat, Zára például a 12-13. században hétszer is gazdát cserélt. A 13. század végén, az Anjou trónigény felvetése idején Zára, Ragusa (Dubrovnik) és néhány sziget kivételével Dalmácia nagy része épp magyar fennhatóság alá tartozott. A magyar királyok sem a hódítás idején, sem később nem változtattak Horvátország és Dalmácia a magyartól (de egymástól is) jelentősen eltérő intézményi, jogi és társadalmi berendezkedésén. A magyar fennhatóságot a tartományok élére állított bánok (*banus*) képviselték, akik az irányításuk alatti területen a király nevében gyakorolták az igazgatási, katonai és bírói hatalmat, de több ízben előfordult, hogy az Árpád-ház valamelyik tagja állt hercegi címmel e területek élén.

²⁹ „*Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviae, Galitiae, Lodomeriae, Comaniae Bulgariaeque rex etc.*”; Erről lásd pl. SZENTPÉTERY IMRE: *Magyar oklevéltan*. Budapest, 1930. 101-102. A magyar királyok által a későbbiekben viselt többi cím használata csak egy-egy uralkodóhoz illetve dinasztiához kötődött – mint például a 15. században több magyar király, például Mátyás cseh királyi címe –, a magyar címsornak azonban nem vált állandó elemévé.

³⁰ Például „*Ungrorum rex*”: pannonhalmi alapítólevél, 1002.; „*Hungarorum rex*”: veszprémvölgyi alapítólevél, 1018; „*Pannoniorum rex*”: pécsváradi alapítólevél, 1015. – DHA I. 39. 91. 72.

³¹ „*Hungariae rex*”: pl. tihanyi összeírás, 1092, később az általánossá váló „*rex Hungariae*”: pl. Trau kiváltságlevele, 1108. – DHA I. 282. 357.

Ráma 1138-tól szerepel a címek között. Az obskúrus elnevezés a Narenta folyó egyik völgyét takarja, gyakorlatilag azonban a későbbiekben Boszniát értették alatta. Noha a terület felett a magyar uralkodók egy időben tényleges hatalmat gyakoroltak, a cím a gyakorlatban inkább csak igénycímet jelentett, amellyel olykor hűbéri fennhatóságot is sikerült érvényesíteni. A szomszédos Szerbia jóval később, 1202-ben került be a magyar király címei közé, amikor Imre király megpróbálta Szerbiát meghódítani. Magyar fennhatóság alá a 13. század második felében a Magyarországgal határos területsáv került, amelyet előbb önálló hercegségként, majd bánságokba (macsói, kucsói, barancsi bánság) szervezve igazgattak.

A Halics vagy Galícia királya címet II. András Lodomériáéval együtt, 1205 végén vette fel, a magyar korona fennhatóságát azonban a térségbe indított sorozatos királyi hadjáratok sem tudták biztosítani. A kijevi Rusz délnyugati területein létrejött fejedelemségek, Halics és Lodoméria szerepeltetése a magyar királyok címsorában mindvégig igénycím maradt, mint ahogy csak igénycímnak tekinthető az utolsó két ország, Kunország és Bulgária említése is. A Kunország királya címet először Béla herceg, a későbbi IV. Béla viselte, aki ekkor ifjabb király címmel a kun szállásterületekkel szomszédos keleti tartomány, Erdély élén állt. A cím felvétele a 13. században kevés hasznot, annál több nehézséget okozott, 1241-42-ben az országra törő mongolok egyenesen támadásuk egyik ürügyéül használták.³² Később, a 14. századtól azonban jogalapot biztosított az itt kialakuló két román fejedelemség fölötti hűbérúri hatalomra. Bulgáriát ugyancsak Béla vette fel a magyar uralkodók címei közé, használata azonban csak Béla fia, V. István uralkodásától állandósult.

Az országon belül – a nagy távolságok miatt – két területi különkormányzat jött létre, amelyeket ugyan olykor országgként (*regnum*) említenek a források, a magyar királyok címei közt azonban soha nem szerepeltek: Erdély a keleti határok mellett, és Szlavónia a Drávától délre.³³ Erdély – amely nevét is helyzetéből kapta: Erdőelő, azaz „erdőn túl”, latinul *Transilvania* – a bihari erdőségeken túli, a Kárpátok vonulataitól körülölelt területe zárt földrajzi egységet képezett, amely támadás esetén nem várhatott gyors segítséget a távoli uralkodótól. Ésszerű volt a katonai irányítást egy kézbe adva, helyben gondoskodni annak irányításáról. A 11-12. században még csak a Dél-Erdély területét magában foglaló Fehér megye vezetőjét nevezték vajdának, a 13. század elején azonban a többi erdélyi megyék is a

³² *Julianus barát és napkelet felfedezése*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Györffy György. Budapest, 1986. 43.

³³ KRISTÓ GYULA: *A feudális szétagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979. 84-138.

vajda joghatósága alá kerültek, politikai-igazgatási tartalommal töltve meg az addig csak földrajzi (és egyházigazgatási) fogalomként használt Erdély nevet. Az erdélyi vajda (*woyavoda Transilvanus*) méltóságnév először az Erdélyt 1226-35 között kormányzó Béla herceg okleveleiben fordul elő, s használata Béla trónra lépte után vált általánossá.³⁴

A Drávától a Gozd hegységig terjedő terület, azaz Szlavónia kialakulásának kérdésében máig sok a tisztázatlan részlet.³⁵ Vitatott a tartomány kialakulása, vitatott, hogy a 10-11. században Magyarországhoz vagy Horvátországhoz tartozott-e, sőt, vitatott, hogy a Szlavónia elnevezést kezdetől erre a területre, vagy esetleg Horvátországra használták. A legvalószínűbb feltételezés szerint Magyarország az ezredforduló táján, vagyis a magyar állam megszervezésének idején már kiterjesztette uralmát a Dráván túlra,³⁶ ahol – Horvátországtól eltérően – több magyar jellegű intézmény is megjelent és gyökeret vert. Szlavóniában Erdéllyel közel egy időben, és az erdélyi fejlődéshez hasonlóan úgy jött létre tartományi különkormányzat, hogy a terület vármegyéinek vezetőit egy széleskörű hatalommal felruházott főméltóság, ez esetben a bán alá rendelték. A szlavón bán 1255 táján még pénzverési jogot is kapott, a báni dénárook (*banalis*) kifejezetten jó pénznek számítottak.

Az Árpád-ház három évszázados uralma alatt időről-időre előfordult, hogy az ország területét felosztották a dinasztia tagjai – a király fivérei vagy fiai – között. A királyság területi egységének elvét nem adták fel, de a 11. században az ország belterületének egyharmadát, a 12. századtól pedig a meghódított szomszédos tartományokat, illetve Szlavóniát és Erdélyt többször megkapták a hercegek kormányzásra. A királyi családtagok közti országfelosztások rendszere az 1260-as években élte fénykorát: a király idősebb fia, István állt Erdély, kisebb fia, Béla Szlavónia élén, Anna nevű lányának férje, Raszizláv herceg pedig Macsót és a szomszédos területeket igazgatta. A rendszer azonban nem vált állandóvá, a magyar trónörökösök nem kaptak állandó, rögzült hercegi címet biztosító apanázs-tartományt.³⁷

³⁴ ZSOLDOS ATTILA: *Egész Szlavónia bánja*. In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk.: Neumann Tibor. Argumentum – Pázmány, 2001. 280.

³⁵ Erre elsősorban lásd KRISTÓ GY.: *A feudális szétagolódás* i. m.; GYÖRFFY GYÖRGY: *Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata*. Levéltári Közlemények 41 (1970) 223-240.; a legfontosabb eltérő nézeteket röviden áttekinti, de azoktól eltérő, új koncepciót alkot: ZSOLDOS A.: *Egész Szlavónia bánja* i. m. Fontos megemlíteni, hogy a középkorban mást értettek Szlavónián, mint napjainkban!

³⁶ Ha a magyar királyok Horvátországhoz és Dalmáciához hasonlóan vonták volna uralmuk alá a területet, feltehetőleg hozzájuk hasonlóan a magyar királyi címsorba is bekerült volna Szlavónia neve.

³⁷ KRISTÓ GY.: *A feudális szétagolódás* i. m. 26-83.; Új szempontok: ZSOLDOS ATTILA: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszála az 1260-as években*. Budapest, 2007. (História könyvtár. Monográfiák 24.)

Szomszédok és ellenségek

A Magyar Királyság két eltérő kultúrkör határvidékén helyezkedett el. Az ország keleti és déli határainál véget ért a nyugati kereszténység területe, a magyar határt átlépő utazó ortodox, illetve pogány szomszédok földjére lépett. A magyar külpolitikai gondolkodásban és érvkészletben egyaránt kiemelt helyet kapott az ország sajátos geopolitikai helyzete, és az e helyzetből eredő folyamatos veszélyeztetettség. „*Magyarországot... mint juhaklot a kerítés, különböző hitetlen népek veszik körül*” – foglalta az ország helyzetét egyetlen látványos képbe IV. Béla király egyik oklevele.³⁸ A hivatalos szóhasználat mindig megkülönböztette a más vallású (*schismaticus*), vagy pogány (*perfidus, infidelis*) szomszédokat,³⁹ a magyar udvar számára azonban a Magyarország létrejötte óta adott geopolitikai helyzet egyúttal természetesnek is számított. Nem csak a nyugati, de a keleti szomszédokkal is rendszeres kapcsolatot tartottak fenn, az Árpádok gyakran házasodtak ortodox bizánci, orosz vagy szerb uralkodóházak tagjaival, sőt, szükség esetén – „*a keresztény vallás védelmére*” – még a kun házasságot is elfogadhatónak tartották.⁴⁰

Az azonos vallás önmagában még nem garantálta a békét az ország nyugati határai mellett sem. „*A németek, akiktől pedig az azonos hitvallás folytán valami támogatás illő gyümölcsét kellene éreznie [ti. az országnak], de nem gyümölcsöt, hanem háborúja tövisét érezni kényszerül*” – olvasható IV. Béla már idézett oklevelében, amely ugyan konkrét konfliktusra reflektál, de általánosságban is jellemezte a német-magyar szomszédi kapcsolatokat.⁴¹

Nyugatról a Német-Római Birodalomhoz tartozó tartományok: Ausztria, Stájerország, Krajna, illetve az Ausztriával északról határos Morvaország voltak a magyarok szomszédjai.⁴² Ausztriában a 10. századtól 1246-ig a Babenbergekről uralkodtak (1156-tól hercegi címmel és

³⁸ „quasi ouile sepibus sit diuersis infidelium generibus circumseptum” – IV. Béla IV. Ince pápához, 1250. nov. 11. – RA 934.; CDH IV/2. 218.

³⁹ Erről részletesen lásd CSUKOVITS ENIKŐ: *A „tekerő kígyó” és a „sátán csatlósa”. Ellenségkép a középkori magyar királyi adománylevelek narrációiban.* Történelmi Szemle 51 (2009) 2:195-206.

⁴⁰ „propter defensionem fidei Christianae filio nostro primogenito Cumanam quamdam thoro coniunximus maritali” – IV. Béla IV. Ince pápához, 1250. nov. 11. lásd fentebb!

⁴¹ „Alamanorum vero a parte occidentis et Aquilonis, a quibus propter consimilem professionem fidei fructum alicuius subsidii dignum regnum sentire deberet; non fructum, sed spinas guerra suae sentire compellitur”

⁴² A térség országairól írt rövid összefoglalást lásd pl: FRANÇOIS MENANT – HERVÉ MARTIN – BERNARD MERDRIGNAC – MONIQUE CHAUVIN: *Les Capétiens. Histoire et dictionnaire 987-1328.* Robert Laffont, Paris, 1999. 517-556.; az osztrák tartományok történetéről elsősorban lásd HEINZ DOPSCH: *Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter.* (Österreichische Geschichte 1122-1278) Ueberreuter, Wien, 1999.

nagyfokú önállósággal), akik 1192-ben a szomszédos stájer hercegséget is megszerezték. Az egyébként is sokszor feszült osztrák-magyar viszony különösen az utolsó Babenberg uralkodó, II. (Harcias) Frigyes idején vált ellenségesé. 1246. július 15-én Harcias Frigyes a Lajta folyó mentén a magyarokkal vívott csatában esett el, halálával azonban az ellenségeskedés nem szállt sírba – több évtizedes harc kezdődött a Babenbergeket értékes örökségéért, s a küzdelemből nem maradt ki a magyar Árpád-ház sem. A szerencse kezdetben a cseh királynak, II. Ottokárnak kedvezett. Az 1254-ben Pozsonyban megkötött béke értelmében Ottokáré lett Ausztria „*az Ennsen innen és túl*”,⁴³ és Stájerország északi sávja; a magyar királynak csak Stájerország déli része jutott, 1260-ban, az Ottokár győzelmét hozó morvamezei ütközetben azonban ezt a területet is elveszítette. A Babenberg örökség – és Ottokár – sorsát végül mégis magyar fegyverek döntötték el. Az osztrák tartományokra az 1273-ban német császárrá választott Habsburg Rudolf is szemet vetett, s 1278-ban Dürnkrutnál, egy újabb morvamezei ütközetben magyar segítséggel győzelmet aratott Ottokár felett, a cseh király maga is holtan maradt a csatatéren. Rudolf a cseh királytól visszaszerzett birodalmi hűbértartományokat – Alsó- és Felső-Ausztriát, Stájerországot és Krajnát – saját fiainak adományozta, amelyekben ettől kezdve a Habsburg család tagjai regnáltak hercegi címmel.

Csehországban a 9. századtól a Přemysl-dinasztia uralkodott, akiknek uralma a 10. századtól Morvaországra is kiterjedt. A dinasztia fénykorát a 13. század második felében, II. Ottokár uralma alatt élte, de a Přemysl-ház Ottokár halála után sem mondott le expanziós törekvéseiről: 1300-ban, *Caroberto* partraszállásának évében a cseh korona mellé II. Vencel lengyel, fia, a későbbi III. Vencel pedig a magyar királyi címet is megszerezte, 1306-ban, III. Vencel meggyilkolásával azonban a dinasztia kihalt. Csehország élére 1310-ben új uralkodóház, a Luxemburg-dinasztia került; az ekkor regnáló császár, VII. Henrik – akárcsak Habsburg Rudolf az osztrák tartományokat – az országot birodalmi hűbérként adta saját fiának. A cseh-magyar viszony többet volt baráti, mint ellenséges, a kapcsolatok egyik mélypontjának a Babenberg-örökségért folytatott küzdelem időszaka számított, ekkor Ottokár Magyarország ellen is több támadást indított.

A 13. században az északi szomszéd, Lengyelország, a *regnum Poloniae* csupán elméletben alkotott egységet, a valóságban nem volt más, mint egymástól független részfejedelemségek halmaza. Egyesítésére csak a 14. század elején, a Přemyslek rövid

⁴³ A mai Alsó- és Felső-Ausztria

regnálása után került sor – a munka oroszlánrészét az 1320-ban megkoronázott Lokietek Ulászló végezte. Magyarország szomszédjai közül Lengyelországgal, illetve az élén álló lengyel uralkodóházzal, a 10. század óta fennálló Piast-dinasztiával állt a legjobb kapcsolatban, a közmondásos lengyel-magyar barátságot csak ritkán árnyékolta konfliktus. Ilyen konfliktusforrásnak számított a halicsi trón betöltésének a kérdése. A mindkét országgal szomszédos halicsi fejedelemség (amelynek igénycímét a magyar királyok viselték) önállóan 1340-ig állt fenn, önállóságát azonban jelentősen korlátozta az erős tatár befolyás.

A Magyarország keleti határait alkotó Kárpátok hegyvonulatain túl évszázadokon át nomád szomszédok éltek, előbb a besenyők, úzok, majd a 11. századtól a kunok, akikről a 13. században a terület a Kunország nevet kapta. 1236 után Kelet-Európa uralmi viszonyait alapjaiban rendezte át a tatár támadás. Az elsöpört Kunország helyén egy évszázadon át az Arany Horda nomád birodalma terült el, amelynek területéből csak a 14. század folyamán válik ki és szerveződik önálló fejedelemséggé a két román vajdaság, Havasalföld 1330 körül, Moldva 1360 körül.

A Magyar Királyság déli szomszédságát Szerbia illetve egy rövid Al-Duna melletti szakaszon Bulgária alkotta. Szerbia a 10-11. században bizánci fennhatóság alatt állt, élén csak önállósága visszaszerzése óta, 1217-től álltak koronás királyok. A 13. század végén a két részre osztott Szerbia északi területét Dragutin István tartotta kézben, aki jó kapcsolatot ápolt Magyarországgal, felesége, Katalin magyar hercegnő kezével a macsói bánságot is megkapta.⁴⁴ Szerbiához hasonlóan a 11-12. században Bulgária is bizánci uralom alá tartozott, függetlenségét egy 1185-ben kitört felkeléssel szerezte vissza. A 13. század folyamán a magyar királyok több ízben is sikerrel vezettek hadat Bulgária ellen, az ország északi fele magyar befolyási övezetnek számított – ekkor került Bulgária a magyar királyi címek közé is –, ténylegesen és főleg tartósan azonban nem tudták fennhatóságukat érvényesíteni. A magyar befolyás korlátait jól jelzi, hogy az ország kénytelen volt adót fizetni a tatároknak.⁴⁵

⁴⁴ „István király... szereti és felkarolja a katolikusokat, mert felesége Magyarország királyának a leánya, Szicília királynéjának a testvére” („Est enim dictus rex Stephanus... catholicos diligens et amplectens, habet enim in uxorem filiam regis Ungarie, sororem regine Sicilie”) – írta 1308-ban a *Descriptio* névtelen szerzője. *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* i. m. 34.; BORZÁKNÉ NACSA M. – SZEGFÜ L.: *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka* i. m. 20.

⁴⁵ „Amikor pedig Magyarország megrendült, a tatárok elfoglalták és a maguk adófizetőjévé tették az érintett cárságot.” („vacillante autem Ungaria, tartari preoccupauerunt dictum imperium et fecerunt eum sibi tributarium”) – olvasható a *Descriptio*-ban. *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* i. m. 39.; BORZÁKNÉ NACSA M. – SZEGFÜ L.: *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka* i. m. 21.

A Magyar Királyságot az Árpád-korban keletről és nyugatról egyaránt számos támadás érte, az ország hadereje azonban minden esetben sikerrel szállt szembe a támadókkal. Egyetlen olyan ellenség tört az országra, amellyel szemben elégtelennek bizonyultak a magyar seregek: a mongol vagy más néven a tatár had. A középkori forrásokban tatárokként emlegetett mongolok 1236-ban támadást indítottak Kelet-Európa ellen, elfoglaltak illetve elpusztítottak több orosz fejedelemséget. Magyarországra 1241 tavaszán, egyszerre három irányból törtek be, április 11-én a Sajó folyó menti muhi csatában végzetes vereséget mértek a magyar király seregére, s nyárra elfoglalták az ország Dunától északra és keletre elterülő részét. A Duna vonalát a tél beálltaig sikerült tartani, ekkor azonban a tatárok átkeltek a befagyott folyón, s a menekülő IV. Bélát követve végigszárguldottak a Dunántúlon, majd Szlavónián. A király Dalmáciába menekült, innen tért vissza 1242 tavaszán, amikor a tatár hadak váratlanul kivonultak a felperzselt és megfélemlített országból.

Az ország emberveszteségének nagyságát a történészek máig vitatják, egyes becslések szerint a lakosság 10-15, mások szerint akár 50%-a is áldozatául esett a tatár harcmódor szerves részét képező esztelen pusztításnak.⁴⁶ A veszteség az Alföldön és Erdélyben volt a legnagyobb. A tatárjárás szemtanú krónikása, az olasz származású Rogerius mester, aki maga is tatár fogságba esett, de megszökött, nyolc napig rőtta Erdély pusztává vált földjét, mire a romos Gyulafehérvárra ért, de ott sem talált mást, „*csak a megöltek csontjait és koponyáit*”.⁴⁷ Emberekkel csak ezt követően, egy közeli megerősített hegyen találkozott, ahova a környező települések lakossága menekült. A tatár támadás híre a kontinens távolabbi vidékein is nagy riadalmat keltett,⁴⁸ az európai közvélemény – amelyet különösen a megpróbáltatások szélsőséges formái, mint az éhség következtében fellépő emberhús-evés hozták izgalomba –

⁴⁶ SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok* i. m. 3-6.; konkrét számításokhoz lásd: GYÖRFFY GY.: ÁMTF köteteit, pl. I. 49. 166. 205. 258. stb.

⁴⁷ Kiadása: SRH II. 543-588., magyar fordítása: *A tatárjárás emlékezete*. Szerk.: KATONA TAMÁS. Magyar Helikon, 1981. 111-152. Életéről, művéről lásd: HORVÁTH JÁNOS: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954. 239-254.; KRISTÓ GYULA: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Osiris, 2002. (A történettudomány kézikönyve) 60-64.; ALMÁSI TIBOR: *Rogierius*. In: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Budapest, 1994. (=KMTL) 576.

⁴⁸ „Mert ez a barbár nép nagy riadalmat keltett még a távolabbi országokban is, a félelem nemcsak Galliát szállta meg, megszállta Burgundiát és Hispániát is, amely országokban a tatár név ezelőtt ismeretlen volt.” – A kölni Szent Pantaleon-kolostor évkönyvei. CFH I. 172-173., magyarul: *A tatárjárás emlékezete*. Szerk.: KATONA TAMÁS. Magyar Helikon, 1981. 200-201. A forrásokat számba veszi: PAULER GYULA: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. Bp. 1899. II. 513-514., BARTONIEK EMMA: *Magyar történeti forráskiadványok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1929.; Új kiadása: *A magyar történettudomány kézikönyve*. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1987. 91-93.

befejezett tényként tekintett Magyarország pusztulására.⁴⁹ „Ebben az évben Magyarországot, mely háromszázötven éven át fennállott, a tatárok hada elpusztította” – jegyezte be például a niederaltaichi monostor évkönyvébe az 1241-es esztendőben Hermann apát.⁵⁰

A következő évtizedek magyar bel- és külpolitikáját az újabb tatár támadástól való félelem határozta meg, amikor azonban 1285-ben sor került a rettegette várt újabb tatár betörésre, az offenzíva ereje messze elmaradt az 1241. évi támadásától. A tatár csapatok ugyan ezúttal is elszárgultak a Dunáig, de az ország számos pontján jelentős ellenállásba ütköztek, s megfogyatkozva hagyták el az országot.⁵¹

Az ország népei

Az 1241-42-ben lezajlott tatárjárás olyan hatalmas pusztulást okozott, emberéletben és anyagi javakban egyaránt, hogy a vész elmúltával szinte alapjaiból kellett újraépíteni az országot. A tatár hadak települések százait perzselték fel, főként az ország középső területein, különösen az Alföldön. Csak a Békés megyei Orosháza környékén 43 településből 31 a földdel vált egyenlővé, régészeti feltárással bukkantak a nyomukra.⁵² Bács megyében a tatárjárás előtt említett 44 falu közül csak 24 szerepel tovább lakott helyként, Bodrog megyében 52 faluból 26 maradt fenn – 26 végleg eltűnt.⁵³ Az ország jobban védhető, erdős-hegyes területein kisebb volt a pusztulás, de a tatárok által sokkal rövidebb ideig megszállt dél-dunántúli Baranya megyében is végleg megszűnt 17 falu, a települések 15%-a.⁵⁴ Az elpusztult, elnéptelenedett vidékek újraterelítése átalakította az ország településszerkezetét, módosította etnikai összetételét, és fellazította, részben megváltoztatta a korábbi társadalmi kereteket.

⁴⁹ A heiligenkreutzi évkönyvek egykorú folytatása szerint például „borzalmas és sohasem hallott éhínség tört Magyarországot földjére, és többen hullottak el az éhínség, mint a pogányok miatt. Kuttyákat ettek, macskákat meg embereket; az emberhúst nyíltan árulták a vásárokon.” („Interea fames horribilis et inaudita invasit terram Ungarie, et plures perierunt fame quam antea a paganis. Canes edebant et catts et homines; humana caro publice vendebatur in nundinis.”) – CFH I. 777-78., magyarul: *A tatárjárás emlékezete* i. m. 202-204.

⁵⁰ „Hoc anno regnum Ungarie, quod 350 annis duravit, a Tartarorum gente destruitur.” – CFH II. 1147.

⁵¹ SZÉKELY GYÖRGY: *Egy elfeledett rettegette: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben*. Századok 122 (1988) 52-85.

⁵² SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok* i. m. 4.; KOVALOVSKY JÚLIA: *Orosháza és környéke a magyar középkorban*. In: Orosháza története és néprajza I. Orosháza, 1965. 188.

⁵³ GYÖRFFY GY.: ÁMTF I. 205. 700.

⁵⁴ GYÖRFFY GY.: ÁMTF I. 258.

A Dalmáciából hazatérő IV. Béla energikusan fogott a településrend helyreállításához, az ország benépesítéséhez. Egy emberöltőnyi idővel később, 1268-ban a király így összegezte saját politikáját: „*Miután egykor a tatárok az ország lakosainak nagy részét vagy megölték, vagy elhurcolták, s az ország, mely azelőtt telve volt néppel, sok helyütt pusztasággá vált, királyi rendelettel igyekeztünk a világ minden részéből mind katonákat, mind földműveseket gyűjteni az elpusztított és lakosaiktól elhagyott földek benépesítésére*”.⁵⁵ Az ország benépesítésének királyi politikája nem csak az elpusztított területeket érintette, nagy lendülettel a korábban lakatlan országrészekben is folytatódott. Ekkor vette kezdetét a királyi erdőségek feltörése, betelepítése is, a Kis-Kárpátoktól a Máramarosi-havasokig húzódó hegyvidéken, illetve Erdélyben ugyanis még hatalmas lakatlan ősréngetegek terültek el. A korszak jellegzetes figurájának a *hospes*, magyarul vendég, azaz vendégtelepes számított, aki letelepedésének megkönnyítéséhez védelemben és kiváltságokban részesült. A vendég a legtöbbször külföldről érkezett, de lehetett hazai telepes is. Az új lakóhelyen elnyert hospesjog adózási kedvezményeket (az esetek jelentős részében 16 évig tartó adómentességet), kismértékű autonómiát biztosított; ezek a kiváltságok ideális esetben megvethették a városfejlődés alapjait. Egyes vidékeken – így például Abaúj megyében, a Hernád folyó völgyében – hospes települések egész sora jött létre, közülük a legjelentősebbek – így Kassa, illetve északabbra Eperjes – gyorsan elindultak a városiasodás útján.⁵⁶

Az országban a magyarokon kívül a tatárjárás előtt is számos etnikum élt.⁵⁷ Egyes népeket – elsősorban különböző szláv csoportokat – a Kárpát-medencébe költöző magyarok már itt találtak, más népek – mint a kabarok – csatlakozott népként a magyarokkal együtt érkeztek, többségük azonban a 11-13. század folyamán költözött be a Magyar Királyság területére. Magyarország sajátos kultúrhatár-léte a bevándorlók etnikai megoszlásában is megmutatkozott: az országba egyaránt érkeztek keleti és nyugati jövevények – keresztények és pogányok, muszlimok és zsidók, s a királyság etnikumtól-vallástól függetlenül többnyire

⁵⁵ „quod cum pridem Regnum nostrum permissione diuina Tartari inuasissent et sua barbarica feritate vastauissent, Regnicolis in magna parte vel peremptis, vel abductis, et Vngaria, ante plena populo, multis in locis in solitudinem esset redacta, de cunctis mundi partibus homines, tam agricolas, quam milites, ad repopulandum terras depopulatas et habitatoribus vacuatas, edicto Regio studuimus conuocare” – MES I. 548., regesztája: RA 1584; értelmezi SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok* i. m. 33.

⁵⁶ SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok* i. m. 33. skk., 266. skk.; a kiváltságokra elsősorban lásd FÜGEDI ERIK: *Középkori magyar városprivilegiumok*. In: Uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981. 238-310.

⁵⁷ KRISTÓ GYULA: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003.; ZSOLDOS ATTILA: *Az Árpádok és alattvalóik. (Magyarország története 1301-ig)*. Debrecen, 1997. 164-196.

befogadta az újonnan érkezőket. A nyugati vendég – különösen egy egyházi – szemében szokatlan látványt jelenthettek az országban élő keleti népek. Az Árpád-kor Magyarországon jelentős számban éltek mohamedán vallású közösségek, akiket a latin források összefoglaló néven izmaelitáknak neveztek. Egy részük katonaként szolgált a magyar uralkodóházat, másik részük gazdasági tevékenységet folytatott, pénzváltóként, vámosként, a királyi kamarák bérlőiként nagy befolyásra tettek szert azt ország pénzügyeinek kezelésében. Különállásukat, vallásukat évszázadokon át sikeresen megőrizték, a 13. század végére azonban – az időről-időre felerősödő egyházi-hatalmi nyomás hatására – beolvadtak a keresztény magyarságba. Jóval tovább sikerült megőrizniük sajátos etnikai arculatukat a magyarországi besenyőknek. A 9-11. században még a magyarokkal ellenséges sztyeppei nép csoportjai külső támadások hatására kerestek menedéket az országban, különösen a 12. század elején költöztek be nagy számban. Az ország különböző területein letelepített, katonáskodásra kötelezett besenyők egyes csoportjai még a középkor végén is sajátos kiváltságaik szerint éltek. A magyarországi zsidókról a 11. század végétől kezdve egyre gyarapodó számban tudósítanak a források. Elsősorban kereskedelemmel, pénzügyletekkel foglalkoztak, az izmaelitákhoz hasonlóan a királyi pénzügyigazgatásban is feltűntek, kiváltva ezzel az egyház rosszallását. Elsősorban a jelentősebb városokban, városiasodó településeken telepedtek le, helyzetüket IV. Béla 1251-ben külön törvényben szabályozta.⁵⁸

A 11. század közepétől kezdve érkeztek nyugati vendégtelepesek az országba. Az újlatin nyelvet beszélő telepeseket egységesen olasznak (a latin forrásokban *latinus*nak) nevezték, függetlenül attól, hogy franciák, vallonok, vagy épp itáliai eredetűek voltak. Az olaszok az ország számos pontján megtelepedtek – erre máig utal a nagyszámú Olaszi helynév –, különösen a mai Sárospatak környékén, a Szerémségben és Eger vidékén alakultak ki jelentősebb településterületeik. Az olaszok mellett elsősorban a német betelepülők jelentek meg nagy számban, akiket a 13. század elejétől kezdve (a legtöbb magyarországi telepest adó szász nép után) egységesen szászoknak neveztek. Német telepések az ország szinte minden pontján megjelentek, nagyobb etnikai tömbjük azonban két helyen alakult ki. Az erdélyi szászok a 12. században, II. Géza király hívására költöztek a későbbi Nagyszeben vidékére, ahol előbb – a szebeni prépostság 1191. évi létrehozásával – egyházigazgatási különállást,

⁵⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990.; NORA BEREND: *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and „Pagans” in medieval Hungary, c. 1000 – c. 1300*. Cambridge University Press, 2001.; magyar nyelven: BEREND NÓRA: *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban, 1000 k – 1300 k*. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.

majd a vármegyéktől elkülönülő, etnikai alapon szerveződő területi önállóságot kaptak. Ennek alapjait II. András király kiváltságlevele, a szebeni szászok jogait és kötelezettségeit rögzítő úgynevezett *Andreanum* biztosította.⁵⁹ A dél-erdélyihez hasonló szász településterület alakult ki a Szepességben, a mai Szlovákia északi részén is. A Szepesi-medence első német telepei feltehetőleg már a 12. században létrejöttek, a szepesi szászság létszámának nagyfokú gyarapodása, a német etnikum önálló ispánságba szervezése azonban már a tatárjárás utáni telepítésekhez köthető. Sajátos jogaikat 1271-ben foglalta kiváltságlevélbe V. István király.⁶⁰

Az Árpád-kori Magyarország népei közül – jellegzetes viseletük, életmódjuk miatt – a legfeltűnőbbek a kunok voltak. Magyarországi megjelenésük egyértelműen a tatár támadáshoz kapcsolható. Kötöny kun fejedelem és népe 1239 folyamán a tatárok elől menekülve kért bebocsátást az országba. IV. Béla az ország középső területein telepítette le a kunokat, akiknek nomadizáló életformája számos konfliktus forrásává vált. A tatárjárás első napjainak pánikhangulatában a tatár kémnek vélt kunokat a magyarok megtámadták, Kötönyt és családját felkoncolták. A támadás után a kunok kivonultak az országból, IV. Béla azonban visszahívta őket, s a leginkább elpusztított vidéken, az Alföldön jelölt ki számukra szállásterületeket. A kunok még a 13-14. század fordulóján is a nemzetségi szállásterületből létrejött széki szervezet keretei között éltek, élükön a szálláskapitányokkal. Nemezsátrakban laktak, főként állattenyésztéssel foglalkoztak, pogány hitüket a köztük folyó térítés ellenére továbbra sem igyekeztek a kereszténységre cserélni.⁶¹

A tatárjárást követő településmozgások olyan etnikai változásokat is elindítottak, amelyek következményei napjainkig hatnak. Amíg a 11-12. századi bevándorlók többsége a 13-14. századra beolvadt a környező magyarságba, addig a két új, nagyobb etnikai tömb, a román és a szlovák, amelyek a határok túloldaláról később is kaptak utánpótlást, etnikai különkormányzatok nélkül is bővítették területüket, s növelték az e területen belüli népsűrűségüket.

Az első románok a 12-13. század fordulóján bukkantak fel a Déli-Kárpátok hegyi legelőin, először a 13. század elején, Fogaras vidékén telepítették le őket. Az eredetileg a Balkán-félszigeten élő, a források által *vlach* néven emlegetett románok állattartásból, (az elsősorban ló és marhatartó kunoktól eltérően) főképp birkapásztorkodásból éltek. A

⁵⁹ UGDS I. 32-35.

⁶⁰ Másolata: MOL DL 24795; RA 2116.

⁶¹ PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest, 1989.

görögkeleti egyház hívei voltak, a magyar királynak juhaikból ötveneddel adóztak. Vezetőiket kenézeknek, a több kenészség felett rendelkezőket vajdának hívták. A tatárjárást követően egyre újabb és újabb román csoportok érkeztek, a 13. század második felében már az ország belső területein is megjelentek – így a váradi püspök a királytól kapott kiváltság alapján elpusztult népei pótlására román lakosságot telepített.⁶²

A királyi telepítéspolitika az ország északi, erdőkkel borított hegyvidéki területein, a mai Szlovákia területén volt a legintenzívebb. Az országrésznyi területet felölelő zólyomi erdő rengetegeiben például a 13. század második felétől kiváltságos falvak és városok egész sora jött létre, és a közigazgatás területi szervezetének kialakulásával az Árpád-házi királyok egykori vadas erdejéből a 14. század első évtizedeire kilenc vármegye fejlődött ki.⁶³ A cseh-, morva- és lengyelországi telepések megsokszorozták a vidék szláv lakosságát, összeolvadásukból alakult ki a szlovákság. A történettudomány régóta vitatott kérdése, hogy milyen lehetett a szláv őslakosság és a beköltözött szláv telepések egymáshoz viszonyított aránya. A régi és az új szláv népesség aránya területenként eltért, összességében azonban az egész térségben jelentős nagyságrendű újonnan beköltözött szlávssággal számolhatunk.⁶⁴

A tatárjárást követő, jelentős részben külső betelepedésnek köszönhető népességyarapodás sajátos módon nem annyira az ország leginkább elpusztított, középső területein érezte hatását. (Ide ugyanis a kunokon kívül nem jutott számottevő beköltöző.) A külföldi telepések többsége a korábban lakatlan vagy alig lakott peremterületeken rendezkedett be. A peremvidékek birtokbavételét jelzi a magyar nyelvű, de önálló etnikai csoportnak tekintett, általában határvédelmi feladatot ellátó székelyek településterületeinek áthelyeződése is a ma Székelyföld néven ismert területre. A 13. század második felének nagy népmozgásai úgy tűnik, nem csak az emberveszteséget pótolták, de biztosították, hogy az ország lakossága immár a határokig benépesítse a rendelkezésére álló területet.

Várak és városok

A mongol pusztítás egyik legfőbb tanulsága az volt, hogy a lakosság védelme érdekében minél több megerősített helyre: kővárakra és erődített városokra van szükség. A lakosság a

⁶² GYÖRFFY GY.: ÁMTF I. 578.

⁶³ SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok* i. m. 50.

⁶⁴ A terület benépesülésére vonatkozó forrásokat elsősorban lásd: GYÖRFFY GY.: ÁMTF, a megfelelő megyéknél.

tatár veszedelem elől oda menekült, ahova tudott: eldugott barlangokba, erdőkbe, mocsarakba, vagy a legközelebbi erődített helyekre. Az országnagyok a pápához 1242. február 2-án írt kétségbeesett segélykérő levelükben név szerint 17 várat (*castrum*) soroltak fel, amelyek „*más várakkal és erősített helyekkel*” együtt még nem kerültek tatár kézre.⁶⁵ Köztük csupán három nyugati típusú kővár akadt (Németújvár, Léka, Fülek), a többi ispánsági vár (pl. Moson, Abaújvár), erődített városi település (Fehérvár, Esztergom, Veszprém), vagy ugyancsak erődített bencés monostor (Tihany, Pannonhalma, Zalavár) volt. Igaz, a Dunától keletre eső területeken, ahol a tatárok hosszabb időre berendezkedtek, az erődített helyeket is elfoglalták, a Dunántúlon azonban a jól védhető helyek ostromával általában néhány napos eredménytelen próbálkozás után felhagytak.

IV. Béla hazatérése után szinte azonnal hozzáfogott az ország megerősítéséhez. A királyi birtokokon az 1240-es évektől kezdve sorra emeltette a várakat, elsősorban nehezen megközelíthető hegytetőkön – ilyen királyi építésű volt például Szepesvár, Sáros, Zólyom vagy Turóc vára. Felesége, Mária királyné saját ékszereinek feláldozásával „*az özvegyek és árvák védelméül*” a Dunakanyarban ekkor építtette Visegrád fellegvárát.⁶⁶ Béla várépítési programjának meghirdetésekor még úgy gondolta, hogy a nagyszabású erődítési munkákba szinte az egész ország bekapcsolódik. Több helyen adományozott megerősítésre alkalmas helyeket, megkezdett építkezéseket nemesi nemzetségeknek, egyháziaknak, ezek a várak azonban vagy nagyon nehezen, vagy sehogy sem épültek fel, s előbb-utóbb valamelyik nagybirtokos báró kezére jutottak. A várépítési program megvalósításában a király csak a világi nagybirtokosokra számíthatott.

1270 körül már mintegy 100 új típusú vár volt az országban: e szám kisebb részét a korszerűsített ispáni várak, nagy részét az újonnan épült várak tették ki. Közülük 40 körüli volt a királyi várak száma, vagyis a várak több mint fele a nagybirtokosok magánvára volt. Többségüket csak szükség esetén, mentsvárként használták, állandó lakóhely céljaira nem igazán feleltek meg. Ezeknek a rideg váraknak szerencsére nem kellett szembenézniük újabb tatár ostrommal,⁶⁷ ellenben alig néhány évtized alatt megváltoztatták az ország hatalmi

⁶⁵ MIÖG 1916. 668-670.

⁶⁶ ÁÚO VII. 501-503.; IVÁN LÁSZLÓ: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig*. Visegrád, 2004. 16-17.

⁶⁷ E célnak sajátos módon nem is feltétlen feleltek meg, jelentős részük ugyanis az ország nyugati határai mentén épült. – lásd: FÜGEDI ERIK: *Vár és társadalom* i. m.

viszonyait, a várúrrá vált magyar bárók számára ugyanis lehetővé tették, hogy akár a királyi hatalommal is szembefordulhassanak.

A magyar királyok már a tatárjárást megelőző évtizedekben adtak olyan kiváltságokat, amelyekkel láthatóan hozzákezdték az archaikus, zömmel az ispáni várakhoz tartozó váralji (*suburbium*) településekből álló városhálózat átalakításához. Selmecebánya és Nagyszombat 1230-as években kelt kiváltsága már jól jelzi az uralkodói szándékot: az adott területen élő *hospesek* közösségét jogi egységgé formáló kiváltságok adományozásával biztosítani a „nyugati” típusú, városias települések kialakulását.⁶⁸ Ez a szándék a tatárjárás tanulságainak hatására csak megerősödött. Az 1240-es években sorra születtek a városprivilegiumok: ekkor kapott kiváltságlevelet többek között Zólyom (1243), Korpona (1244), Körmend (1244), Besztercebánya (1255), vagy a ma már teljesen jelentéktelen két Zólyom megyei település, Bábaszék és Dobronya (1254).⁶⁹ A legfontosabb új városalapításra az ország szívében került sor. Béla a felperzselt Pesttel szemközt, az alig lakott Várhegyen megépíttette az ekkor még „*Pestújhegy vára*” néven emlegetett Budát, a középkori Magyarország első kiváltságolt erősített városát, amely egy évtized alatt az ország központjává, a 15. század elejétől fővárosává vált.⁷⁰ A király nem kereste a konfliktust a főpapokkal és a bárókkal, ezért nagyrészt mellőzte az ispáni központok és a püspöki, érseki székhelyek várossá emelését. Döntésének következménye, hogy az új városok mintegy felét vagy ekkor alapították, vagy rendkívül szerény településből emelték – gyakran egyetlen kiváltságlevéllel – várossá. Hosszú távú következménye, hogy a főpapi, ispáni székhelyek zömmel a későbbiekben is kimaradtak a kiváltságos királyi városok köréből, korai létrejöttük, némelyikük (mint például Esztergom) látható városiassága ellenére ezek a települések csak a magyar városhálózat második vonalában kaphattak helyet.⁷¹

A 13. század második fele a magyar városfejlődés egyik meghatározó korszakának tekinthető, amely megvetette e városhálózat alapjait, kirajzolta szerkezetét. Valamennyi kiváltságolt település természetesen nem tudott megkapaszkodni a városok között – így

⁶⁸ CDES II. 24. 30-31.

⁶⁹ Zólyom: CDH IV/1. 332. (RA 752); Korpona: CDH IV/1. 329. (RA 793); Körmend: HO VI. 42 (RA 786); Besztercebánya: MES I. 426 (RA 1059); Dobronya és Bábaszék: HO VI. 76. (RA 1013); a városprivilegiumokról elsősorban: FÜGEDI ERIK: *Középkori magyar városprivilegiumok* i. m.

⁷⁰ Eredetije elveszett, legkorábbi fennmaradt másolata Anjou-kori – Bp. I. 41. (RA 781); GYÖRFFY GYÖRGY: *Pest-Buda kialakulása*. Budapest, 1997. 135. skk.

⁷¹ Habár Béla utódai már ezeket a településeket is sorra megadományozták városprivilegiumokkal – SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok* i. m. 268.

például az említett Dobronya és Bábaszék sem; több másik, ekkor még csak *hospes*kiváltságokkal felruházott település (például Kassa, Eperjes, Lőcse) ellenben gyorsan dinamikus fejlődésnek indult. 1300 körül több mint 30 helység rendelkezett városi kiváltságlevéllel; a fejlődésnek indult *hospestelepülésekkel* és a püspöki városokkal együtt közel félszáz városnak minősíthető település volt az egész országban. Elhelyezkedésük meglehetősen egyenetlenre sikerült, az ország középső területein, a Dél-Dunántúlon és az Alföldön hatalmas városmentes területek terültek el. Ez a sajátos helyzet azonban a középkorban láthatóan nem okozott problémát. Két évszázaddal később, a középkor végén ugyanis többségében továbbra is az 1300 körüli évekre kialakult városállomány képezte a magyarországi városhálózat alapját.⁷²

2. A Szent-királyok nemzetsége

Árpád és utódai – Szent királyok és királylányok – Dinasztikus kapcsolatok – Az utolsó Árpádok

Árpád és utódai

Az ország királyai 1000 és 1301 között a keresztény államot alapító Szent István családjából, az Árpád-ház néven emlegetett dinasztia tagjai közül kerültek ki. A ma már kizárólagosan használt Árpád-ház kifejezés a középkorban még nem létezett, azt csak a 18. század történetírói vezették be. Először a neves jezsuita történetíró, Pray György alapján Palma Ferenc Károly kezdte rendszeresen használni 1770-ben írt művében.⁷³ Az Árpádok korában csupán egyetlen írásos nyomát találjuk annak, hogy az uralkodóház megnevezését a magyar törzseket a Kárpát-medencébe vezető ősokhöz kapcsolták: az 1285 táján író Kézai Simon krónikájában „*Turul nemzetség*” (*de genere Turul*) névvel jelölte a dinasztíát.⁷⁴ A kifejezés arra a mondára utal, mely szerint a magyarok első fejedelmének, Álmosnak születését csodás látomás előzte meg. Anyjának „*álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében, és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás*

⁷² SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok* i. m. 266-276.

⁷³ BARTONIEK EMMA: *Az Árpád-ház neve*. Minerva, 1923.; „Az Árpád véreből származott királyaink” – írta a 19. század elején a „magyar Horáciusnak” titulált Virág Benedek. VIRÁG BENEDEK: *Magyar századok*. Budapest, 1983. (Magyar Hírmondó) 206.

⁷⁴ Pontosabban a nemzetségből származó Árpádot.

fakad, és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el.⁷⁵

A mondabeli turulmadár által nemzett Álmos, a dinasztia 9. században élt mitikus őse valóságos történelmi személy volt. Jelentős szerepet játszott abban, hogy a magyarok elhagyva a Kazár Birodalmat, végül a Kárpát-medencében kerestek új hazát. Álmos azonban már nem léphetett az új haza földjére, közvetlenül a honfoglalás előtt rituális királygyilkosság áldozata lett.⁷⁶ Fejedelmi méltóságát és az ország meghódításának feladatát fia, a dinasztiaának utóbb nevet adó Árpád örökölte, így a magyar történeti emlékezetben az ő nevéhez kapcsolódik a Kárpát-medence birtokbavétele.

A hagyomány megőrizte, hogy a dinasztiaalapító István király Álmos és fia, Árpád egyenes ági leszármazottja, sőt, egyenesen Attilától, a rettegett hun királytól eredeztette a magyar fejedelmeket.⁷⁷ Amíg azonban a történeti irodalomban szégyenkezés nélkül hivatkoztak a magyar uralkodóház pogány őseire, a mindennapi történeti tudat a nemzetség alapítójának az első keresztény módon megkoronázott királyt, I. (Szent) Istvánt tekintette, a családot pedig „*Szent István nemzetségének*”, vagy a „*szent királyok nemzetségének*” nevezte.⁷⁸

Az Árpád-ház 21 (a két ellenkirállyal, a bizánci fegyverek támogatásával az 1160-as években rövid ideig regnáló II. Lászlóval és IV. Istvánnal együtt 23) királyt adott az országnak. A királlyá válásnak az Árpád-korban egyetlen szigorú feltétele volt: a jelöltnek a dinasztiaából kell származnia. Amennyiben volt alkalmas utód, a 12. század elejétől állandósulni látszó gyakorlat szerint az uralkodó elsőszülött fia örökölte a trónt, korábban azonban a király testvéréből, unokaöccséből vagy épp nagybátyjából is válhatott uralkodó. A gondolat, hogy kihalt a dinasztia, először 1290-ben, IV. (Kun) László halálakor merült fel, az ország előkelői azonban végül mégis elfogadták királyuknak az egyetlen élő férfi családtagot, II. András Velencében felnőtt unokáját, András herceget, aki – noha származása

⁷⁵ Anonymus *Gesta Hungarorum*ában megőrzött hagyomány szerint. Magyar fordításban lásd ANONYMUS: *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Magyar Helikon, Budapest, 1977. 81.

⁷⁶ Feláldozására eredeti magyarázatot adott: ENGEL PÁL: *A honfoglalás és a fehérlo-monda „igaz története”*. In: Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 659.

⁷⁷ ECKHARDT SÁNDOR: *Attila a mondában*. In: Németh Gyula (szerk.): *Attila és hunjai*. Budapest, 1940. 185-216.

⁷⁸ Az Árpád-ház kihalását említő, már idézett oklevél, 1303: „*stirpe ac sanguine sancti regis Stephani*” – AO I. 52.; a 14. századi krónikakompozíció szerint például Vazul fiai „*qui de genere Sancti Stephani regis progeniti erant*” – SRH I. 336. E kifejezés használata egészen a 18. századig csaknem kizárólagos volt.

törvényességét többször megkérdőjelezték – így lett fiágon az utolsó Árpád-házi király, III. András néven.

Az Árpád-házi uralkodók – hasonlóan a kor többi nyugati keresztény uralkodóihoz – személyesen és meglehetősen patriarchálisan gyakorolták királyi hatalmukat. Az árnyas fa tövében törvénykezési napot tartó, oklevelet kiállíttató uralkodó képe természetes része volt a mindennapoknak.⁷⁹ Állandó királyi székhely egészen a 14. századig nem alakult ki, a király és udvartartása az év jelentős részében úton volt. Néhány városba – Esztergomba, Székesfehérvárra, Óbudára – ugyan rendszeresen visszatért a vándorló udvar, ezekben a király saját palotával is rendelkezett, állandó kormányzati központ azonban egyik városban sem alakult ki. A királyok országjáró útjaik során előszeretettel keresték fel a főpapi székhelyeket, nagyobb monastorokat, és mindegyikük külön kiemelt figyelmet szentelt azoknak az egyházaknak, amelyeket alapított.⁸⁰ A magyar uralkodók nagyrészt saját alapítású egyházaikba temetkeztek: így például I. Andrást a tihanyi, I. Bélát a székszárdi apátságban helyezték végső nyugalomra. Mint a dinasztia szakrális középpontja, kiemelt jelentőségre tett szert a székesfehérvári Szűz Máriának szentelt királyi bazilika, a dinasztiaalapító Szent István és fia, Imre sírjával. Az 1116-ban elhunyt Kálmán király volt az első, aki Szent István mellé, a fehérvári bazilikába temetkezett, s az utódai közül többen is követték a példáját. A fehérvári bazilika azonban ekkor sem vált a dinasztia kizárólagos temetkezési helyévé, az Árpád-korban falai között István mellett „csak” hét koronás királyt temettek el.

A középkori magyar királyok sírjai közül egy sem maradt fenn épen-érintetlenül, többségük nyom nélkül elpusztult. A fehérvári királysírokat is többször feldúlták, közülük egyedül III. Béla király 1848-ban feltárt sírját lehetett azonosítani.⁸¹ A korabeli szűkszavú

⁷⁹ III. Béla magyar király Sene ispán házában, egy tölgyfa alatt, főemberei társaságában időzve hagyta jóvá, hogy Caba birtokait és javait a pannonhalmi Szent Márton monostorra hagyja – *Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit Georgius Györffy. Budapest, 1994. 77. (39. sz.), a korábbi kiadások adatainak feltüntetésével. Még IX. Lajos francia királlyal is megtörtént, hogy pl. a Vincennes-i erdőben, ugyancsak egy tölgyfa alatt ítélkezett. Az esetet udvari történetírója ismerteti. JOINVILLE: *Vie de Saint Louis*. Texte établi, traduit, présenté et annoté, avec variantes par Jacques Monfrin. Garnier, 1995. (Lettres gothiques) 178-181.

⁸⁰ A magyar krónikás hagyomány szerint Szent István: „legfőbb szokása volt, hogy az összes egyházat, amelyet ő alapított, minden évben... meglátogassa” – SRH I. 317.

⁸¹ Béla és első felesége, Antiochiai Anna csontvázát, halotti ékszereit Budára szállították, a kincseket jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi, Béla és felesége földi maradványait a Mátyás-templomban helyezték új sírba. TÖRÖK AURÉL: *III. Béla és első hitvese földi maradványai*. In: Forster Gyula: *III. Béla magyar király emlékezete*. Budapest, 1900. 199-206.; a sírhoz kapcsolódó, a leleteket új megvilágításba tanulmány: TÓTH ENDRE: *III. Béla vagy Kálmán? A székesfehérvári királysír azonosításáról*. *Folia archaeologica* 52 (2005/06) 142-161.

leírások mellett így Béla csontmaradványai biztosítanak csak lehetőséget arra, hogy az Árpádokról képet alkossunk. III. Béla király feltűnően magas, nagy testi erejű férfi volt – erről tanúskodik a csontváza, s így emlékeztek meg róla a kortársak is.⁸² A források szerint Bélához hasonlóan nagy testi erővel rendelkezett I. Béla, valamint fia, I. (Szent) László király is.⁸³ Amennyiben tehát a rendelkezésünkre álló információkból indulunk ki, az Árpádok többségükben magas, erős, a harcot és a nehézségeket jól tűró, ha úgy tetszik, uralkodásra predesztináló erényekkel bíró férfiak voltak.⁸⁴

Szent királyok és királylányok

Európában nem sokkal a magyarok megkeresztelkedése előtt, a 10. század második felében jelent meg a „*szent nemzetség*” (*beata stirps*), vagyis az örökölhető uralkodói szentség fogalma – az a fogalom, amelynek gyakorlati alkalmazására a magyar Árpád-ház különösen jó példát szolgáltat.⁸⁵ Az Árpád-ház szentségének hangoztatásáról a 13. századból már több hazai és külföldi forrás tudósít. A „*szent ősökre, a szent királyokra*” IV. Béla király már rendszeresen hivatkozott,⁸⁶ fiát, a későbbi V. Istvánt pedig nem kisebb személy, mint I. Károly nápolyi király szólította „*szentek és nagy királyok nemzetségéből származó harcos és hatalmas uralkodónak*”.⁸⁷

A dinasztianak nevet adó „*szent királyok*” nem volt elvont fogalom, az Árpád-ház három kanonizált férfitagját, I. Istvánt, fiát, Imrét, és I. Lászlót értették alatta. Istvánt – akinek kultusza szinte a halálát követően azonnal megindult – és Imrét 1083-ban, a később

⁸² Például Londoni Richárd – CFH III. 2046.

⁸³ I. Béla „erejének hatalmas voltára” lásd a pomeránnal vívott párviadala leírását a krónikában, SRH I. 334-335.; Lászlónak legendája szerint „erős volt a keze, tetszetős a külseje, s miként az oroszlánnak, hatalmas lába-keze, óriási a termete, a többi ember közül vállal kimagaslott” – SRH II. 517.

⁸⁴ Ennek még az sem mond ellent, hogy Kálmán királyt feltűnően visszataszítónak ábrázolta a vele a hatalomért hosszan versengő Álmos ágának krónikása: Kálmán krónikában említett púpossága, sántasága feltehetőleg nem volt több rosszindulatú rágalomnál, amivel épp azt kívánták jelezni, mennyire elütött a dinasztia többi tagjától. Amennyiben sikerülne bebizonyítani, hogy a fennmaradt királycsontváz nem Béláé, hanem Kálmáné, különösen csattanós válasz lehetne a sok évszázados rágalmakra.

⁸⁵ KLANICZAY G.: *Az uralkodók szentsége* i. m. 112.

⁸⁶ „*sanctorum regum vestigia*” – lásd SZÜCS JENŐ: *A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla király és az egyház.* Történelmi Szemle 21 (1978) 158-181.; vö. KLANICZAY G.: *Az uralkodók szentsége* i. m. 190.

⁸⁷ „*natus de genere sanctorum et maximorum regum...*” – CDH IV/3. 510.

ugyancsak szentté avatott I. László avattatta szentté.⁸⁸ Az 1083-as esztendő korszakhatár a magyarországi kereszténység történetében, I. László átgondolt koncepciója alapján ugyanis ebben az évben öt – különböző típust képviselő – szentet avattak. Júliusban előbb felemelték és a nyitrai Szent Emmerám templomban új sírba helyezték két zobori remete, András és Benedek testét, majd Csanádon szentté avatták a magyar egyház első vértanúját, Gellért püspököt, őt követte augusztus 20-án István, majd november 4-én Imre szentté avatása. A szentté avatások egyaránt erősítették az akkor már hetedik éve koronázatlanul uralkodó László pozícióját és a magyarországi egyház intézményét. Számára a legfontosabb természetesen István szentté avatása volt – a magyar keresztény királyság alapítója, felvállalt elődként jól ellensúlyozta László uralmának illegitimitását.

Az unokafivére, Salamon ellenében trónra került I. Lászlót, aki 1077-től 1095-ben bekövetkezett haláláig volt az ország királya, 1192-ben III. Béla király kezdeményezésére avatták szentté. A váradi székesegyházban lévő sírja országos jelentőségű kegyhellyé vált, a későbbiekben jelentősége a fehérvári királysírokét is túlszárnyalta – a 13. századtól források bizonyítják, hogy a magyar királyok koronázásuk után elzarándokoltak Szent Lászlóhoz Váradra. Az első uralkodó, aki koronázása után Szent László sírjához járult, a nevét viselő IV. László volt, s példáját követte a halála után trónra lépő III. András is.⁸⁹

A három magyar királyszent az uralkodói szentség három típusát képviselte: István, aki hittérítői és uralkodói teljesítményével érdemelte ki a kanonizációt, az alapító öreg király, fia, az ifjúság virágában elhunyt Imre a keresztény szűz herceg, a daliás László pedig a lovagkirály, az „*Athleta patriae*” ideálját testesítette meg.⁹⁰ Együttesük hasonló szerepet játszott, mint német földön a Háromkirályok; közös tiszteletük a liturgiában, a képzőművészetben, a mindennapi írásbeliség emlékeiben egyaránt kimutatható.⁹¹ A szent királyok nemcsak a magyar királyok ősei voltak, de haláluk után is részesei maradtak a kormányzásnak. Az ország legrégebbi, legértékesebb kiváltságait – egyházak, nemesek,

⁸⁸ István épségben megmaradt kézfejéhez, az úgynevezett „Szent Jobb”-hoz külön liturgikus tisztelet kapcsolódott.

⁸⁹ IV. László „cum summa devotione et singulari affectione accedentes personaliter ad ecclesiam Varadiensem primum post adeptam regni nostri gubernacula et assumptum regium diadema” látogatta meg (RA 2700, CDH V/2. 333.). III. András Váradon generalis congregatiót is tartott: „in congregatione nostra generali, quam Varadini unacum nobilibus illarum partium post coronationem nostram habuimus” (RA 3683, HO VI. 360.)

⁹⁰ Erről részletesen: KLANICZAY G.: *Az uralkodók szentsége* i. m. 122. skk.

⁹¹ Elsősorban lásd KERNY TERÉZIA: *A magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája a XIV. század közepéig*. In: Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából. Székesfehérvár, 2007. 73-82.

kiváltságolt népek, városok úgynevezett szabadságait – a hagyomány gyakran Szent Istvánra vagy Lászlóra, de a leggyakrabban „a szent királyokra” vezette vissza, ezeket a kiváltságokat is úgy emlegették, mint „a szent királyok ideje óta fennálló szabadságokat”, amelyeket „a szent királyok adtak”.⁹² A szent királyokra való hivatkozás azt a célt szolgálta, hogy az említett uralkodók tekintélyükkel biztosítsák a kiváltságok fennmaradását, sőt, égi közbenjáróként gondoskodjanak az általuk adományozott jogok sértetlenségének megőrzésén. Erejüket a hagyomány olyan élőnek tartotta, hogy nevüket még átokformulába is belefoglalták.⁹³

Az Árpád-ház szent híréhez jelentős mértékben hozzájárultak a dinasztia női szentjei, szentéletű hercegnői is. Sorukat a máig legismertebb Árpád-házi női szent, Erzsébet nyitotta. II. András leánya gyermekként került a tübingiai udvarba, ahol tizennégy évesen IV. Lajos örgróf felesége lett, és három gyermeket szült. 1227-ben már özvegy, özvegyi javaiból kórházat alapított, ott is halt meg 1231-ben, alig huszonnégy esztendősen. Erzsébet rövid földi élete, amelynek utolsó négy évét rangjáról lemondva, önsanyargatásban töltötte, hamar elnyerte a „mennyei dicsőséget”, szentté avatására már 1235-ben sor került. Erzsébet kultusza német földön kezdődött, ereklyéinek marburgi elevációján koporsóját maga a német-római császár, II. Frigyes vitte „mezítláb, nagy áhítattal” új nyughelyére.⁹⁴ Tisztelete így messze túllépett Magyarország határain, a középkorban ő vált az Árpád-ház legismertebb, széles körben tisztelt szentjévé.

A magyar királyi család megtiszteltetésnek tekintette Erzsébet szentté avatását, akinek példája már a következő generációban, Erzsébet testvérének, IV. Bélának lányai között lelkes követőkre talált. Béla lányai közül az egyház hármát avatott szentté, illetve boldoggá – igaz, végül az ő szentté avatásukra egészen a 20. századig kellett várni. Margit, akit a tatárjárás idején menekülő szülei már megszületése előtt apácának ajánlottak fel, soha nem ment férjhez. Négyévesen a domonkos apácák veszprémi kolostorába került, innen vitték az apja által alapított Nyulak szigeti (ma Margit-sziget) kolostorba. 1270-ben bekövetkező haláláig itt

⁹² TRINGLI ISTVÁN: *A szent királyok szabadsága. A középkori történelmi tudat és a történelem-hagyományozódás sajátosságai*. Századok 137 (2003) 809-848.

⁹³ „Ha valaki a ... jószágokat elvenni akarná, Szűz Mária, Péter és Pál apostol, valamint Szent István, Imre és László átka sújtsa” – MOL DF 260581, HO VI. 243., Erd. okmt. I. 368. sz.; idézi: KERNY T.: *A magyar szent királyok tisztelete* i. m. 74.

⁹⁴ „nudis pedibus cum magna devotione et humilitate” – ALBERT HUYSKENS (Hrsg.): *Die Schriften über die Heilige Elisabeth von Thüringen*. In: Alfons Hilka (Hrsg.): *Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach*. Hanstein, Bonn, 1937. III. 387., idézi: KLANICZAY G.: *Az uralkodók szentsége* i. m. 181.

élt szigorú aszkézist gyakorolva. Tisztelete halála után azonnal megkezdődött, szentté avatását testvére, V. István király kezdeményezte. Az 1276-os eljárás azonban nem vezetett eredményre, többszöri próbálkozás után végül csak 1943-ban iktatták a szentek sorába. Két nővére, Kinga és Jolán lengyel hercegekkel kötött házasságot, megözvegyülve mindketten az ószandeci klarissza kolostorba léptek. Kinga – aki legendája szerint kolostorba vonulása előtt is szűzházasságban élt – a kolostorban halt meg, mint főnöknő,⁹⁵ Jolán Kinga halála után visszatért Gnieznóba, s a férje által alapított klarissza kolostorban lett főnökasszony. Halála után a sírjánál történt csodás gyógyulások hatására hamarosan boldoggá avatták. A dinasztia szentéletű hercegnőinek sorát III. András király lánya, Erzsébet zárta. Az Árpád-ház utolsó sarja felbontott eljegyzése után lett apáca. 1338-ban a tössi apáca kolostorban halt meg, a domonkos rend boldogként tiszteli.

A dinasztia látszólag háttérbe vonult női szentjei feltehetőleg jelentős – a ma ismertnél jelentősebb – szerepet játszhattak a szent királyok kultuszának terjesztésében is. Margit legendája tanúbizonysága szerint számon tartotta, rendtársai elé példaként állította „*az ő nemzetének eleinek életüket és életüknek szentségét*”: Szent István király életét, aki a magyaroknak „*első királya és apostola*” volt, Szent Imre herceg „*szentséges szüzességét*”, Szent László királynak az életét, aki Magyarországnak „*dicsőséges birodalmat és oltalmazást*” adott, és végül néniének, Szent Erzsébetnek „*szentséges érdemeit*”.⁹⁶ Margit lakhelye, a Nyulak szigeti kolostor, ahol gyakran tartózkodtak a királyi család tagjai, és ahol többször fontos tárgyalások is zajlottak, a 13. század második felében a dinasztikus szentkultusz egyik központja lehetett.

Dinasztikus kapcsolatok

Az Árpád-ház dinasztikus házasságok útján kiépített kapcsolatai Barcelonától Kijevig nyúltak, átívelve szinte egész Európát. Ez a kapcsolatrendszer kétirányú volt, egyaránt építették a magyar uralkodóházba beházasodott hercegnők, és az Árpádok külföldre férjhez adott leányai. A menyasszonyok azonban nem feltétlen azokból az udvarokból érkeztek, mint ahova a magyar királylányokat férjhez adták. A leendő magyar királyné személyét láthatóan

⁹⁵ 1690-ben VIII. Sándor pápa boldoggá avatta, 1715-ben XI. Kelemen Lengyelország és Litvánia patrónájává tette meg. 1999. június 16-án II. János Pál avatta szentté.

⁹⁶ A magyar legenda szóhasználata szerint. Kiadása: *Árpád-kori legendák és intelmek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 124-125.

nagyobb körültekintéssel választották ki, mint amekkora gondosságot tanúsítottak az Árpád-ház lányainak házasságkötéseinél.

A 23 Árpád-házi királynak jelenleg 30 feleségéről tudunk, a 30 asszony összesen 18 népet-országot képviselt.⁹⁷ Három asszonynak csupán a létezéséről tudunk, sem nevüket, sem származásukat nem ismerjük, egy feleség pedig (Aba Sámuel felesége) magyar volt. A legtöbb – nyolcan – különböző német tartományokból érkeztek, közülük tartozott az első magyar királyné, II. Henrik bajor herceg leánya, Gizella is, aki 996 táján, még megkoronázása előtt lett István felesége. Hat királynénak francia volt az anyanyelve, közülük azonban csak III. Béla második felesége, Capet Margit volt a francia uralkodóház tagja. Ketten a Szentföld ismert keresztes famíliáiból (Chatillon Anna, Courtenay Jolánta) származtak, két királynénak normann herceg volt az apja, a hatodik franciaajkú királyné, Izabella, I. Károly lánya pedig 1273-ban, Nápolyból érkezett Magyarországra. Itáliából jött II. András harmadik felesége, Estei Beatrix, a legtávolabbról, az aragón udvarból pedig Konstancia, II. Alfonz leánya, aki Imre király felesége lett. Lengyel fejedelmi családból két királyné származott, a többi asszony a nyugati kereszténységen kívüli területekről, az ortodox kereszténységhez tartozó országokból – Bizáncból, a kijevi nagyfejedelemségből, illetve Szerbiából – érkezett. Nyugati szemmel nézve szokatlannak számított V. István házassága, aki egy frissen megkeresztelkedett kun előkelő lányát, a keresztény értékekben nem igazán bővelkedő Erzsébetet vezette oltárhoz.

Az Árpád-ház lányainak – különösen akkor, ha az uralkodócsaládban sok leány született – nem volt könnyű méltó párt találni,⁹⁸ ráadásul a magyar királylányok érezhetően kisebb „értéket” képviseltek Európa dinasztikus házassági piacán, mint a leendő magyar trónörökös. Férjeik többnyire valamelyik szomszédos ország uralkodó családjából kerültek ki, nem is feltétlen a legelőkelőbb családokból. A házasságok némelyike a konkrét külpolitikai körülmények ismerete nélkül akár *mésalliance*-nak is minősíthető, olykor a kortársak is annak tekintették.⁹⁹ A 11-12. században még csak a szomszédos uralkodóházakba kerültek magyar feleségek, Európa nagynevű dinasztiái láthatóan nem tolongtak a magyar hercegnők kezéért.

⁹⁷ ZSOLDOS ATTILA: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Budapest, 2005. (Társadalom- és művelődéstörténet tanulmányok 36.) 12.

⁹⁸ IV. Bélának például nyolc leánya született – ketten még fiatalon meghaltak, egyikük, Margit gyermekként kolostorba került, de még így is öt leányt kellett férjhez adni. Fia, V. István ugyancsak öt leányt adott férjhez.

⁹⁹ Ilyennek tekintették például Katalinnak, V. István lányának szerb házasságát, mint ahogy arról a szerb fejedelmi udvart meglátogató görög császári követ is beszámolt – PAULER GY.: *A magyar nemzet története* i. m. II. 271.

A leggyakrabban – öt alkalommal – cseh hercegekkel házasodtak, II. Vladislav cseh király például (1158-72) három fiának is az Árpád-házból kért feleséget. Nyugat-Európa távolabbi udvarainak meghódítása (Szent) Erzsébet házasságával kezdődött. A halála után szinte azonnal szentté avatott Erzsébet gyorsan népszerűvé vált Európa-szerte, s távolabb is ismertté tette magát a szentet adó dinasztiát is.¹⁰⁰ Erzsébet húga, Jolánta már jóval messzebbre költözött – ő I. Jakab aragón uralkodóval kötött házasságot.¹⁰¹

A magyar királynék közt is feltűnően sok volt az ortodox udvarokból érkezők száma, de számukat kevéssel még meg is haladta az ortodox hitű férjhez adott magyar királylányok száma. Ez már csak azért is figyelemre méltó jelenség, mert a bolgár, bizánci, szerb vagy orosz házassággal együtt járt a férj hitének követése is – a „szent királyok nemzetségének” leányai közül ily módon többen is áttértek a keleti kereszténységre. Egyiküket, Piroskát (Szent László lányát), aki II. (Komnenosz) János bizánci császár felesége volt, az ortodox egyház szentként tiszteli.¹⁰²

Piroska mellett a magyar királylányok közül még ketten lettek bizánci császárnék, német-római császár azonban már egy sem házasodott az Árpád-házból. Császárlány is csupán egy, Judit, III. Henrik német-római császár leánya lett magyar trónörökös felesége.¹⁰³ Európa jelesebb dinasztiáinak idegenkedését vélhetőleg az a hagyományos Magyarország-kép is befolyásolta, amelyet még a Szent Erzsébet személye körül Nyugat-Európában kivirágzó legenda- és prédikációirodalom is szemléletesen mutat. Ebben az irodalomban a magyarok gyakran, mint frissen megtért, félbarbár, félig keleti nép szerepelnek. Erzsébet, aki a *Legenda Aurea*-ban mint „Magyarország királyának jeles lánya” szerepelt, aki „nemes nemzetségét példájával nemesítette, csodáival híresítette”, Thomas de Chartres francia prédikátor közel egykorú prédikációjában mint „*filia regis pagani*” jelent meg.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Bár Erzsébet ismertségének, népszerűségének a tübingiai grófi család volt az elsődleges haszonélvezője. KLANICZAY G.: *Az uralkodók szentsége* i. m. 181.

¹⁰¹ JOSÉ ENRIQUE RUIZ-DOMÈNEC: *Királyi házasság történelmi kontextusban: az Árpád-ház és az Aragón-dinasztia szövetsége*. In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban*. Szerk. Marina Miquel, Ramon Sarobe, Makk Ferenc, Tóth Csaba. Magyar Nemzeti Múzeum, H.n., é. n. [Bp. 2009.] 199-213.

¹⁰² „Portréja” a konstantinápolyi Hagia Sophia székesegyház falának mozaikképén máig látható.

¹⁰³ Illetve Adelheid, Sváb Rudolf német ellenkirály lánya, aki I. László felesége lett.

¹⁰⁴ KLANICZAY G.: *Az uralkodók szentsége* i. m. 290., erről elsősorban FALVAY DÁVID: *Szent Erzsébet, Szent Vilma és a magyar királyi származás mint toposz Itáliában*. *Aetas* 23 (2008) 1:71.

Az utolsó Árpádok

A 13. század utolsó évtizedei a magyar királyi hatalom korábban elképzelhetetlen mértékű meggyengülését hozták. Ez a gyengülés látszólag előzmények nélkül, a külső szemlélő számára szinte érthetetlen módon következett be. 1269 decemberében Bernát montecassinói apát, I. Károly Magyarországra küldött követe jelentése szerint még úgy tapasztalta, hogy „*a magyar királyi háznak hihetetlen a hatalma, meg sem lehet mondani, mennyi a fegyvere. Keleten és északon moccanni sem mer senki, ha a dicsőséges király a seregét megindítja. Észak és kelet legtöbb országa és fejedelme rokonság vagy hódolás címén a birodalmához tartozik*”.¹⁰⁵ Bernát apát levelének megírása idejére azonban már megjelentek az első viharfelhők a magyar királyi hatalom felett, amelyet a következő években egyre több, egyre nyíltabb és egyre arrogánsabb támadás ért. Az utolsó Árpád-házi uralkodóknak nem külső ellenség, nem a szomszéd fejedelmek okozták a legtöbb gondot, hanem a saját bárók. Az ország kormányzatának főméltóságait betöltő, a királyi tanácsban hivatalból helyet foglaló bárók, akik II. András uralma alatt nagybirtokossá, IV. Béla tatárjárás utáni politikájának köszönhetően pedig várúrrá váltak, az 1260-as, 1270-es évektől kezdve birtokaikat koncentrálni kezdték, hogy minél zártabb tartományokat alakítsanak ki. Tartományépítő igyekezetükben azonban rövid idő alatt mind az uralkodóval, mind egymással szembekerültek, az ország pedig szinte minden előzmény nélkül vált az egymással vetélkedő bárói csoportok harcterévé.

Az első összecsapás – amelyre IV. Béla uralkodásának utolsó évtizedében került sor – látszólag dinasztikus belharc volt, az ellentétet azonban leplezetlenül a két király előkelői, a viszályban érdekelt „*álnok alattvalók*” szították.¹⁰⁶ A király és elsőszülött fia, István (V. István 1270-72) között a hatalommegosztás kérdésében 1262 őszén kirobbant konfliktus 1264-re fegyveres küzdelembe torkollott. Az apa és fia között kitört háború Béla sikeres támadásával indult, az offenzíva azonban az Erdély délkeleti sarkában emelkedő Feketehalom váránál teljes fordulatot vett: a megvert, beszorított István kitörve az ostromból, legyőzte az

¹⁰⁵ „Sed domus Hungarie incredibilem habet potenciam, indicibilem quidem armatorum gentem, ita quod in partibus Orientis et Aquilonis nullus sit pedem ausus movere, ubi triumphator, Rex scilicet gloriosus, potentem exercitum suum movit, et ingressum terre quandoque potentis Principis comminatur; maior enim pars Orientis et Aquilonis Regnorum et Principatuum, tam per parentelas quam subiugaciones, eius subiacet dicioni.” – ÁÚO VIII. 316.

¹⁰⁶ „*perfidorum subditorum suasionem*” – Mária királynő (kétes hitelű) oklevele. ZSOLDOS ATTILA: *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest, 2008. 55. sz.

ostromlókat, és egészen Pest határáig szorította vissza a király seregét.¹⁰⁷ Feketehalom nem túl jelentős erődítményénél még az uralkodócsalád két képviselőjének, a királynak és az ifjabb királynak a serege állt egymással szemben a várfal külső és belső oldalán, de nem kellett hozzá egy évtized, hogy egy magánvár immár a király elleni fellépésre nyújtson lehetőséget.

István apja halála után, 1270-ben lépett trónra, rövidre szabott uralmát egy addig példátlan politikai merénylet zárta. 1272 kora nyarán a Dalmáciába utazó király környezetéből váratlanul eltűnt a tízéves trónörökös, László (IV. László 1272-1290). Hamarosan kiderült, hogy a szlavón bán, Gutkeled nembeli Joachim elrabolta, és a közeli Kapronca várába vitte a gyermeket, így akarta a királyt rákényszeríteni egy olyan dinasztikus országfelosztásra, amelyet korábban maga is kieresztelt az apjától. A királyi sereg hiába vette ostrom alá Kaproncát, nem tudott eredményt elérni, a kudarc pedig annyira megrendítette István egészségét, hogy néhány héten belül meghalt. Joachim merész fellépése és sikere egy új korszak látványos nyitányává vált: Gutkeled Joachim volt az első báró, aki a tartományában fekvő magánvárából sikerrel dacolt a királlyal, és nem félt elrabolni egy Árpád-házi herceget.¹⁰⁸

A botrányok tovább folytatódtak a gyermek IV. László megkoronázása után: az elhunyt király néhány híve megtámadta az anyakirályné, Kun Erzsébet fehérvári szállását, mert úgy gondolták, ő is részese volt László elrablásának. Néhány hónappal később az egyik előkelő, Kőszegi Henrik a Margit-szigeten időző udvar szeme láttára mondvacsinált indokkal megölte Béla herceget, az Árpád-ház egyetlen felnőtt férfitagját – tettének nem lett következménye, sőt, a merénylet kifejezetten megerősítette Henrik udvari pozícióját. A hatalom egymással vetélkedő érdekcsoportok, udvari klikkek kezébe került, akik évente két-három alkalommal, többnyire erőszakkal váltották egymást ebben a sajátos kormányzati váltógazdaságban. IV. László uralkodásának tizennyolc esztendeje alatt harmincszor cserélt gazdát az ország első méltósága, a nádori tisztség, s vele együtt a legtöbb országos tisztség.¹⁰⁹

A rivalizáló bárók küzdelmében néhány zavaros év után két érdekcsoportosulás kristályosodott ki, az egyiket Kőszegi Henrik,¹¹⁰ a másikat a Csák-fivérek, Péter és Máté

¹⁰⁷ A hadjárat részleteiről: ZSOLDOS: *Családi ügy* i. m. 42. skk.

¹⁰⁸ A korszak történetére elsősorban lásd SZÜCS JENŐ: *Az utolsó Árpádok* i. m. 147-152.

¹⁰⁹ A konkrét adatokat lásd ZSOLDOS ATTILA: *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*. Budapest, 2011. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.)

¹¹⁰ A Kőszegiekre elsősorban: ENGEL PÁL: *Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. Die Grafschaft (Gespanschaft) Eisenburg im 14. Jahrhundert*. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von

vezették.¹¹¹ Az országot anarchiába rántó belviszály ekkorra már szinte önmagától működött, túlélte a nagy „viszályszítók” halálát is. Kőszegi Henrik 1274-ben, a Csákokkal vívott fővenyi ütközetben esett el, a királyi hatalom ellen nyíltan elsőként fellépő Gutkeled Joakhim 1277-ben, az országot pusztító rablólovagok ellen harcolva vesztette életét. A viszály azonban maradt, mint azt két különösen botrányos esemény példázta. 1276 tavaszán Csák Péter nádor feldúlta, kirabolta Veszprémet, az elhunyt Henrik bán egyik fiának, Kőszegi Péter püspöknek a székvárosát. A vandál pusztítás során betörték a székesegyházba, megverték, illetve megölték az oda menekült papokat, széttörték az oltárokat, megsemmisült a nagyhirű káptalani iskola, levéltár és könyvtár.¹¹² Egy évvel később, 1277 februárjában hasonló támadásnak esett áldozatul a gyulafehérvári székesegyház, amelyet az erdélyi püspökkel viszályban álló szászok dúltak fel.¹¹³

A nehéz helyzetben IV. Lászlót alig tizenöt évesen, 1277 tavaszán nagykorúvá nyilvánították. Elsősorban a főpapságra támaszkodva határozottan fellépett a békebontók ellen – például az egyik lázadót, a Bihar megyei Geregyét halálra ítélte –,¹¹⁴ politikai és fegyveres győzelmet egyaránt aratott. Az ifjú király konszolidációs kísérletét sajátos módon az országba érkező pápai legátus, Fülöp fermói püspök törte derékba. Fülöp, akit III. Miklós pápa a „*béke angyalaként*”, a „*király státusának megerősítése*” érdekében küldött Magyarországra,¹¹⁵ nem a bárók elleni fellépést, hanem az uralkodó fő támaszának számító, ám még mindig pogány módra élő kunok megtérítésének kérdését állította a középpontba, a királyt arra kényszerítve, hozzon törvényt „*keresztény módra*” történő letelepítésükről.¹¹⁶ A kun törvény új frontot nyitott a számos ellentétől terhelt országban, az anyja révén félig kun

Güns/Güssing und ihrer Zeit (13/14. Jahrhundert). Hg. Heide Dienst und Imtraut Lindeck-Pozza. Eisenstadt, 1989. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 79.) 85-113. 115-126.; illetve ZSOLDOS ATTILA: *A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története*”. Vasi Szemle 64 (2010) 651–661.

¹¹¹ KRISTÓ GYULA: *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest, 1973.

¹¹² A pusztításokra lásd elsősorban IV. László okleveleit, főleg: DF 283212 (CDH IX/7. 692-696., RA 2789), illetve RA 2716, 2720.

¹¹³ UGDS I. 132-133. A szászok egyházi szervezetére, az erdélyi káptalan és a szászok közti összecsapásokra: GEORG MÜLLER: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten*. Hermannstadt 1936.

¹¹⁴ ÁÚO IX. 196-197.

¹¹⁵ A pápai megbízásról: THEINER: *Vetera monumenta* I. 327-328. (ÁÚO IV. 111-162.), vö. SZÜCS J.: *A kereszténység belső politikuma* i. m. 158-181.

¹¹⁶ Szövege: GYÁRFÁS ISTVÁN: *A jász-kunok története*. I-IV. Kecskemét – Szolnok – Budapest, 1870-1885. II. 432-435., 438-443.

Lászlót pedig elindította azon az úton, amelyen haladva hamarosan – bizonyíthatóan 1279-től kezdve – hátat fordított az udvarnak, az egyháznak, a kereszténységnek és a keresztény szokásoknak. A kun viseletet öltő, kun szeretőket tartó, tüntetően pogánykodó uralkodó látható élvezettel igyekezett megbotránkoztatni az udvart és az egyházat. Az egymást követő botrányok sorában a legnagyobb hírértékre feltehetőleg az az akciója tett szert, amikor pogány kíséretével a margitszigeti apácakolostorra támadt, kiragadva onnan testvérét, Erzsébetet, akit a „sikeres” akció után egy cseh főúrhoz adott feleségül.¹¹⁷ A kolostort földülő, apácákat katonái kezére adó botrányhős távolabb már nem is juthatott volna a keresztény uralkodó-ideáltól; hogy milyen kép élt róla alattvalói körében, jól jelzi, hogy az 1285-ben bekövetkező újabb tatár betörés idején az ország népe úgy tartotta, bizonyára László király hívta be őket.

Kun László céltalan és botrányos életét 1290-ben kun merénylek oltották ki. Mivel nem volt örököse, sokan már ekkor úgy gondolták, fiágon kihalt az Árpád-ház. A magyar királyi hatalom még megtépzott állapotában is számos trónigénylőt vonzott, az előkelők egy csoportja, Lodomér esztergomi érsek vezetésével végül egy velencei herceget, II. András unokáját hívta meg a magyar trónra.¹¹⁸ András herceg ekkor az egyetlen fiági leszármazója volt a dinasztiának, származásának törvényességét azonban mindezidáig megkérdőjelezték. Apja, utószülött István a magyar udvari vélekedés szerint II. András király harmadik feleségének, Estei Beatrixnek házasságtörő viszonyából született, IV. Béla és utódai soha nem ismerték el, hogy rokonuk lenne. A III. András néven trónra lépő herceg tíz évvel hosszabbította meg az Árpád-ház magyarországi uralmát, a kialakult politikai helyzetet azonban nem tudta megváltoztatni. A bárók hatalmát neki sem sikerült megtörnie, bár az általa bevezetett kormányzati intézkedések végül némi eredményt is elértek. Az Itáliában felnőtt uralkodó és nyugati egyetemeken iskolázott főpapjai lépéseket tettek a kormányzat rendi jellegű átalakítására,¹¹⁹ a király pozíciójának erősítése szempontjából azonban hatékonyabbnak bizonyult az a próbálkozása, hogy néhány kiválasztott bárót mintegy hűbéres magánszerződéssel fűzött magához.¹²⁰

¹¹⁷ Bp. I. 239.

¹¹⁸ Életére, uralkodására elsősorban SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok* i. m. 322-347., illetve LENKEY ZOLTÁN – ZSOLDOS ATTILA: *Szent István és III. András*. Bp. 2003. 119. skk.

¹¹⁹ GERICS JÓZSEF: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Budapest, 1987. 237. skk.

¹²⁰ SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok* i. m. 332. skk.; a szerződés következményeire: ZSOLDOS ATTILA: *III. András hat nádora*. In: Juan Cabello – C. Tóth Norbert (szerk.): *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Nyíregyháza, 2011. 289-299.

A királyi hatalom súlyvesztésének megállítására tett különböző „reformkísérletek” első, épp csak érzékelhető eredményei csupán III. András uralkodása utolsó éveiben jelentkeztek, a király 1301 januárjában, váratlanul bekövetkező halála azonban megakasztotta az egyébként is törekény egyensúlyra épülő konszolidációs folyamatot. Az ország lakossága azonban addig is alig érzékelt valamit a király törekvéseiből, a kezdődő konszolidációból. Az 1290-es években alig akadt olyan esztendő, amelyben nem tört ki fegyveres lázadás az ország valamelyik vidékén: a Kőszegiek a Nyugat-Dunántúlon, illetve Szlavóniában, a Borsák a Tisántúlon, a Baboníciók Horvátországban lázadtak fel királyuk ellen, s ha az uralkodó fegyverrel leverte megmozdulásukat, minden retorzió nélkül hódolhattak meg. A központi hatalom gyengeségét mindennél jobban mutatta, hogy ekkorra már szinte természetessé vált, ha az uralkodó bárói fogságába került. IV. László kétszer – 1274-ben, illetve 1280-ban – élvezte bárói kéretlen vendégszeretetét, első ízben Kőszegi Henrik, a második alkalommal Csák Máté nádor vetette fogságba, III. András pedig 1292-ben töltött több hónapot a Kőszegiek fogságában. A legkülönbözőbb próbálkozások ellenére sem a félig kun Lászlónak, sem „velencei” Andrásnak nem sikerült visszafordítani a hatalom erodálódását. Ilyen körülmények között 1300 nyarán valószínűleg senki sem gondolta, hogy a nehéz feladatot az az Anjou sarj hajtja majd végre, aki Spalatóban vesztegelve, trónigénylőként egyelőre csak újabb veszélyt jelentett a magyar királyi hatalom számára.

3. Az Anjou-dinasztia és a magyarországi trónigény

I. Károly, Szicília királya – A földközi-tengeri „birodalom” – Magyar-nápolyi kettős házasság – Martell Károly magyar királysága

I. Károly, Szicília királya

A Földközi-tenger közepén, stratégiai szempontból meghatározó helyen elterülő gazdag sziget, Szicília mindig is vonzó zsákmányt jelentett a hódítóknak, akik közül a rómaiak voltak az elsők, akiknek sikerült birodalmukba integrálni ezt a területet. A Római Birodalom bukása után Szicília – Dél-Itália jelentős részével együtt – bizánci, majd arab hódítók kezére került. A 11. század második felében új, ezúttal északról jött hódítók jelentek meg, a normannok, akik előbb megszerezték a különböző uralom alatt álló, kisebb-nagyobb dél-itáliai államalakulatokat, majd a század végén mintegy három évtized alatt a muszlimoktól

elfoglalták Szicíliát is.¹²¹ 1130-ban II. Roger egyesítette a normann birtokokat, és felvette a Szicília és Apulia királya címet.¹²² A normann uralom sikerrel teremtett összhangot a soknyelvű és sokszokású ország népei, hagyományai, jogai és vallásai közt, az „aranykor” azonban nem bizonyult hosszú életűnek. 1186-ban II. Vilmos, akinek nem volt fiú örököse, nénjét, Konstanciát Barbarossa Frigyes császár fiához, Henrikhez adta feleségül. Vilmos halála után az ekkorra már ugyancsak császári koronát viselő VI. Henrik bevonult Szicíliába, 1194-ben, Palermóban királlyá koronáztatta magát, s ezzel kezdetét vette a Hohenstauf-dinasztia szicíliai uralma. Henrik rövid regnálása után trónját fia, a gyermek Frigyes örökölte, aki felnőttként a középkori Európa egyik legjelentősebb és egyben legellentmondásosabb uralkodójává vált.¹²³ Az 1220-ban II. Frigyes néven császárrá koronázott német és szicíliai király valamennyi tartománya közül Szicíliát szerette a legjobban, udvarát is ott tartotta, a pápaság ellen folytatott könyörtelen küzdelme azonban végül megpecsételte családjá szicíliai uralmát. 1245 nyarán IV. Ince pápa Frigyeset minden trónjától megfosztotta, akaratának azonban csak évekkel az „Antikrisztus” 1250-ben bekövetkező halála után tudott érvényt szerezni. A pápai álláspont szerint – mivel Szicília a normannok óta a pápaság hűbérese – a trón Frigyes halálával visszaszállt a pápaságra, és figyelmen kívül hagyva Frigyes törvényes és törvénytelen fiait, és a sorsukról rendelkező császári végakaratot, Európa különböző udvaraihoz fordult, hogy a veszélyes Hohenstauf szomszédság helyett megbízhatóbb dinasztiaát találjon a Szicíliai Királyság élére.

A lehetséges jelöltek egyike, Károly, IX. Lajos francia király öccse, 1263-ban, másodszori felkérésre vállalkozott a feladatra. VIII. Lajos és Kasztíliai Blanka legkisebb fia, az 1226-ban világra jött Károly ekkorra már családi örökségként – az új dinasztíának majd nevet adó – Anjou (és Maine) ura volt, felesége, Provence-i Beatrix kezével pedig a gazdag

¹²¹ D. MATTHEW: *The Norman kingdom of Sicily*. Cambridge, 1992.

¹²² „Rex Siciliae, ducatus Apuliae et principatus Capuae”

¹²³ A Frigyesről szóló gazdag irodalomból elsősorban mindmáig lásd ERNST KANTOROWICZ: *Kaiser Friedrich der Zweite*. Berlin, 1927. (és számos további kiadás); illetve újabban DAVID ABULAFIA: *Frederick II. A medieval emperor*. London, 1988.; az eddigi irodalomra: *Bibliographie zur Geschichte Kaiser Friedrichs II. und der letzten Staufer*. Zusammengestellt von Carl A. Willemsen. München, 1986. (Monumenta Germaniae Historica, Hilfsmittel 8.); uralmának szinte valamennyi kérdésére nagyon jól használható konferenciakötet: *Friedrich II. Tagung des Deutschen Historischen Instituts in Rom im Gedenkjahr 1994*. Hrsg von Arnold Esch und Norbert Kamp. Max Niemayer Verlag Tübingen, 1996. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, Bd 85.); a térség uralmi változásainak áttekintésére DAVID ABULAFIA: *The Western Mediterranean Kingdoms 1200-1500. The Struggle for Dominion*. London, 1997.

provençe-i grófságot is sikerült megszereznie.¹²⁴ Kiválasztása mellett számos érv szólt, ezek sorában uralkodói képességei játszották a legkisebb szerepet. Pedig Károly az 1260-as évekre már látványosan bebizonyította, hogy agilis és erőskezű fejedelem, aki a legkomolyabb nehézségeken is könnyedén felül tud kerekedni. 1246. január 31-én vette feleségül aráját, s még abban az évben, az esztendő végén hozzáfogott a grófi jogok, birtokok és jövedelmek szisztematikus összeírásához.¹²⁵ A grófság tényleges birtokbavételére azonban csak néhány évvel később tudott sort keríteni. Amíg 1247-ben északra utazott, hogy beiktassák Anjou és Maine birtokába, távollétében Provence legjelentősebb városai, Marseille, Arles és Avignon szövetséget kötöttek függetlenségük megőrzésére, csapataik vezetésére pedig felkérték az egyik jeles helyi bárót, Barral des Baux-t. Az új grófnak 1248-ban sem volt ideje az elégedetlenség leszerelésére: augusztusban Aigues-Mortes kikötőjében hajóra szállt, hogy kövesse bátyját keresztes hadjáratára. A hadjárat során – amely Damiettánál katasztrofális vereségbe, IX. Lajos egész seregének fogságába torkollott – Károly több alkalommal is bizonyította katonai rátermettségét, a helyzetet azonban ő sem tudta megmenteni. Kiszabadulva a fogságból, amint tudott, igyekezett haza, de így is csak több mint kétévnyi távollét után, 1250 októberében ért partot ugyanott, ahonnan keresztesként kihajózott, Aigues-Mortes-nál. Hazatérve azonnal hozzálátott Provence lecsendesítéséhez. A lázadó városokat egyenként győzte le, utolsóként, 1252-ben, majd 1257-ben Marseille is elfogadta a Károly által diktált békét. A grófság javairól 1252 körül tartott újabb, nagyszabású vizsgálat jól jelzi hatalma tényleges határait,¹²⁶ ezeket a határokat azonban Károly láthatóan nem tekintette véglegesnek, akár a grófságon belüli, akár külső határokról is volt szó. Előbb anyósától, a jelentős területeket kézben tartó Savoyai Beatrixtól megegyezéssel megszerezte a kezén levő jogokat, majd a grófság határain kívüli terjeszkedésbe fogott. Birtokokat szerzett az Alsó-Alpokban, Piemontban, a tengerparton egészen San Remóig terjesztette ki uralmát. Becsvágya

¹²⁴ Életére, uralkodására JEAN DUNBABIN: *Charles I of Anjou. Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe*. Longman, London – New York, 1998. ÉMIL LÉONARD: *Les Angévins de Naples*. Paris, 1959.; *Storia di Napoli*, dir da E. PONTIERI. I-XI. Napoli, 1966-; GIUSEPPE GALASSO: *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266-1494)*. UTET, Torino, 1992. (Storia d'Italia. Vol. XV.); Provence-i uralmára MARTIN AURELL – JEAN-PAUL BOYER – NOEL COULET: *La Provence au Moyen Age*. Publications de l'Université de Provence, 2005. (Collection le temps de l'histoire) 143. skk. (a vonatkozó rész Jean-Paul Boyer munkája)

¹²⁵ JEAN-PAUL BOYER: *Construire l'État en Provence. Les „enquêtes administratives” (mi-XIIIe-mi-XIVe siècle)*. In: *Genèse de l'État moderne en Méditerranée*. Rome, 1993. 243-265.

¹²⁶ *Enquêtes sur les droits et revenus de Charles Ier d'Anjou en Provence (1252 et 1278)*. Publiées par Édouard Baratier. Paris, 1969.; Ferdinand LOT – ROBERT FAWTIER: *Histoire des institutions françaises*. I-III. Paris, 1957-1962. I. 255-260. (a vonatkozó rész Raoul Busquet tollából)

– és felesége, Provence-i Beatrix becsvágya – nem ismert határokat, így örömmel mondott igent a pápai ajánlatra.

Hosszas, még IV. Orbánnal folytatott tárgyalások után, a végül utódjával, IV. Kelemen pápával kötött megegyezés értelmében Károly 1265 tavaszán partra szállt a Rómához közeli Ostiában.¹²⁷ Közel negyven esztendő volt ekkor. A következő évben, 1266 januárjában a római Szent Péter bazilikában Szicília királyává koronázták, a számára felajánlott ország azonban nem pottyant érett gyümölcsként az ölébe. Manfréd, II. Frigyes fattyú fia, aki 1258-tól viselte a Szicília királya címet, összegyűjtötte a királyság hadait, és szembeszállt a betolakodóval. A hadiszerencse Károlynak kedvezett. A Beneventónál vívott csatában Manfréd elesett, s a győzelem után Károly további ellenállás nélkül vehette birtokba a királyságot.

Az új király és szigorú kormányzata kevés hívet szerzett. Frigyes unokája, az ekkor mintegy tizenöt esztendő Konradin nevében 1267 tavaszán fellázadt Szicília szigete, s ősszel az ifjú Hohenstauf örökös is átkelt az Alpokon. Konradin hónapokon át tartó itáliai vonulása, ami inkább tűnt diadalmenetnek, mint hadi előkészületnek, végül tragikus végkifejletbe torkollott. Konradin júliusban óriási lelkesedés közepette bevonult Rómába, néhány ünnepségekkel töltött hét után innen indult királysága meghódítására. Károly azonban felkészülten fogadta, s 1268. augusztus 23-án, a tagliacozzói csatában ismét övé lett a győzelem – Konradin fogságba esett, s néhány hónap múlva Károly parancsára Nápolyban nyilvánosan lefejezték. Konradin kivégzése letörölhetetlen foltot ejtett Károly becsületén, a két Hohenstauf herceg felett aratott két katonai diadal azonban biztosította számára a királyság feletti uralmat.¹²⁸ Itáliai befolyása a következő években tovább nőtt, a Konradin és hívei feletti győzelem pedig gyökeres változásokat hozott országai életében.

A Konradin hívéül szegődött bárók nem számíthattak bocsánatra. A király elkoboztatta javaikat, 1270-ben királyi rendelettel semmissé tette azokat az adományokat, amelyek II. Frigyes és fiai nevében keltek.¹²⁹ Az elkobzott birtokokat, a gazdátlaná vált

¹²⁷ Az események ismertetésénél főként LÉONARD, É.: *Les Angévins* i. m. , valamint RUNCIMAN, S.: *A szicíliai vecsernye* (i. m.) című művére támaszkodtam.

¹²⁸ Az európai közvélemény sosem bocsátotta meg Károlynak, hogy kivégeztette Konradint. „Carlo venne in Italia e, per ammenda / vittima fê di Curradino” – írta Dante az Isteni színjátékban. Purgatórium, XX. ének, 67-68.

¹²⁹ LÉON CADIER: *Essai sur l'administration du royaume de Sicile sous Charles Ier et Charles II. d'Anjou*. Paris, 1891. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 59.) 5-7. 13.; Újabban Errico Pispisa mutatta be meggyőzően, hogy az „ultramontánoknak” juttatott hűbéreket a király az áruló báróktól kobozta el. ERRICO PISPISA: *Il regno di Manfredi. Proposte di interpretazioni*. Messina, 1991. 55-154.

országos és helyi tisztségeket a király új elitje, a Franciaországból és Provence-ból érkezett lovagok kapták. Az 1269-ben, a Konradin kivégzését követő esztendőben nyitott *Liber donationum*, a Szicíliai Királyság *Domesday-book*-ja alapján pontos képet kapunk az ország franciásodásának mértékéről: a királyság katonai és világi tisztségeit betöltő személyek közt mintegy 3500 francia nevet találhatunk.¹³⁰ Károly francia-provanszál kíséretének tagjai viselték a legfontosabb országos tisztségeket, ők voltak a királyi udvar lovagjai és egyszerű katonái, ők álltak az országos adminisztráció minden szintjén – francia volt a kormányzat nyelve is.¹³¹

Károly, amellet, hogy új dinasztia alapított Nápolyban, rövid idő alatt Itália erős emberévé is vált. Befolyását elismerték Piemontban és Lombardiában, a rómaiak előbb három, majd a beneventói csata után, 1268-ban tíz évre szenátorrá választották, IV. Kelemen pápa pedig Toscana helytartójává is kinevezte. Az 1270-es évekre az Appennin-félsziget jelentős része közvetve vagy közvetlenül az ő uralma alá tartozott.¹³² Hatalma látványos gyarapodását azonban nem kis részben annak a körülménynek köszönhetette, hogy II. Frigyes halálától, vagyis 1250 óta, már közel két évtizede nem volt császára a Német-Római Birodalomnak. Az interregnum ideális körülményeket teremtett a többszörösen is császári fennhatóság alá tartozó területeket uraló Károly számára. Habár erről szeretett megfeledkezni, a birodalom része volt maga Provence is, ahol a császári trón üresedésének köszönhetően nem kellett hódolatot bemutatnia egy felette álló uralkodónak, s a birodalomhoz tartozott valamennyi, nem a szicíliai királysághoz tartozó itáliai szerzeménye.

¹³⁰ PAUL DURRIEU: *Les archives angevines de Naples. Étude sur les Registres du roi Charles Ier (1265-1285)*. I-II. Paris, 1886-1887. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 46. 51.), valamint Uő: *Études sur la dynastie Angevine de Naples. Le Liber donationum Caroli primi*. In: *Mélanges d'archéologie et d'histoire*. VIe année – 1886. Paris – Rome, 189-228.; Durrieu eredetileg 4215 nevet számolt össze, adatai alapján ezt a számot Galasso 3500-ra redukálta. GIUSEPPE GALASSO: *Il Regno di Napoli. Il Mezzogiorno angioino e aragonese (1266-1494)*. UTET, Torino, 1992. (Storia d'Italia. Vol. XV.) 43-46. Közülük 536 személy kapott hűbért. A tagliacozzói csatát követő uralmi átalakulás mértékét jelzi, hogy közülük 351 lovag – 248 családból – 1268-1274 között 470 hűbért vagy hűbér-részt kapott. SYLVIE POLLASTRI: *Les Burson d'Anjou, barons de Nocera puis comtes de Satriano (1268-1400)*. In: *La noblesse dans les territoires angevins* i. m. 91.

¹³¹ Az 1265 után Nápolyba érkezett francia nemesek negyede Provence-ból kelt útra, a többiek az ugyancsak Károly kezén lévő Anjou-ból, a párizsi régióból, Champagne-ból, illetve I. Károly fivéreinek apanázs-birtokairól indultak a dél-itáliai kalandra. SYLVIE POLLASTRI: *La noblesse provençale dans le royaume de Sicile (1265-1282)*. *Annales du Midi* 184 (1988) 405-434.

¹³² HENRI BRESCH: *La chute des Hohenstaufen et l'installation de Charles Ier d'Anjou*. In: Noël-Yves Tonnerre – Élisabeth Verry (dir.): *Les Princes angevins du XIIIe au XVe siècle. Un destin européen*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2004. 79.; szenátori címét haláláig viselte, helytartói címét 1279-ben vesztette el. GIUSEPPE GALASSO: *Charles Ier et Charles II d'Anjou, princes italiens*. In: *Les Princes angevins* i. m. 90.

A földközi-tengeri „birodalom”

Károly álmai, politikai tervei nem álltak meg Itália partjainál, érdeklődése hamar a Földközi-tenger keleti medencéje felé fordult.¹³³ Az orientációváltást egyszerre ösztönözték az uralma alatti területek fekvéséből adódó geopolitikai lehetőségek, a szicíliai király-elődök hagyományos keleti ambíciói, és saját, keresztes vitézként szerzett tapasztalatai. Már a normann királyok igyekeztek befolyásukat kiterjeszteni az országuk területéről jó időben szabad szemmel is látható „túlsó” partokra: az észak-afrikai Tuniszra, illetve a Balkán félsziget partvidéki területeire és a görög szigetvilágra, de – mint azt a keresztes hadjáratok során tanúsított törekvéseik mutatják – az sem volt ellenükre, hogy a Szentföldön is megvessék lábukat.¹³⁴ A Hohenstaufok uralkodása alatt némiképp változott a keleti politika: az investitúraküzdelmekkel elfoglalt II. Frigyes kevésbé érdekelte az Adriai-tenger túlsó partja, a Szentföld azonban annál inkább. Feleségül vette (II.) Izabella jeruzsálemi királynőt, 1229-ben, majd a hatodik keresztes hadjárat során egy egyezménnyel – kardcsapás nélkül – visszaszerezte a keresztények számára Jeruzsálemet. Izabella ugyan 1228-ban, Konrád fia születése után gyermekágyban elhunyt, ez a körülmény azonban Frigyes politikáján nem változtatott. Jeruzsálemben saját kezűleg koronázta magát királlyá, noha jog szerint csak fiának, az Izabellától a királyi címet megöröklő Konrádnak a nevében, régensként uralkodhatott.

Konrád születésétől viselte a Jeruzsálem királya címet, a Szentföldön azonban soha nem járt. Frigyes másik fia, Manfréd nem aspirált a jeruzsálemi trónra. Balkáni terveinek megvalósításához azt a zavaros politikai helyzetet igyekezett kihasználni, ami a félszigeten, illetve Kis-Ázsiában Konstantinápoly 1204-es elfoglalását követően kialakult. Az elfoglalt, kifosztott Konstantinápolyban létrehozott Latin Császárságnak a megsemmisített Bizánci Birodalom területén osztoznia kellett a kialakult görög utódállamokkal, illetve a saját, szinte független hűbéresei által vezetett tartományokkal. A hatalmi viszonyok folyamatosan változtak. Az 1240-es, 50-es években Épeiroszban az Angelosz-dinasztia egyik ága regnált despotai címmel, a szomszédos Akháj hercegségben Guillaume de Villehardouin kormányzott, névleg a latin császár hűbéreseként, az északkeletre elterülő athéni hercegség

¹³³ Károly keleti politikájára elsősorban lásd: GIAN LUCA BORGHESE: *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo. Politica, diplomazia e commercio internazionale prima dei Vespri*. École Française de Rome, 2008. (Collection de l'École Française de Rome 411.)

¹³⁴ Erre jó példa Tarantói Boemund szerepe az első keresztes hadjáratban.

élén a La Roche család állt. Manfréd feleségül vette Épeiroszi Mihály leányát, Helénét, s vele megkapta hozományként Korfu szigetét.¹³⁵ Apósa oldalán hamarosan fegyverrel is részt vett a félsziget hatalmi harcaiban, ahol komoly veszteséget szenvedett, amikor a Nikaiai Császárság új ura, Palaiologosz Mihály a pelagóniai csatában legyőzte az épeiroszi és akháiai, Manfréd csapataival kiegészített szövetséges sereget. Palaiologosz Mihály sem Épeiroszt, sem Akhaiát nem tudta meghódítani, a győzelem azonban megnyitotta előtte az utat Konstantinápolyhoz. 1261-ben csapatai bevonultak a városba – a Latin Császárság hat évtizednyi fennállás után megbukott. A menekült császár, II. Balduin Manfrédnél talált védelmet, és tőle remélt segítséget trónja visszaszerzéséhez. Manfréd, aki ekkorra már a Korfuval szemközti parton, Durazzóban is megvetette lábát, hozzáfogott Konstantinápoly visszafoglalásának megtervezéséhez, a tervek megvalósítására azonban már nem maradt elég ideje.¹³⁶

Károly – mint ez már a trónra léptét követő első években kiderült – alapvetően Manfréd keleti politikáját folytatta.¹³⁷ Érdeklődése középpontjában a Balkán – elsősorban az albán partok – valamint Konstantinápoly állt. Elképzelései azonban, mint később nyilvánvalóvá vált, annyiban különböztek Manfrédétől, hogy ő a latin császári trónt nem az előzőtt Balduinnak, hanem saját magának szánta. A beneventói csata után Károly szinte azonnal sereget küldött Korfu és az albán parti erődök elfoglalására, s szerzeményeit hamarosan, 1267 tavaszán jogilag is megerősítette a pápai közvetítéssel létrejött viterbói megállapodással. Ebben II. Balduin ex-császár megerősítette Károlyt a kezére került területek birtokában, átengedte az Akháj hercegség hűbéri jogait, az Égei-tenger szigetei feletti hatalmat, cserébe Károly ígéretéért, hogy visszahódítja Konstantinápolyt.¹³⁸

A tervezett hadjáratra sem ekkor, sem a későbbiekben nem került sor, noha Károly több ízben is komoly előkészületeket tett az indulásra. 1270-ben bátyja, IX. Lajos király újra feléledő keresztes tervei keresztezték elképzeléseit. Károly, ha már kénytelen volt részt venni Lajos hadjáratában, rávette fivérét, hogy módosítsa úti célját, és a Szicíliahoz közeli Tunisz felé irányítsa hajóit. Lajosnak azt ígérte, a tuniszi uralkodó hajlik a kereszténységre, Károlyt azonban elsősorban az a cél vezette, hogy ha sikerül kiterjeszteni fennhatóságát a tuniszi partokra, a Földközi-tenger hajózása teljesen ellenőrzése alá kerül. A könnyűnek ígérkező

¹³⁵ Heléné nővére a szomszéd fejedelem, Guillaume de Villehardouin felesége lett.

¹³⁶ BRESCH, H.: *La chute des Hohenstaufen* i. m. 69-71.

¹³⁷ BRESCH, H.: *La chute des Hohenstaufen* i. m. 79.

¹³⁸ A történetekre lásd BORGHESE, G. L.: *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo* i. m. 54.

tuniszi kaland ötlete azonban balszerencsés csillagzat alatt született: a táborban kitört járványban meghalt Lajos király, s noha Károly rendkívül előnyös békét kötött a tuniszi emírrrel, a hazaút során egy vihar gályái jelentős részét elsodorta.¹³⁹

A szerencsétlen, bár Károly számára még a veszteségekkel együtt is hasznosnak bizonyuló tuniszi hadjárat után külpolitikai aktivitása újra kelet felé fordult. 1272 februárjában felvette az Albánia királya címet, új királysága irányítását helytartóra, vikáriusra bízva.¹⁴⁰ Balkáni befolyását gyermekei kiházásával is tovább növelte. Egyik fia, Fülöp 1271-ben kötött házasságot Villehardouin Izabellával, az akháj hercegség örökösnejével, leánya, Beatrix pedig 1273-ban lett Balduin ex-császár fiának, Tarantói Fülöpnek a felesége. Keleti szerzeményeit 1277-ben egy újabb, csillogó, de kevés érdemi hatalommal járó koronával gyarapította: Antiochiai Máriától egyszerűen megvásárolta a Jeruzsálem királya címet.¹⁴¹

Az Angers-tól immár Akkónig terjedő, a Földközi-tenger térségének számos pontját magában foglaló Anjou-birodalom egyszerre volt impozáns és – mint 1282-ben néhány hét alatt kiderült – rendkívül törekeny. Pedig Károly mindent megtett azért, hogy alattvalói számára megnehezítse a hatalma elleni fellépést. Az irányítást egyetlen tartományában sem adta a helyi elit kezébe: Provence-ban Anjou-ból való, a Szicíliai Királyságban és Észak-Itáliában francia és provanszál, a Balkánon és Akkónban pedig rajtuk kívül még olasz, illetve keleti frank tisztviselők, katonák biztosították a király elképzelései szerinti kormányzást.¹⁴² Tervei, elképzelései megvalósítását elsősorban nem is belpolitikai, hanem sokkal inkább külpolitikai okok nehezítették meg, főként az egymást épp ezekben az években sűrűn váltó pápák eltérő céljai, a bizánci császárok Károly elleni diplomáciai akciói, a Balkán-félsziget követhetetlenül változó szövetségi viszonyai, és végül a császári cím 1273-as betöltése, a több mint két évtizedes interregnum vége.

I. Károly fáradhatatlan tevékenységét mindazonáltal nem csak hívei, de ellenfelei is egyre nagyobb tisztelettel figyelték. A kortársak egybehangzóan úgy gondolták, ő Európa leghatalmasabb uralkodója, különbség csak abban volt, hogy ezt örömmel, vagy épp

¹³⁹ BORGHESE, G. L.: *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo* i. m. 55-71.

¹⁴⁰ BORGHESE, G. L.: *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo* i. m. 91. skk.

¹⁴¹ BORGHESE, G. L.: *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo* i. m. 181. skk.

¹⁴² BORGHESE, G. L.: *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo* i. m. 212.

aggodalommal konstatálták. „*Világuralomra tört*” – írta a velencei utazó, Marino Sanudo.¹⁴³ „*A világ királya a mennyek királya után*” – írta róla a lovagköltő Adam de la Halle, *C'est du roi de Sezile* című eposzában az 1280-as években.¹⁴⁴ „*A legfélelmetesebb és legtekintélyesebb uralkodó, fegyverben a legderekasabb s a legnagyobbra törő király, aki Nagy Károly óta az ő koráig csak volt a francia uralkodó házból*” – olvashatjuk Giovanni Villani firenzei krónikájában.¹⁴⁵

Magyar-nápolyi kettős házasság

Károly új, keleti politikájának köszönhetően került kapcsolatba a magyar uralkodóházzal, az Árpádokkal. A magyar szövetség több okból is kívánatosnak tűnt.¹⁴⁶ A magyar királyság befolyási övezete délen szinte egészen az Anjouk-által hódított albán-partokig ért. A magyar korona alá tartozott a dalmát partvidék jelentős része, a Ragusa és Cattaro közti partvidéket birtokló szerb királyságot pedig épp ekkoriban, fegyverrel hajlították megegyezésre IV. Béla hadai. 1268-ban I. Uros István szerb király kíséretével magyar fogságba esett.¹⁴⁷ A megbékélést házassággal pecsételték meg: a szerb királyfi, Dragutin István eljegyezte az ifjabb magyar király, V. István lányát, Katalint. Az 1260-as években több hadjárattal sikerült kikényszeríteni a magyar hűbéri fennhatóság elismerését a bolgár udvarban is. (A térségben Károly legnagyobb ellenfelének számító VIII. (Palaiologosz) Mihállyal kitartóan ellenséges

¹⁴³ MARINO SANUDO TORSELLO: *Istoria del Regno di Romania*. In: *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*. Éd: Ch. Hopf. Berlin, 1873. 138.

¹⁴⁴ „Roi du monde après le Roi des cieux”. Idézi: Jean-Paul Boyer in: *La Provence au Moyen Age* i. m. 184.; a költemény értelmezését lásd ALESSANDRO BARBERO: *Il mito angioino nella cultura italiana e provenzale fra Duecento e Trecento*. Bolletino Storico-bibliografico Subalpino 79 (1981) 159. skk.

¹⁴⁵ „Quello Carlo fu il più temuto e ridottato signore, e il più valente d'arme e con più alti intendimenti, che niuno re che fosse nella casa di Francia da Carlo Magno infino a' lui” – *Cronica di Giovanni Villani*. Edizione di riferimento: Nuova Cronica, a cura di G. Porta. Fondazione Pietro Bembo /Guanda, Parma, 1991. (Letteratura italiana Einaudi) 459.; a szöveg online is hozzáférhető: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_2/t48.pdf; magyar fordítása: *A három Villani krónikája. Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Rácz Miklós. Budapest, 1909. (Középkori krónikások VIII-IX.) 102.

¹⁴⁶ A lehetséges okok számba vételét lásd pl. PATEK FERENC: *Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetése*. Századok 1918. 449-495.; SZÜCS JENŐ: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*. Századok 1973. 95. skk.; BORGHESE, G. L.: *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo* i. m. 42. skk.

¹⁴⁷ A győzelem híre akkor ért IV. Béla udvarába, amikor ott épp együtt voltak a görög, bolgár, cseh, francia és tatár követek. CDH IV. 490.

bolgár uralkodóházzal egyébként az Árpádok ugyancsak rokoni kapcsolatban álltak.)¹⁴⁸ A magyar kapcsolat Károly szemében alkalmas eszköznek tűnt Velence sakkban tartásához is, és kiemelten fontos volt az Adriai-tenger térségében befolyással csupán közvetve rendelkező, a Német-Római Birodalomban viszont egyre nagyobb hatalomra törő cseh király, II. Ottokár erősödésének korlátozása érdekében.¹⁴⁹

I. Károly pragmatikus uralkodó volt, egyúttal azonban rendkívül büszke francia királyi származására – a mérlegelt szempontok között tehát vélhetőleg az is sokat nyomott a latban, hogy az Árpádok nem csupán hasznos, de egyúttal méltó partnernek is tűntek a szemében. Több volt egyszerű udvariasságnál, amikor levelében IV. Béla fiát, V. Istvánt „*szentek és nagy királyok nemzetségéből származó harcos és hatalmas uralkodónak*” szólította.¹⁵⁰ Összességében úgy találta, a számba jöhető szövetségesek közt messze a magyar uralkodódinasztia a legígéretesebb. Károly, aki „*Konstantinápoly császárságáért epekedett*”, azt remélte, a magyarokra is számíthat terveiben. Feltehetően pontosan úgy gondolkodott, ahogy azt egy emberöltővel később, az 1300-as évek elején a *Descriptio Europae Orientalis* ismeretlen francia szerzője Valois Károly konstantinápolyi terveiről szólva írásba öntötte: „*ha Károly úr birtokolná a görög császárságot, miután szövetséget kötött Magyarország királyával... könnyen megszerezhetnék és alávetethetnék azon összes szakadár és barbár népeket, amelyek annyira gazdag és gyönyörű területet jogtalan birtokosként tartanak elfoglalva. Feltéve azt is, hogy ez a Károly úr a görögök nevezett birodalmát nem is szerezhetné meg teljes egészében, de ő maga az egyik oldalról és Magyarország fent említett királya a másik oldalról rajtaüthetnének a mondott császárságon és a számításba vett népeken.*”¹⁵¹

¹⁴⁸ PAULER GY.: *A magyar nemzet története* i. m. II. 264-265.; PATEK F.: *Az Árpádok és Anjouk* i. m. 491-492.; KMTL 176.

¹⁴⁹ Befolyása az aquileiai patriarkhára: PAULER GY.: *A magyar nemzet története* i. m. II. 273.

¹⁵⁰ „*natus de genere sanctorum et maximorum regum...*” – CDH IV/3. 510. (1269.)

¹⁵¹ A gondolatmenet szempontjából ez esetben irreleváns, hogy a magyar trónon az Árpád-ház, vagy már az Anjou I. Károly ült. „*Et ideo ubi dominus Karulus haberet grecorum imperium, confederatione facta cum rege Ungarie, idem dominus Karolus ex una parte rex Ungarie, Karolus ex altera parte de facili haberent et subiugarent omnes illas scismaticas et barbaras nationes, que tam opulenta et delicata regna, sicut iniusti possessores occupant. Et posito quod idem dominus Karolus dictum imperium grecorum non haberet totum, ipse ex una parte et dictus rex Ungarie ex altera [parte] preoccuparent imperium prefatum et omnes nationes dictas*” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* i. m. 42.; BORZÁKNÉ NACSA M. – SZEGFÜ L.: *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka* i. m. 22.

Károly 1267-ben, első felesége, Provence-i Beatrix halála után szinte azonnal feleségül kérte IV. Béla lányát, az apácaként a Nyulak-szigeti kolostorban élő Margitot. Házassági terve azonban ekkor még megfeneklett a szentéletű Margit elhivatottságán. Margit, akinek szentté avatási perében tízen vallották, hogy egy másik házassági ajánlatot azzal utasított vissza, hogy „*előbb vágná le az orrát, semmint hogy férjhez menjen*”, a szicíliai királyt éppúgy visszautasította, mint a többi kérőjét.¹⁵² Károlyt nem zavarta, hogy Margit kikoszorázta, a gyászév leteltével mással kötött házasságot – Szicília új királynéja Burgundiai Margit lett. Az ígéretesnek tűnő Árpád-házi kapcsolatról azonban nem mondott le. A tárgyalások már a következő évben folytatódtak, a megváltozott helyzetnek megfelelően azonban nem Károly, hanem gyermekei, nem IV. Béla (egyetlen még hajadon) leánya, hanem unokái házasságáról folytak az egyeztetések. Magyar részről már láthatóan nem az öreg Béla király döntött, fia, István kezébe csúszott át az események irányítása. A nagy távolság ellenére folyamatos volt a követjárás a két udvar között, s az ismételt kapcsolatfelvétel hamarosan eredményre vezetett.¹⁵³ 1269-ben I. Károly szövetséget kötött IV. Béla magyar király fiával, István ifjabb királlyal. A megállapodás szerint Károly köteles volt segítséget nyújtani Istvánnak minden ellenségével, különösen a „*németekkel és Németország szövetségeseivel szemben, tőle négynapi járóföld távolságra*”.¹⁵⁴ Az idézett passzus félreérthetetlenül jelzi, hogy István elsősorban régi ellenfele, II. Ottokár ellen számított a szicíliai király szövetségére.¹⁵⁵ A szövetséget a két dinasztia gyermekei közötti házasságokkal erősítették meg: István idősebb fiát, László herceget I. Károly leányával, Izabellával, Mária leányát Károly fiával, a sánta melléknévvel ismertté vált Károly herceggel mátkásították el. „*Sziciliának úgy hisszük, oka lesz a következőkben örülni az Istentől neki adott ünnepnapnak*” – írta haza a jól végzett munka örömeivel a nápolyi követség vezetője, Bernát montecassinói apát.¹⁵⁶

¹⁵² Károly ajánlatára az egyetlen említés: Mon. Vespri. I. 220.; vallomások a házassági ajánlatokról uo. I. 172. 176. 183-184. 191. stb.

¹⁵³ A követségek összetételére, útjaira, feladataira lásd SZÜCS J.: *Társadalomelmélet* i. m. 97. skk.

¹⁵⁴ „contra Theotonicos et Theotonie adherentes prope ipsum ad quatuor dietas” – A megállapodás nem maradt fenn, tartalmát csak a követutasításból ismerhetjük – ADE I. 23. (19. sz.)

¹⁵⁵ Magyarázata: PATEK F.: *Az Árpádok és Anjouk* i. m. 464. A „szövetségeseik” kitétel esetleg akár arra is utalhat, hogy István az Ottokárral évek óta szövetséges apja, illetve testvére, Béla herceg ellenében is számított Károly támogatására. Erre lásd: ZSOLDOS A.: *Családi ügy* i. m. 114.

¹⁵⁶ „Regnum Sicilie de cetero, ut credimus, habebit gaudere dato sibi Divinitus sabatismo.” – ÁÚO VIII. 316.

A Mária magyar királylányt és kíséretét szállító gálya 1270 májusában hajózott be Barletta kikötőjébe.¹⁵⁷ Izabella 200 ezer márkányi hozományának előteremtésére adót vetettek ki a királyság valamennyi tartományában, az indulásra emiatt csak valamivel később, szeptemberben került sor. Az Anjou-királylány ugyanazzal a bíborszínűre festett, gazdagon díszített hajóval hagyta el Barletta kikötőjét, amivel korábban oda Mária megérkezett.¹⁵⁸ A bíborvörös gálya két királyi utasának sorsa új hazájában eltérő fordulatot vett. Sánta Károly és Árpád-házi Mária frigye rendkívül termékenyebbnek bizonyult, 13 gyermekük született, nyolc fiú és öt leány. IV. (Kun) László és Izabella házassága botrányosan rosszul sikerült, és gyermektelen maradt. A források tanúsága szerint Fülöp legátus megérkezése nem csak a politikában, de a király házaseletében is fordulatot hozott: László eltaszította magától Izabellát, ekkortól kezdve kun szeretőket tartott.¹⁵⁹ Feleségével nem volt hajlandó érintkezni, noha még az is előfordult, hogy a dinasztia kihalásától tartó előkelők egyszerűen összezárták őket, hogy gyermekük szülessen – hiába.¹⁶⁰ I. Károly halála után, a szicíliai királyság legzűrzavarosabb évében, 1286-ban, amikor Izabella otthonról semmilyen támogatásra nem számíthatott, IV. László egyszerűen a Nyulak-szigetén kolostorba záratta, királynéi javait elkoboztatta. Pápai közbenjárásra ugyan bűnbánatot tartva visszafogadta feleségét, de csak azért, hogy még botrányosabb körülmények közepette újra eltaszítsa. Jövedelmeit kun szeretőinek adta, volt, hogy még a királynő élete is veszélyben forgott.¹⁶¹ Sokan voltak az országban, akik 1290-ben megkönnyebbülve fogadták a hírt, hogy László királyt meggyilkolták – feltehetőleg Izabella is közülük tartozhatott. Magyarországgal szemben azonban, úgy tűnik, nem voltak ellenérzései – csak 1300-ban tért haza Nápolyba, akkor is feltehetőleg azért, mert kívül akart maradni az Anjouk magyarországi trónküzdelmein.¹⁶²

¹⁵⁷ Feltehetőleg a kíséret tagja volt Andreas Ungarus is, aki új hazájában megírta Károly itáliai hatalomra jutásának történetét. Erre lásd: SZÜCS J.: *Társadalomelmélet* i. m. 100. 108.

¹⁵⁸ RCA V. 29. (136. sz.)

¹⁵⁹ Izabella sorsának rövid áttekintése ZSOLDOS A.: *Az Árpádok és asszonyaik* i. m. 58. skk. Az erről tudósító elbeszélő forrásokat lásd: CFH I. 88. 177. 681.

¹⁶⁰ Az Annales Polonorum szerint „predictus rex Ungarie a baronibus suis captus est et in quodam castro positus cum uxore sua, ... ut vel sic possent prolem habere” – CFH I. 177.

¹⁶¹ A történekről részletesen beszámol Lodomér érsek 1288-ban IV. Miklós pápához írt levele – a levél kiadása: KARÁCSONYI JÁNOS: *A mérges vipera és az antimonialis. Korkép Kun László király idejéből*. Századok 44 (1910) 2. skk.

¹⁶² ADE I. 153. (191. sz.)

Martell Károly magyar királysága

Izabella királyné távollétében nagy horderejű események történtek a szicíliai királyságban – az ország, ahova hazatért, már nem ugyanaz volt, mint ahonnan 1270-ben Magyarországra indult. 1282 húsvétján I. Károly szigorú uralma ellen lázadás tört ki Szicíliában. A „szicíliai vecsernye” néven ismertté vált felkelés a palermói franciák lemészárlásával kezdődött, és Károly súlyos vereségével zárult.¹⁶³ A felkelők támogatást kértek az aragón uralkodótól, aki augusztusban serege élén partra szállt Trapani kikötőjében, a belső lázadást immár nemzetközi konfliktussá szélesítve. A szicíliai királyság elvesztette Szicília szigetét, és viasszorult Dél-Itáliába, 1284 nyarán az egyik tengeri összecsapásban a trónörökös, Sánta Károly salernói herceg is az ellenség fogságába került.¹⁶⁴ Mire 1285-ben I. Károly meghalt, nagy gonddal kiépített Földközi-tengeri birodalma romokban hevert. Nápoly lázongott, Dél-Itália városainak egy része az ellenséghez pártolt, és a tengerentúlon is véget ért az Anjou-uralom.

A csapások sorozata a dinasztia gyermekeinek addig biztonságos életét is megváltoztatta. Salernói Károly több éves tárgyalás-sorozat, számos béketerv után csak 1288-ban szabadult, akkor is rendkívül szigorú feltételek árán: a szabadságáért fizetett hatalmas összegben felül három fia és hatvan provence-i nemes ment helyette túszként az aragón udvarba.¹⁶⁵ A túszok csak 1295-ben térhettek haza – a hosszú, hét évig tartó fogság feltehetőleg komoly szerepet játszott abban, hogy a második fiú, Lajos egy évvel később belépett a ferences rendbe. Károly fogságba esése felértékelte a legidősebb fiú, az 1271-ben született Martell Károly személyét. Nagypja, I. Károly halálos ágyán úgy rendelkezett, ha a salernói herceg fogoly marad, a királyság, valamint a dinasztia kezén lévő grófságok Martell Károlyra szálljanak.¹⁶⁶ Mivel Sánta Károly végül kiszabadult, királlyá koronázása után, 1289 szeptemberében Martell Károlyra salernói hercegi címét ruházta, és az időközben már felnőtt, tizenhét éves fiút egyben általános helytartóvá, vikáriussá nevezte ki.¹⁶⁷ Salerno új hercege

¹⁶³ Az eseményekre lásd RUNCIMAN, S.: *A szicíliai vecsernye* i. m.

¹⁶⁴ A Salerno hercege és a Montis Sancti Angeli ura címet 1272 pünkösd vasárnapján kapta meg az apjától. – ANDREAS KIESEWETTER: *Die Anfänge der Regierung König Karls II. von Anjou (1278-1295). Das Königreich Neapel, die Grafschaft Provence und der Mittelmeerraum zu Ausgang des 13. Jahrhunderts*. Matthiesen Verlag, Husum, 1999. (Historische Studien) 38.

¹⁶⁵ A történetek részletes ismertetését lásd: KIESEWETTER, A.: *Die Anfänge der Regierung König Karls II.* i. m. 137. skk.

¹⁶⁶ KIESEWETTER, A.: *Die Anfänge der Regierung König Karls II.* i. m. 165.

¹⁶⁷ A vikáriusi címet Salernói Károly is többször viselte, apja különböző távolléteinek időtartamára.

ekkor már nős volt: a német király, Habsburg Rudolf leányával, Konstanciával 1287-ben kötött házasságából az első gyermek is megszületett.

II. Károly abban a tudatban nőtt fel, hogy családja hatalma, befolyása szinte megállás nélkül gyarapodik. Élete delén viszont neki jutott az a hálátlan feladat, hogy megkösse azokat a szerződéseket, amelyek rögzítették a sok munkával kiépített Anjou-birodalom területi veszteségeit.¹⁶⁸ A legnehezebb évek átvészélése után tudomásul vette, hogy politikai játéktere jóval kisebb, mint az apjáé volt, a kudarcok azonban nem vették el a kedvét attól, hogy új utakat keressen. Amikor sógora, IV. László magyar király meghalt, elérkezettnek látta az időt, hogy felesége nevében bejelentse magyarországi trónigényét. Magyarország trónjának megszerzése kárpótlást ígért a dinasztiaért veszteségekért, és új irányt adott az Anjouk terjeszkedési politikájának. A nápolyi királyi családot láthatóan még az a körülmény sem zavarta a tervezgetésben, hogy László halála után két héttel III. András személyében már megkoronázták az új magyar királyt. 1291. áprilisában II. Károly felhívást intézett Magyarország minden rendbéli lakóihoz, amelyben kijelentette, hogy az ország öröklés jogán László testvérét, Máriát illeti, András csupán bitorló.¹⁶⁹ A dinasztia érdekeinek képviseletére meghatalmazottakat küldött az országba, és kapcsolatot épített ki néhány András-ellen hajlítható bárói családdal, a horvátországi Frangepánokkal, Šubićokkal, Babonićokkal, az ország belső részén pedig a királyi hatalommal szembeni erőfitogtatásra mindig kész Kőszegiekkel. Kőszegi János 1292. január 5-én már egyenesen olyan felhívást kapott, hogy fegyverrel pusztítsa III. András híveinek javait.¹⁷⁰ (A bátorításnak minden bizonnyal szerepe volt abban, hogy Kőszegi János az év folyamán foglyul ejtette a királyt.) Feltehetőleg a magyarországi hívektől jövő híreknek is részük volt abban, hogy az Anjouk belátták, egy férfi trónigénylő nagyobb eséllyel próbálkozhat. 1292. január 6-án Mária királyné Provence fővárosában, Aix-ben kelt nyílt levelében kijelentette, hogy a magyar koronára vonatkozó jogait elsőszülött fiára, Martell Károlyra ruházza.¹⁷¹

¹⁶⁸ Így a béke érdekében Margit lánya kezével átengedte Anjou és Maine grófságát az Aragóniára igényt tartó Valois Károlynak, a francia király fivérének.

¹⁶⁹ „bone memorie domino Ladislao rege olim Vngarie, sororio nostro carissimo, humanis rebus excepto, quidam de Venetiis Andreatus nomine, lapsans habenas proprie voluntati, regnum Vngarie, cuius successio per obitum dicti regis ad reginam consortem nostram carissimam, ipsius regis germanam et eius heredes est rationabiliter devoluta, nequiter occupavit” – ADE I. 76. (94. sz.)

¹⁷⁰ „liberum belli ius et ferri licentiam tenore presentium impertimur” – ADE I. 81. (99. sz.)

¹⁷¹ ADE I. 82. (100. sz.), vö. KIESEWETTER, A.: *Die Anfänge der Regierung König Karls II.* i. m. 375. Nem Mária volt az Árpád-ház egyetlen külföldön élő sarja, de egy körülmény feltétlen az ő igénye mellett szólt, amelyet a kortársaik is tudtak: amikor „László örökös nélkül meghalt... az ő összes nővére szakadárokkal élt

Martell Károly, „Jeruzsálem és Szicília királyának elsőszülötte, Isten kegyelméből Magyarország királya,¹⁷² Salerno hercege, a Szent Angyalhegy ura, Szicília királyságának általános helynöke” ettől kezdve magyar díszruhákat viselt,¹⁷³ magyar címet használt, és adományleveleket, parancsleveleket állított ki magyarországi hívei címére. A magyar viszonyokkal láthatóan nem volt tisztában. Mint arról egyik adománylevele tanúskodik, nem a magyar, hanem a francia hűbéri jogok alapján állította ki adományait. A magyar szokásjogtól, a magyar jogbiztosító írásbeliség hagyományaitól teljesen különböző adománylevél „*iuxta usum et consuetudinem Regni Francie*” Vas és Sopron vármegyéket Kőszegi Jánosnak „*in pheudum nobile*” adja – aligha lehetett ezzel az adománnyal elérni a beiktatást Magyarországon.¹⁷⁴

Huszonévesen a nápolyi és a magyar trón várományosa volt, és nagy népszerűségnek örvendett Itáliában. Giovanni Villani így írta le „Magyarország királya” 1295-ös firenzei bevonulását, ahova a fogságból kiszabadított testvérei fogadására érkezett. „*Kíséretében 200 aransarkantyús francia, provencal s királyságbeli lovag volt, valamennyi fiatal, a királlyal együtt skarlát és barnászöld ruhában, arannyal, ezüsstel kiveret nyereg s lótakarókkal, negyedekre osztott arany lilium címerrel Magyarország címeréből alakított vörös és ezüst mezőben, úgy hogy a legelőkelőbb s leggazdagabb kíséretnek látszott, amely valaha fiatal király mellett volt. Atyjára s testvéreire várakozva, több mint 20 napot töltött Firenzében, a firenzeiek nagy tiszteletben részesítették s ő is nagy szeretetet tanúsított a firenzeiek irányába, amivel mindenkinek megnyerte a kedvét.*”¹⁷⁵ A népszerű fiatal herceg 1295 augusztusában,

házasságban, kivéve Szicília királynéját” („*prefatus rex Ungarie Ladislaus mortuus est sine herede...eciam sorores eius omnes fuerunt nupte scismaticis, preter reginam Sycilie...*”) - *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* i. m. 54.; BORZÁKNÉ NACSA M. – SZEGFÜ L.: *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka* i. m. 24.

¹⁷² Magyar királyságát 1292. márc. 20-tól datálta, magát magyar királynak ápr. 17-től nevezte. KIESEWETTER, A.: *Die Anfänge der Regierung König Karls II.* i. m. 376.; címhasználatára pl. ÁÚO X. 189.

¹⁷³ „*vestem unam de samito rubeo, laboratam auro traceo ad diuersa opera, ornatam pelle utrie ad modum Vngaricum*” – ADE I. 93. (114. sz.)

¹⁷⁴ ADE I. 87. (104. sz.)

¹⁷⁵ „*si passò per la città di Firenze, ne la quale era già venuto da Napoli per farglisi incontro Carlo Martello re d'Ungheria suo figliuolo, e con sua compagna CC cavalieri a sproni d'oro, Franceschi, e Provenzali, e del Regno, tutti giovani, vestiti col re d'una partita di scarlato e verde bruno, e tutti con selle d'una assisa a palafreno rilevate d'ariento e d'oro, co l'arme a quartieri a gigli ad oro, e acerchiata rosso e d'argento, cioè l'arme d'Ungheria, che pareva la più nobile e ricca compagna che anche avesse uno giovane re con seco. E in Firenze stette più di XX dì, attendendo il re suo padre e' frategli, e da' Fiorentini gli fu fatto grande onore, e egli mostrò grande amore a' Fiorentini, onde ebbe molto la grazia di tutti.*” – *Cronica di Giovanni Villani* i. m. 540.; *A három Villani krónikája* i. m. 101.

váratlanul halt meg. Dante a Paradicsomba helyezte – szövegéből egyértelműen kitűnik, hogy úgy ítélte, jó uralkodó vált volna belőle.¹⁷⁶ A kortársak mérgezésre gyanakodtak, s a gyanú nyíltan Róbert öccsére terelődött, aki hamarosan megkapta az elsőszülöttet megillető jogokat.¹⁷⁷

Az ifjú trónörökös három árvát hagyott maga után, a hét esztendőes Carobertót és két húgát, Beatrixot és Klemenciát,¹⁷⁸ akiknek a neveléséről – mivel anyjuk már korábban meghalt – a továbbiakban a nagyszülők gondoskodtak. A fiú nevéről a magyar krónikás-hagyomány tudósít: „*otthon Carobertonak, vagyis Károly Róbertnek nevezték, Magyarországon pedig, elhagyván a Róbertot, a magyarok Károlynak hívták*”¹⁷⁹ A korabeli források arra utalnak, hogy a Róbert név elveszett, mielőtt a kis trónkövetelő hajói partot értek Dalmáciában. Nagyapja, a nápolyi király már az utazásáról rendelkező levelekben „*Magyarországi Károly*” néven emlegeti.¹⁸⁰

Az elsőszülöttségi jogok elvben az elsőszülött örökösét, Carobertót illették, a gyermeket azonban könnyűszerrel kisémmizte a hataloméhes harmadik fiú, Róbert. (Sánta Károly másodszületett fia, Lajos szent életet élt, és hamarosan egyházi pályára is lépett.) Miután bátyjai eltűntek a politikai porondról, Róbert láthatóan egyre nagyobb politikai befolyásra tett szert apja udvarában. Már csak a kellemetlenné vált árvát kellett eltávolítani, s erre kiváló lehetőséget kínált a család magyarországi trónaspirációja. 1300. május-júniusában Sánta Károly felszereltetett három gályát, gondoskodott a költségekről és a kíséretéről, és a nyár végén útnak indította unokáját Magyarország felé.¹⁸¹ A gyors és politikailag ekkor épp ésszerűtlen indulás hátterében nem nehéz észrevenni a nagybácsi, a gyermeket Nápolytól minél messzebb tudni óhajtó Róbert szándékát.¹⁸²

¹⁷⁶ Paradicsom, VIII. ének.

¹⁷⁷ A szóbeszédről több szakmunkában is olvashatunk, sajnos a történeti forrás feltüntetése nélkül.

¹⁷⁸ Beatrix János vienne-i dauphin, Klemencia X. Lajos francia király felesége lett.

¹⁷⁹ „in terra sua vocaverunt Carobertum quasi Karolum Robertum, in Hungaria autem ablato Roberto ipsum Hungari Karolum vocaverunt” – SRH I. 478.

¹⁸⁰ ADE I. 148. (183. sz.), 149. (184. sz.), 155. (193. sz.)

¹⁸¹ „in duabus galeis et uno galeono armatis in Apulia pro transitu Karoli de Vngaria” – ADE I. 148. (183. sz.); „de unciis auri trecentis assignatis magistro Johanni de Anaxiis thesaurario de Vngaria, pro emendis et fieri faciendis diversis rebus necessariis eidem Karolo et familiae suae, qui ad praesens in Hungariam se confert” – ADE I. 148. (181. sz.);

¹⁸² Vö. SAMANTHA KELLY: *The new Solomon. Robert of Naples (1309-1343) and Fourteenth-Century Kingship*. Brill, Leiden – Boston, 2003. 275-283.

Az ifjúsága virágában elhunyt Martell Károly itáliai népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint az hagyomány, amelyet a 15. század végén Antonio Bonfini, Mátyás, majd II. Ulászló királyok udvari történetírója rögzített krónikájában, *A magyar történelem tizedeiben*. Bonfini itáliai források alapján számos ponton fűzött kiegészítéseket az általa használt magyar krónikaszöveghez. Kora híres szerzőjére, Flavio Biondóra, illetve a Károly király sírján található ólomtáblákra hivatkozva például az Anjou-kor történetéhez részletes Anjou családtörténeti fejtegetést illesztett. Biondótól – és a többi, sajnos név szerint nem említett szerzőtől – szerezte azt a hamis információt, amelyről szerinte a magyar évkönyvek írója tájékozatlanságból nem tudott: „*Róbert király fivére, Martell Károly, fiával, Károllyal együtt eljött Magyarországra, és sokáig itt tartózkodott, mielőtt a hatalmat elnyerte volna, végül úgy határozott, hogy inkább szülöttét koronázzák meg*”. Bonfini Itáliából hozott történetében – szemben a valósággal – Martell Károly túlélte korán meghalt fiát, s halála után ő kormányozta az országot.¹⁸³

4. „Magyarországi” Károly trónra kerülése

Egy trónkövetelő útja Magyarországra – Két párt, három király – Károly három koronázása

Egy trónkövetelő útja Magyarországra

Európa lakosságát 1300-ban nem a magyar trón betöltésének kérdése, hanem az első alkalommal megrendezett római szentév híre tartotta izgalomban.¹⁸⁴ A nyugati keresztény egyház feje, VIII. Bonifác pápa 1300. február 22-én kibocsátott bullájában bűneik teljes bocsánatát ígerte mindazoknak, akik az előírt feltételek mellett felkeresik a város kegyhelyeit. Azok, akik eddig csak a Szentföldön, keresztes vitézként harcolva részesülhettek ebben a kegyben, ettől kezdve békés zarándokként is hozzájuthattak a búcsúhoz. A bűnbocsánat hírére Európa-szerte százezrek keltek útra – többségük életében először hagyta el szülőföldjét. Egy névtelen német krónikás szerint naponta 30 ezer ember érkezett a városba,¹⁸⁵ firenzei kollégája, Giovanni Villani úgy látta, „*a rómaiakon kívül állandóan 200 ezer zarándok volt*

¹⁸³ *Antonii Bonfinii Asculani Rerum Hungaricarum Decades*. Ed. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. Tom. I-IV. Lipsiae, Budapest, 1936-1941. 2.9.340.

¹⁸⁴ Erről pl. ARSENIO FRUGONI: *Il giubileo di Bonifacio VIII*, a cura di Amedeo De Vincentiis. Ed. Laterza, Roma – Bari, 1999.

¹⁸⁵ Az Annales Colmarienses szerzője, lásd in: M. ROMANI: *Pellegrini e viaggiatori nell'economia di Roma dal XIV al XVII secolo*. Milano, 1948.

Rómában”.¹⁸⁶ Még a legobjektívebb források, a fennmaradt vámjegyzékek is azt bizonyítják, hogy Itália földjére ebben az évben tízszer annyi utas érkezett, mint egy átlagos esztendőben.¹⁸⁷ A szentévet meghirdető egyházfő, VIII. Bonifác pápa hatalma csúcsára ért. Róma az alkalomnak köszönhetően nem csak elvben, de a gyakorlatban is a keresztény világ középpontjává vált, a pápa hatalma pedig messze túlterjedt nem csak a város, de az Itália középső területét magában foglaló egyházi állam határain is. Befolyása alá tartozott a pápai hűbéres szicíliai királyság, egyházi főhatalmát Európa szinte minden országában igyekezett érvényesíteni. Bonifác azonban nem érte be ennyivel: Skóciától Magyarorszáig további országokat igyekezett a pápaság hűbéreseként kezelni, kényszerűen is beavatkozva az adott királyság politikájába. Magyarországi hűbérúri igényét – mint azt ezekben az években több levelében is pontosan kifejtette – egészen Szent Istvánig vezette vissza: „*Szent István, Magyarország első keresztény királya országát felajánlotta a római szentegyháznak, s királyi diadémját a pápától nyerte el, amint ezt a római egyház levéltárában őrzött iratok tanúsítják.*”¹⁸⁸

A szárazföldön és tengeren Rómába, majd onnan hazafelé tartó sokaság mellett keveseknek tűnhetett fel a Carobertót és kíséretét szállító három hajó, amelyek augusztusban futottak be a dalmáciai Spalato kikötőjébe. Az ifjú trónkövetelőt magyar és horvát hívei fogadták, sőt, néhányan egészen Nápolyig a gyermek elé utaztak, s most vele együtt léptek partra. Nem voltak sokan, az Anjouk magyarországi táborra csupán néhány – igaz, befolyásos – családra korlátozódott. Többségükre már Mária királyné, illetve Martell Károly is számított. Mint az egy nápolyi keltezésű parancslevélből kitűnik, két horvát előkelő, Frangepán Duim és Babonić Radisló már 1291-ben megfordult a nápolyi udvarban,¹⁸⁹ s az Anjouk regisztrumkönyveinek számos bejegyzése, köztük több királyi kiváltság alapján ugyancsak már az 1290-es évek elejétől kezdve a dinasztia hívei közé tartozott Šubić Pál tengeremelléki

¹⁸⁶ *Cronica di Giovanni Villani* i. m. 563.; *A három Villani krónikája* i. m. 102.

¹⁸⁷ ROBERT H. BAUTIER: *Le Jubilé romain de 1300 et l'alliance franco-pontificale au temps de Philippe le Bel et de Boniface VIII.* *Moyen Age* 86 (1980) 190-191.

¹⁸⁸ „Memoratum Ungarie Regnum sacrosancte Romane ecclesie a beato Stephano, primo Rege Ungarie christiano, [...] oblatum fuit et traditum reverenter, qui etiam [...] a Vicario Iesu Christi et successore Petri assumpsit Regium diadema; [...] sicut hec plenius documenta, que servantur in Archivis memorate ecclesie Romane testantur.” – THEINER: *Vetera monumenta* I. 388-389.; a kor magyar-szentszéki kapcsolatairól: Fraknói, újabban RÁ CZ GYÖRGY: *Az Anjou-ház és a Szentszék (1301-1387)*. In: Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Budapest, 1996. A pápai igény elsősorban Szent István egyik legendájának, az ún. Hartvik-legendának tendenciózus értelmezésén alapult.

¹⁸⁹ ADE I. 77. (95. sz.)

illetve horvát bán,¹⁹⁰ valamint fivérei, György és Mladen.¹⁹¹ Az Anjouk és III. András szabályosan versengtek a Tengeremellék és Horvátország jelentős részét ellenőrzésük alatt tartó Šubićok támogatásáért, akik ily módon mindkét oldalról jelentős kiváltságokban részesültek. Pál bánt előbb András király, majd 1295-ben II. Károly is megerősítette báni tisztségében.¹⁹² 1298 tavaszán VIII. Bonifác pápa Mária királyné és Šubić György kérésére Sebenicóban püspökséget alapított,¹⁹³ II. Károlytól pedig a család további adományokban részesült, mint ahogy a Frangepánok és a Babonícok is újra és újra kaptak adományokat.¹⁹⁴ Hogy a magyar urak közül az Anjouk kikre számíthattak, sokkal kevésbé volt egyértelmű. A nápolyi uralkodó 1300. február 10-én kelt levele szerint unokája magyarországi főemberek, a Babonícok, a Kőszegiek, a Frangepánok, Csák Ugrin, Csák Máté és fivére valamint unokafivére, továbbá Borsa Roland, valamint Bicskei Gergely, az 1298-ban megválasztott esztergomi érsek tanácsára indul Magyarországra – közülük azonban az ország szívéből csak a nyíltan Anjou-párti Bicskei Gergely utazott le a fogadására.¹⁹⁵

Nem csak a trónkövetelőt fogadók, de az őt kísérők száma sem volt látványosan nagy. A nápolyi dinasztiaalapító, I. Károly 1266-ban pápai felhatalmazással, pápai segélypénzből fogadott sereg élén vonult be a szicíliai királyságba, hogy elfoglalja a neki hűbérként felajánlott országot. Dédunokája évtizedekkel később Magyarországon sokkal kedvezőtlenebb körülmények közt fogott ország-szerző vállalkozásába. Igencsak soványnak tűnik a II. Károly által számára biztosított kíséret, felszerelés és pénz nagysága is, különösen egy ország, egy jelentős ország megszerzéséhez: a reménybeli magyar király mindössze két gályával és egy szállítóhajóval szelte át az Adriát – az átszállított kíséret számára csupán 150 lovat vittek.¹⁹⁶

¹⁹⁰ Tisztségére: ZSOLDOS: *Arch.* 49. (emléktései pl. banus maritimus: 1290 – CDCr VI. 684.; banus Chroatorum: 1294 – CDCr VII.180.; banus Coruacie, Dalmatie et dominus Bosne: 1299 – CDCr VII. 331.); az Anjoukkal való kapcsolatára: ADE I. 85. (102. sz.); 95. (117. sz.); 100. (125. sz.) stb.

¹⁹¹ Pozíciójukra lásd: NEVEN BUDAK – MILJENKO JURKCOVIĆ: *Les Anjou et les territoires Croates*. In: *L'Europe des Anjou. Aventures des princes angevins du XIIIe au XVe siècle*. Somogy Éditions d'Art, Paris, 2001. 206-208.

¹⁹² III. András 1293-ban kelt – gyanús hitelességű – oklevele: RA 3954.; II. Károly oklevele: ADE I. 124. (149. sz.)

¹⁹³ CDCr VII. 304.

¹⁹⁴ ADE I. 134. (162. 163. sz.); 136. (164. 165. sz.); 145. (179. sz.)

¹⁹⁵ CDCr VII. 367.

¹⁹⁶ „...in duabus galeis et uno galeono armatis in Apulia pro transitu Karoli de Ungaria carissimi nepotis nostri...” – ADE I. 148-149. (183. 184. sz.); „...de naulizandis centum quinquaginta equis...” – uo. 150. (185.

Magyarországra sem ekkor, sem később nem érkeztek ezrével, de még százával sem a nápolyi, illetve francia lovagok. A szicíliai és a magyarországi Anjou uralom ezzel a szembetűnő és jelentős különbséggel indult, és a helyzet a továbbiakban sem változott.¹⁹⁷ A gyermek herceg kíséretében persze voltak olaszok és franciák is,¹⁹⁸ ők azonban a továbbiakban nem játszottak semmiféle szerepet az udvar, illetve az ország életében. A nápolyi francia elitet Magyarországon ekkor és később is csupán egyetlen család képviselte, a Druget familia; igaz, ők jelentéktelen nápolyi pozíciójukhoz képest tüneményes karriert futottak be új hazájukban: 1323 és 1342 között egymás után a család három tagja viselte az ország első méltóságát, a nádori tisztséget.¹⁹⁹

A spalatói partraszálláskor azonban még meglehetősen kicsi volt az esély *Caroberto* híveinek karrierjére. Az 1290. óta uralkodó király, III. András, akinek korábban több ízben is veszélybe került a hatalma, a gyermek érkezése hírére épp sikeresen megerősítette pozícióit. Udvari előkelői, akik a magyar krónikás hagyomány szerint jelentős szerepet játszottak az Anjou sarj behívásában, végül mégis a király mellett maradtak.²⁰⁰ III. András pápai udvarba küldött követének szeptember 18-án írt leveléből egyértelműen kiderül, hogy *Caroberto* érkezése idején mind a Kőszegiek, mind Csák Máté a király mellett voltak, a Kőszegiek udvarhűségét sikerült egy házassággal is megerősíteni. Petrus de Bonzano arról számolt be, hogy amikor még Magyarországon volt, III. András „*egészséges volt, és értesült ugyan Károly király unokájának érkezéséről, de nem törődött vele. [Kőszegi] Henrik fiai eljöttek a királyhoz, és [a király rokona, Morosini Alberto unokája] Turcho feleségül kapta Henrik bán leányát; láttam, igen szép, s jelenlétében mindenben megegyeztek. Trencsényi Máté és sok*

sz.) Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy például 1308-ban két hajóval kelt át az Adria-tengeren a nem egy ország megszerzésére, csupán Károly támogatására Magyarországra küldött pápai legátus, Gentilis bíboros. ADE I. 177. (232. sz.)

¹⁹⁷ Az I. Károly-kori francia dominancia mértékét Giuseppe Galasso Nápoly-történetében a 20. századi indiai angol, vagy indokínai francia jelenlétéhez hasonlította – Magyarországon ilyesmiről szó sem volt. GALASSO, G.: *Il Regno* i. m. 46.

¹⁹⁸ ADE I. 151-152. 155. (187. 188. 190. 194. sz.)

¹⁹⁹ A család egyik tagja, Druget Miklós már 1298 körül Martell Károly gyermekeinek szolgálatában állt. „*Nicolaus Drugetti deputatus extitit ad servitia liberorum Karoli Martelli Regis Ungarie*” – ADE I. 132. (158. sz.); Durrieu nagyszabású összeállítása a nápolyi franciákról csupán egyetlen Drugetre, Guiot de Druget-re közöl adatot, aki 1277-ben az udvar kevésbé jelentős személyei közt szerepelt. DURRIEU: *Les archives* i. m. II. 236. Druget Fülöp Károly kíséretében érkezett magyar földre – MOL DL 1904., AO I. 445-448., AOkl. IV. 624. sz.; a család magyarországi tisztségeire lásd ENGEL: *Arch.* I. 195.

²⁰⁰ SRH I. 477.

*más báró, akik előbb lázadók és hűtlenek voltak, valamennyi püspök és a kalocsai érsek a király rendeletére a király úrral vannak. Sokan még akkor is ott voltak a király udvarában, amikor én eljöttem.*²⁰¹

A belpolitikai helyzet olyannyira megváltozott, hogy még az Anjou-ház mellett egyébként mindig kiálló hűbérúr, a pápa is jónak látta elhatárolódni II. Károly magyarországi dinasztiaépítő terveitől. Petrus de Bonzano, András király követe Rómából azt írta haza urának, hogy *„Károly király unokáját a pápa úrnak és bíboros barátainak tanácsa és akarata ellenére küldötte oda, és hogy a pápa úr [nem ad neki] semmiféle segítséget, s az egész udvar oktalanságnak tartja, hogy a mondott király oda küldte őt*”.²⁰² A „gyermek” – ahogy a követ levelében emlegette – tehát kevés eséllyel indult a magyar királyság megszerzéséért, a partraszállását követő évek eseményei azonban a kortársak számára szemléletesen példázták a szerencse forgandóságát. Caroberto számára az első kedvező változást az jelentette, hogy III. András – aki 1300 őszén még egészséges volt – 1301. január 14-én, váratlanul elhunyt. A felröppenő hírek – mint Martell Károly esetében – ezúttal is mérgezést emlegettek, a pletykát azonban semmilyen megbízható információ nem támasztja alá.²⁰³

Két párt – három király

III. András halála megkönnyítette, de automatikusan nem biztosította az Anjou-trónkövetelő magyarországi trónra lépését. Ákos nembeli István nádor oklevele szerint az ország prelátusai és előkelői *„sokat tépelődtek, gondolkodtak, hogy Isten kegyelméből hol és miképp találának maguknak a szent királyok véréből sarjadt új királyt*”.²⁰⁴ Caroberto csak egyike volt a szóba jöhető jelölteknek, és korántsem volt a legnépszerűbb jelölt. A várható vetélytársakkal szemben azonban helyzeti előnyt biztosított számára az a körülmény, hogy ő már az ország

²⁰¹ „Dominus Rex sanus erat, et bene sciebat adventum nepotis Regis Caroli, et de eo non curabat. Filii Henrici venerunt (ad Regem?), et filius vester (cum illis); Turchus accipit filiam Henrici Bani in uxorem, que pulcra est, et quam vidi; et me ibi existente omnia concordata erant. Mattheus de (Trenchinio) ad mandata Regis, et alii multi Barones, qui ei fuerant rebelles et infideles, Episcopi omnes et Archiepiscopus Colocensis sunt cum domino Rege, et multi ex eis erant in Curia (Regis, dum) ab eo recessi” – ÁÚO V. 260. skk.

²⁰² „Sciatis pro certo, quod nepos Regis Caruli contra consilium et voluntatem domini Pape et Cardinalium amicorum suorum missus fuit per dominum Regem ad partes illas, et quod dominus Papa (ei non dedit) aliquod auxilium; et omnes de Curia reputant stulticiam, quod dictus Rex misit eum illuc” – ÁÚO V. 260. skk.

²⁰³ Az a körülmény, hogy Petrus de Bonzano levelében fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a király egészséges volt, arra utal, hogy ez korántsem volt természetes.

²⁰⁴ 1303: „immensum conturbati et admodum solliciti qualiter et quemadmodum sibi divina desuper disponente clementia futurum dominum de sanguine sancti regis polulatum possent et valerent invenire” – AO I. 52-53.

területén volt. III. András halálának hírérol a szlavóniai Zágrábban értesült,²⁰⁵ ahol Mihály zágrábi püspök vendégszeretetét élvezte. A hírre Bicskei Gergely választott esztergomi érsekkel 1301 tavaszán az ország szívébe sietett, s amint lehetett, az érsek egy alkalmi koronával I. Károly néven királlyá koronázta védencét. Erről a koronázásáról több, de sajnos részben ellentmondásos híradás maradt fenn, a koronázás pontos időpontját sem ismerjük.²⁰⁶ Regensburgi források annyit említenek, hogy az Anjou-herceget Esztergomban koronázták meg,²⁰⁷ s erről tesz említést két évvel későbbi ítéletlevelében VIII. Bonifác pápa is, amikor arról ír, hogy Károly „*az esztergomi egyházban alkalmas személytől Magyarország régi szokása szerint elnyerte a királyi koronát*”.²⁰⁸ Ganfridus foix-i apát ugyanakkor 1301. december 9-én Rómában írt levelében úgy tájékoztatta II. Jakab aragóniai királyt, hogy „*az esztergomi választott érsek, aki Magyarország királyait koronázni szokta, megkoronázta a szicíliai király unokáját, azonban nem a szokott városban, mivel abba nem tudtak bemenni és nem is engedték be őket, hanem azon kívül, a mezőn*”.²⁰⁹ Az apát tudósítása feltehetőleg arra utal, hogy az érsek és pártfogoltja előbb Székesfehérváron szeretne volna végrehajtani a szertartást, a magyar koronázó város azonban nem nyitotta ki előttük a kapuit. Így nem jutottak hozzá az ott őrzött koronához, és az eseményre jobb híján az érsek székvárosában, Esztergomban kerülhetett sor. Hogy az apát levelében említett mezőn – feltehetőleg a Fehérvár melletti mezőn – történt-e valamiféle jelképes koronázás, nem tudni.

A magyar előkelők többsége nem fogadta el Károly gyors és előkészítetlen koronázását, a magyar trónt felajánlották az ország számára legelőnyösebbnek tűnő leányági Árpád-házi leszármazottnak, Přemysl Vencel cseh trónörökösnek. A 14. századi magyar krónikaszerkesztmény szerint a magyar előkelők és főpapok kérésükkel júliusban indultak

²⁰⁵ Michae Madii Historia – *Scriptores rerum Hungaricarum*. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Vindobonae, 1748. III. 638.; magyar fordítása: *Károly Róbert emlékezete*. A szöveganyagot válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 54.

²⁰⁶ A lehetőségeket számba veszi, a koronázás körülményeit új megvilágításba helyezi: ZSOLDOS ATTILA: *Anjou Károly első koronázása*. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk.: Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor. Budapest, 2009. 405-413.

²⁰⁷ Continuatio II Ratisponensis Annalium Hermanni (ad a. 1300.): [Carolus] eciam anno sequenti est in Strigonia coronatus — CFH I. 775. és Eberhardus archidiaconus Ratisponensis (ad a. 1300.): [Carolus] etiam anno sequenti est in Strigonia coronatus — uo. II. 863.

²⁰⁸ 1303: „[Karolus] etiam in Strigoniensi ecclesia iuxta ritum antiquum Ungarie per personam ydoneam regale suscepit dyadema” — THEINER: *Vetera monumenta* I. 397.

²⁰⁹ 1301: „electus Strigoniensis, qui consuevit coronare reges Ungarie, coronavit nepotem regis Sicilie, non tamen in civitate consueta, quia non potuerunt intrare, nec fuerunt admissi, set extra in campis” — CFH II. 975.

Csehországba Vencel királyhoz. Választásuk elsősorban azért esett a cseh trónörököse, mert nem akartak pápai gyámkodás alatt álló uralkodót: „*vállalja el Magyarország kormányzását, nehogy elveszítsék egy szabad ország szabadságát azáltal, hogy elfogadják az egyház által adott királyt*”.²¹⁰ A Károlyhoz hasonlóan 11 esztendő Vencel – pontosabban az ő nevében apja, II. Vencel cseh király – ígert mondott a felkérésre, és hamarosan útra kelt, hogy elfoglalja a neki felkínált trónt. Míg Károlynak a nagyanyja, Vencelnek a dédanyja származott a dinasztiából, ráadásul Vencel 1298 óta jegyben járt az utolsó magyar király, III. András leányával.²¹¹ A cseh *Chronicon Aulae regiae* feljegyzése szerint magyarországi koronázására augusztus 27-én, Székesfehérváron került sor; az Anjou-párti Bicskei Gergely távollétében a kalocsai érsek helyezte Vencel fejére a Szent Koronát.²¹² Vencel magyar királyként a László nevet használta, okleveleit is ezen a néven bocsátotta ki.²¹³

Magyarországnak tehát néhány hónap leforgása alatt két koronás királya is lett, két kiskorú gyermek személyében. A krónikaszerkesztmény szerzője szerint „*két pártra oszlottak az ország bárói*”: Csák Máté, Aba Amadé és Csák Ugrin Károlyhoz csatlakoztak, míg Kőszegi Henrik és szinte valamennyi főpap Vencel táborát erősítették.²¹⁴ A mérleg nyelve kezdetben egyértelműen Vencel felé billent: az év második felében az aragón uralkodóhoz küldött diplomáciai jelentések arról tájékoztatták urukat, hogy a cseh trónörökös esélyei sokkal jobbak a hatalom megszerzésére, az ország nagyobb része a cseh király fiát tartja urának.²¹⁵ Az egyik levél jócskán túlzó szerzője szerint „*a szicíliai király unokáját csak a*

²¹⁰ A delegáció tagjai: Rátót nembéli Domokos, Miklós fia Demeter, Héder nembéli (kőszegi) Henrik fia Henrik, János kalocsai érsek, András egri, Imre váradi, Háb váci, Antal csanádi, Miklós boszniai püspök, Jakab szepesi prépost. *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. c. 188.*: „in mense Iulio versus Bohemiam processerunt ad regem Vencezlaum, ut regni susciperet gubernacula Hungarorum, ne regni liberi libertatem amitterent in susceptione per ecclesiam dati regis” – SRH I. 480.; vö. FRAKNÓI VILMOS: *Wenczel király megválasztása 1301-ben*. Századok 48 (1914) 81–88.

²¹¹ Erről pl. *Continuatio Vindobonensis* – CFH I. 790.; Mario Mariglon II. Jakab aragóniai királyhoz. 1301. szept. 13. Velence – AOkl. I. 69. sz.; a házasság végül nem jött létre.

²¹² „Eodem autem anno in die Rufi martiris per Colossensem archiepiscopum in civitate Alba Regali regum Ungarie sacro diademate cum preclara solempnitate festive coronatus est” – *Chronicon Aulae regiae* I. 68. (CFH I. 500.)

²¹³ Az első fennmaradt oklevelek szeptember végén keltek, a legkorábbi hiteles oklevél: RDES I. 42., AOkl. I. 76. sz.

²¹⁴ A főpapokra lásd még: Boccassini Miklós jelentése, AOkl. I. 103. sz.

²¹⁵ „...lo ce li baroni de Ongaria concordamente vol lo figlio de lo rey de Boemia” – Mario Mariglon II. Jakab aragóniai királyhoz. 1301. szept. 13. Velence – AOkl. I. 69. sz.

kunok támogatták”.²¹⁶ Vencel az ország szívében, Budán rendezte be udvarát, Károly, aki csapattal 1302-ben sikertelenül próbálta bevenni Budát,²¹⁷ inkább az ország déli területein időzött, hosszabb időt töltött például a Duna melletti Bélakút apátságában.²¹⁸ Mindketten bőkezűen sorra adományozták híveiket, Vencel például 1302 februárjában a kettejük közt ingadozó Csák Máténak odaadta mindazokat a királyi és királynéi birtokokat, amelyeket bármilyen jogcímen már a kezén tartott – vagyis tulajdonképpen lemondott az elfoglalt királyi javak visszaszerzéséről.²¹⁹ Az adományok természetesen tovább gyarapították a bárók erejét, és tovább gyengítették az egyébként is két uralkodó közt megoszló királyi hatalmat.

Károly reménytelen helyzetének hírére VIII. Bonifác pápa elérkezettnek látta az időt, hogy határozottan közbelépjen az Anjou-fi pozícióinak megerősítése érdekében. 1301 októberében rosszállását fejezte ki II. Vencel cseh királyhoz intézett levelében amiatt, hogy hozzájárult fia Magyarországra kerüléséhez.²²⁰ Ekkorra már megérkezett az országba a Szentszék legátusa, Boccassini Miklós, akit a pápa felhatalmazott arra, hogy a magyar előkelőknél és főpapoknál járjon közbe I. Károly királyságának elismerése ügyében.²²¹ Bonifác nem érte be megrovással és közvetítéssel: bírói széke elé idéztette a szemben álló feleket, Vencelt, Károlyt és párthíveiket, és 1303. május végén a Rómához közeli Anagniban meghozta ítéletét: Magyarországot az öröklés jogán I. Károlynak ítélte, a cseh királyt és fiát kizárta az ország birtoklásából. Indoklása szerint *„a cseh király és fia Magyarország királyságában semmire sem hivatkozhat és alapozhat, csak egyedül a választásra, amelyről azt állítják, hogy a király fiával kapcsolatban megtörtént”*, ugyanakkor *„a Magyarország feletti uralom öröklési jogból származik, választással történő döntésre nem bízható”*.²²² 1303 elején Boccassini Miklós pápai követ elhagyta az országot, szeptemberben pedig Bonifác pápa belehalt az ellene elkövetett francia támadás során átélt traumába; mindezek ellenére a

²¹⁶ „Et habet paucos nisi Cumanos, quia dicitur quod Cumani sunt cum eo.” – Ganfridus apát II. Jakab aragóniai királyhoz. 1301. dec. 9. Róma – AOkl. I. 130. sz.

²¹⁷ Csáky I/1. 32-33.

²¹⁸ Anonymi Leobensis Chronicon – CFH I. 280.

²¹⁹ DL 1631, AO I. 26-28.

²²⁰ 1301. okt. 17. – THEINER: *Vetera monumenta* I. 387-388., AOkl. I. 88. sz.

²²¹ Megbízása: 1301. máj. 13. – THEINER: *Vetera monumenta* I. 385-386.; feladataira lásd VIII. Bonifác okt. 17-én hozzá intézett utasítását: THEINER: *Vetera monumenta* I. 388-389., AOkl. I. 89. sz.

²²² THEINER: *Vetera monumenta* I. 397-399., AOkl. I. 392. sz.; Károly Róbert emlékezete i. m. 59-61.

pápaság magyarországi politikája változatlan maradt.²²³ Néhány évvel később, 1308-ban az első francia pápa, V. Kelemen küldötteként újabb legátus érkezett az országba, Gentilis bíboros, aki 1311-ig, távozásáig elődjénél is nagyobb aktivitást fejtett ki, jelentős, szinte meghatározó szerepet játszott az országos politikában.²²⁴

1304-re politikai patthelyzet jött létre az országban. Ekkor Vencel cseh király serege élén Magyarországra érkezett, hogy fegyverrel biztosítsa fia trónját, az itt tapasztaltak hatására azonban úgy döntött, gyermekét inkább hazaviszi Csehországba. Poggyászukban a biztonság kedvéért magukkal vitték a magyar koronázási jelvényeket is. A cseh király döntését feltehetőleg nem szánta végleges visszavonulásnak, mégis úgy alakult, hogy Vencel ezzel a lépéssel végleg eltűnt a magyar politika színpadáról. 1305 nyarán meghalt II. Vencel király, utóda Magyarországról hazamenekített fia lett, III. Vencel néven. Uralma Csehországban sem lett hosszú: 1306 augusztusában ellenfelei meggyilkolták. Még csak 17 esztendő volt; halálával kihalt a Přemysl-dinasztia.²²⁵

A magyar királyi címéről már 1305. október 9-én lemondott, a magyar koronához való jogát a koronázási jelvényekkel együtt ünnepélyesen átruházta távoli rokonára, III. Ottó bajor hercegre.²²⁶ Wittelsbach Ottónak az anyja, IV. Béla leánya volt Árpád-házi leszármazott, ő pedig vetélytársaitól eltérően ekkor már a negyvenes évei közepén járt. Ottó a kezére jutott koronával és koronázási ékszerekkel szinte azonnal Magyarországra indult. 1305. december 6-án, Fehérváron királlyá koronázták, további sikereket azonban nem ért el. A magyar előkelők meglehetősen közömbösen fogadták, komoly udvartartás és támogatók nélkül járta az ország útjait, és amikor 1307 augusztusában V. Kelemen pápa felszólította Ottót és híveit, hogy a kiközösítés terhe mellett ismerjék el I. Károlyt magyar királynak, Kán László erdélyi

²²³ A merénylet legfrissebb feldolgozása: GUILLAUME DE THIEULLOY: *Le pape et le roi. Anagni. 7 septembre 1303*. Gallimard, 2010. (Les journées qui ont fait la France); Bonifác pápa halála után, 1303. október 12-én Boccassini Miklós nyerte el a pápai tiarát, XI. Benedek néven.

²²⁴ Gentilis okleveleinek kiadása, a bevezetőben Pór Antal áttekintésével: *Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307-1311*. Budapest, 2000. (Monumenta Vaticana. Vatikáni magyar okirattár I/2.)

²²⁵ Életéről legújabban: KAREL MARÁZ: *Václav III. Poslední Přemyslovec na českém trůně*. Bohumír Němec – Veduta, České Budějovice, 2007.

²²⁶ A Wittelsbachok magyar „kalandját” röviden áttekinti: LUDWIG HOLZFURTNER: *Die Wittelsbacher. Staat und Dynastie in acht Jahrhunderten*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln, 2005. (Urban Taschenbücher Bd. 592.) 65. skk.

vajda elfogta, elvette tőle a koronát, majd szégyenszemre futni hagyta.²²⁷ Ottó Erdélyből nagy kerülővel, Oroszországon, Lengyelországon át tért vissza Bajorországba. Magyar királyi címét 1312. évi haláláig viselte, a magyar politikában azonban nem játszott több szerepet. A magyar hagyomány meglehetősen lenézően vélekedett rövid és sikertelen uralkodásáról: a 14. századi krónikaszerkesztményben olvasható történet szerint Ottó „*ellenségeitől való féltében*” a koronát egy csobolyóba rejtve hozta be az országba, az út során azonban a nyeregkápára kötözött ivóedény leesett, csak másnap sikerült megtalálni. A krónikás magyarázatot is fűzött a történetekhez: „*Mit értsek ugyanis a korona elvesztésén, hacsak nem azt, hogy a herceg nem viselhette élete fogytáig a koronát, hanem elveszítette fejéről a koronát is meg a becsületet is? Mit jelent, hogy senki sem találta meg, csak azok, akik vitték? Csak azt, hogy Pannónia nem veszítheti el angyal adta koronáját*”.²²⁸

Károly három koronázása

1307 végére I. Károly maradt az egyedüli magyar király, erről azonban meg kellett győzni az ország közvéleményét is. A trónért vívott küzdelem során kiderült, első, sietős megkoronázása nem felelt meg semmiféle szokásnak és hagyománynak, ezért nem is tekintették törvényesnek. Az 1300-as évek egyik jelentős történelmi-politikai tapasztalata volt, hogy a magyar korona, és a koronázáshoz kapcsolódó szokások a 13. század végére már önmagukon messze túlmutató, szakrális jelentőséggel rendelkeztek. Ekkorra már kialakult az a hármas szabály, mely szerint az ország királyait az esztergomi érseknek, Székesfehérváron, a Szent Koronával kell megkoronáznia – a koronázás érvényességéhez a három feltételnek együttesen kellett teljesülnie.²²⁹ Az esztergomi érsek, mint a magyar egyházszervezet feje kapta a koronázás jogát – az ezt a jogot kodifikáló pápai bullák alapján valamikor III. Béla király trónra lépése, azaz 1172 előtt.²³⁰ A Szent István által alapított székesfehérvári Szűz Mária-prépostság temploma királyi egyházként a 11. század óta biztosíthatta a koronázások

²²⁷ SRH I. 483.; a Kán László által felvetett újabb királyjelölt, István szerb király, a nápolyi királyné, Mária testvérének, Katalinnak a fia – ortodox vallású lévén – Magyarországon mástól nem kapott támogatást. Lásd fent, 171. jegyzet, továbbá vö. AO I. 196.; *Acta legationis Gentilis* 369-374.

²²⁸ SRH I. 484.

²²⁹ A magyar koronázás szabályait a 15. században Kottanerné foglalta írásba emlékiratában: *A korona elrablása. Kottaner Jánosné emlékirata 1439/1440*. Fordította és közlése Mollay Károly. Magyar Helikon, Budapest, 1979. 48.

²³⁰ MES I. 123. 187. – értelmezését lásd: FÜGEDI ERIK: *A magyar király koronázásának rendje a középkorban*. In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1984. 266.

helyszínét; elsőként I. Andrásról (1046-1060) jegyezte fel a krónika, hogy Fehérváron avatták királlyá.²³¹ István király 1083-as szentté avatása után pedig nem lehetett volna alkalmasabb hely a magyar királyok koronázására, mint az első keresztény uralkodó sírját őrző templom.

A hármas szabály legfontosabb elemének azonban maga a korona, a krónikás szóhasználata szerint „*Pannónia angyal adta koronája*” számított. A hagyomány által Szent István koronájának tekintett magyar királyi korona történetének kezdeti időszakát megnyugtatóan mindmáig nem sikerült rekonstruálni, a szerteágazó és rendkívül sokszínű koronakutatás alig néhány kérdésben jutott csak konszenzusra. A koronát két fő részből illesztették össze, az alsó abroncsot, az úgynevezett *corona graecá*t I. Géza magyar király (1074-1077) görög származású felesége kapta VII. Mihály bizánci császártól, amelyet a másik résszel, a *corona latina* névvel illetett keresztpántokkal feltehetőleg III. Béla uralkodása idején egészítettek ki. Az a korona, amelyet István király viselt, feltehetőleg még a 11. században visszakerült Rómába, a ma is létező korona tehát valószínűleg sosem került az első magyar király fejére.²³² Ez azonban nem jelenti azt, hogy semmiképpen nem kapcsolódott Szent István személyéhez. Hihető feltételezés szerint a keresztpántot díszítő apostollemezeket egy másik ötvöstárgyról, egy István korában, Itáliában készített liturgikus tárgyról szerelhetették át a koronára, amelyről az összeillesztés idején még pontosan tudták, hogy Szent Istváné volt.²³³ Az így létrehozott zárt korona a 13. századra már többet jelentett saját tárgyi mivoltánál, a magyar államiség szimbólumának tekintették, amelyet a források a század közepétől kezdve egyre gyakrabban Szent Korona (*Sacra Corona*) néven említenek – az első ismert említés 1256-ból maradt fenn.²³⁴

I. Károly uralmának törvényessé tétele érdekében két dologra feltétlen szükség volt: a korábban nem Károly-párti előkelők meghódolására, és egy új, mindenki által elfogadott koronázásra. 1308. november 27-én az új, agilis pápai legátus, Gentilis bíboros hathatós közbenjárására Pesten, a domonkos templomban országos gyűlés (*generalis concilium*) vette kezdetét. A gyűlésen megjelent a király, a teljes püspöki kar, valamint számos báró – köztük

²³¹ SRH I. 343.

²³² VAJAY SZABOLCS: *Az Árpád-kor uralmi szimbolikája*. In: Horváth János – Székely György (szerk.): középkori kútfontok kritikus kérdései. Budapest, 1974. 341-342.

²³³ Tóth Endre feltételezése szerint az eredeti ötvöstárgy a pápa vagy a montecassinói apát ajándékként érkezhett az országba – TÓTH ENDRE: *A magyar koronázási jelvényekről*. Östörténeti füzetek 7. Budapest, 2009. 11.

²³⁴ CDH IV/2. 385. Említi, további példákat hoz: VAJAY SZ.: *Az Árpád-kor uralmi szimbolikája* i. m. 356.

Kőszegi Henrik bán, Borsa Kopasz nádor, Aba Amadé – és nemesek nagy számban; néhány nagyhatalmú előkelő – Csák Máté, Csák Ugrin, valamint Kán László erdélyi vajda – követekkel képviseltette magát. A bíborosnak a pápai fennhatóság elve alapján kezdett beszéde előbb nagy zúgolódást váltott ki, végül azonban a jelenlévők beleegyeztek, hogy „akit ők a királyság régi és bevált szokása szerint meghívnak és királynak fogadnak el, azt az említett követ úr a római egyház nevében Magyarország valódi királyaként megerősítse”.²³⁵ Ezek után a megjelentek királyukká választották Károlyt, „egyenként és külön-külön egyetértőleg és egyhangúan elismerték és elfogadták e Károly urat Magyarország igazi királyának és örökösének”, és miután mindezt a feszületre tett esküvel és békecsókkal megerősítették, a királyt üdvözlő közepette a magasba emelték.²³⁶ A *concilium* december 3-án írásba foglalt határozatai rendelkeztek a még mindig Kán László vajda kezén lévő Szent Koronáról, illetve helyettesítéséről is: a Szent Korona „tiltottnak és szentségtelennek” (*pro interdicta, profana*) számít mindaddig, amíg nem kerül vissza, helyette készítsenek egy másik koronát, amelyet a bíboros megáld, és ezután mind a király, mind az ország lakói „tekintsék egyszer s mindenkorra valódi és törvényes korónájuknak”.²³⁷

Mivel a korona még a következő évben sem került vissza, Károlyt 1309. június 15-én a budavári Nagyboldogasszony (a mai Mátyás-) templomban másodszor is királlyá koronázták, a végzések értelmében egy erre a célra felszentelt koronával.²³⁸ Az ország főpapjai ezúttal is teljes számban megjelentek, s az eseményen jelen volt több előkelő, köztük Aba Amadé nádor, a leghatalmasabb bárókat, Csák Mátét, Šubić Pál bánt, a Kőszegieket és a Baboníciókat azonban csak megbízottaik képviselték. A szertartás során a király letette a hagyományos koronázási esküt, amelyben biztosította az egyházat, valamint alattvalóit jogaik

²³⁵ „placebat eis, quod illum, quem ipsi ex antiquo et approbato eiusdem regni more vocaverant et in regem assumpserant, prefatus dominus legatus, eiusdem ecclesie Romane nomine, in verum regem Ungarie confirmaret” – *Acta legationis Gentilis* 117.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 81.

²³⁶ „receperunt et recognoverunt singulariter et divisim ipsum dominum Carolum verum regem ac regni Ungarie successorem”, „iuramentum et fidem super vere crucis lignum, ipsique ac dicto domino regi singulariter pacis osculum prestiterunt, statimque ipsum dominum Carolum regem catervatim elevatum substollentes manibus...” – *Acta legationis Gentilis* 118.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 81.

²³⁷ „tam rex et successores predicti, quam barones et nobiles, ac populus universus pro vera et legitima corona perpetuo recipere debeant et habere” – *Acta legationis Gentilis* 274.

²³⁸ *Acta legationis Gentilis* 304-307.

tiszteletben tartásáról.²³⁹ Az országos közhangulat azonban nem érte be a budai koronázással. A kitartó Gentilis bíboros végül egyházi átok kilátásba helyezésével megszerezte a Szent Koronát,²⁴⁰ és 1310. augusztus 27-én végre sor kerülhetett I. Károly minden szabálynak megfelelő, harmadik koronázására.²⁴¹ Az örömben azonban ürm is vegyült: a fehérvári koronázáson nem jelent meg és nem is képviseltette magát Csák Máté, a leghatalmasabb a báró – távolmaradása előrevetítette a király és Máté közt elkerülhetetlenül bekövetkező konfliktust.²⁴²

A három koronázás miatt az utókor is bizonytalan maradt abban a kérdésben, mikor is kezdődött I. Károly magyarországi uralkodása: 16. századi történetírók, 19-20. századi történettudósok nemegyszer 1308-tól kezdve tárgyalják Károly uralkodását, az 1301-1308 közötti időszakot pedig gyakran interregnumnak, azaz királytalan időszaknak tekintették.²⁴³ Maga I. Károly, és oklevelei nyomán a középkor rövidebb vagy hosszabb történeti munkái azonban egyaránt az első koronázás dátumát tekintették az uralkodás kezdetének: e szerint I. Károly 1301-1342 között, negyvenkét évig uralkodott – e felfogás visszamenőlegesen is mintegy kitörölte az emlékezetből a két ellenfél, Vencel és Ottó rövid királyságát.

²³⁹ Az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András koronázásáról a korabeli Stájer Rimes Krónika viszonylag részletes leírást közölt. Eszerint a III. András, illetve az I. Károly által letett eskü alapvetően azonos ígéreteket tartalmazott – CFH III. 1868.

²⁴⁰ UGDS I. 295-296.

²⁴¹ SRH I. 486.

²⁴² *Acta legationis Gentilis* 387.

²⁴³ A zavarra jó példa az egyik legkorábbi ilyen tárgyú adat, Johannes de Utino 15. század közepi *Bevis narratio de regibus Hungariae* című munkája a magyar királyokról: Utino szerint Károlyt 1310-ben koronázták – a korábbiakról nem tud –, ugyanakkor azt írta, 42 évig uralkodott. FRANCISCUS TOLDY: *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*. I. Pesthini, 1862. 75-86.; magyar fordítása: *Krónikáink magyarul* III/1-3. Válogatta és fordította Kulcsár Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2006-2008. (Történelmi források) III/1. 85-92.

5. Harc a hatalomért

A királyi hatalom: vágy és valóság – Tartományok és tartományurak – A rozgonyi csata – Rozgonytól Trencsénig

A királyi hatalom: vágy és valóság

Károly tudta, hogy Venceltől és Ottótól eltérően neki nincs hova hazatérnie; feltehetően nagyapja 1308-ban készült végrendelete sem érte váratlanul: ebben II. Károly nápolyi király Róbert calabriai herceget tette meg általános örökösének, unokájára, a magyar királyra csupán néhány zacskó aranyat hagyott.²⁴⁴ Számára tehát – amennyiben uralkodni akart – egyetlen lehetőség maradt: meg kellett töltenie tartalommal magyar királyi címét. Ebben már „zsenge” kora sem akadályozta.²⁴⁵ Időközben felnőtté vált, 1308-ban betöltötte a huszadik életévét. Az 1310-es harmadik koronázással forma szerint helyreállt az ország egysége, a tényleges hatalom azonban továbbra is nagyrészt a tartományurak kezében maradt. Az uralkodó helyzetét pontosan foglalja egyetlen mondatba a magyar krónikaszerkesztmény: „*a bárók egyetlen várat, semmiféle hatalmat vagy tisztséget, semmiféle királyi jogkört nem adtak neki*”.²⁴⁶

A középkori magyar királyi hatalom jellegéről, tartalmáról, normatív korlátairól, értelmezéséről nem készültek egykorú elméleti traktátusok; megismerésükhöz elsősorban a korabeli, jogbiztosító céllal készült okleveles anyaghoz kell fordulnunk. A magyar király, Európa más uralkodóihoz hasonlóan, mint „*az ország természetes ura*” (*dominus naturalis*) egy személyben volt a legfőbb törvényhozó és legfőbb bíró, az ország hadura, számos különleges előjog birtokosa – törvényalkotás és ítélkezés, hadüzenet és békekötés, kinevezés és adományozás egyformán az ő döntésétől függött. A királyt megillették a királyi birtokok jövedelmei, valamint az úgynevezett regále-jövedelmek, a pénzverésből, a bányászatból, vámokból, adókból származó bevételek. A gyakorlat azonban az 1300-as évek első évtizedében mást mutatott.

²⁴⁴1308. márc. 16. Marseille – AOKl. II. 323. sz.

²⁴⁵ 1303-ban Imre váradi püspök még azzal az indoklással kért segítséget Habsburg Albert német királytól, Károly nagybátyjától, mert Károly „zsenge kora folytán az Istentől neki rendelt Magyarország gyeplőjét ellenkező alattvalóinak sokasága miatt nemigen tudja kézben tartani” – CDH VII/5. 376-377.

²⁴⁶ „nullum castrum, nulla potentia seu potestas, nullum ius regale... ex parte baronum restituuntur” – SRH I. 481. (Az idézett mondat Vencelre és Károlyra egyaránt vonatkozott.) A fenti krónikarészlettel tartalmilag azonos érvelés olvasható az 1307. évi udvardi zsinat határozatában, amely kiközösítette az I. Károlynak nem engedelmeskedő alattvalókat, akik „az összes királyi jogokat, a megillető és szokásos szolgálatokat megtagadják neki teljesíteni vagy leróni” – MES II. 574.

Az uralkodót illető birtokok részben a katonai feladatot ellátó királyi várszervezethez, részben a király és udvara ellátását biztosító udvari birtokszervezethez tartoztak.²⁴⁷ A királyi várszervezet éppen a 13-14. század fordulója körüli évtizedekben bomlott fel, átalakítva a helyi igazgatás intézményét, a megyét is; a természetes – ha úgy tetszik, az „idő hozta” – társadalmi változások azonban csak részben okolhatók a királyi birtokállomány szemmel látható elfogyásáért. A végre egyedulalomra jutott I. Károly nem csak azért kapta csupán a morzsáit az őt illető birtokoknak és jövedelmeknek, mert az utolsó Árpádok adománypolitikája következtében mind a birtokok, mind a jövedelmek alaposan megcsappantak, hanem jelentős részben azért, mert a jog szerint még királyi birtokok jelentős részét az egyes bárók jogtalanul, nemegyszer erőszakkal birtokba vették.²⁴⁸

Hasonlóan magukhoz ragadták a királyi előjogok gyakorlását is. Az országos tisztségek kinevezése egyike volt a legfőbb előjogoknak, még akkor is, ha a kinevezések során a király támaszkodott a királyi tanács véleményére.²⁴⁹ A bárói kar alakítására azonban a király ezekben az években még láthatóan nem rendelkezett elég erővel. A helyzetet szemléletesen mutatja, hogy 1301 és 1310 között a nádori címet heten viselték, de a szokásoktól eltérően nem egymás után, hanem egyszerre: Ákos nembéli Ernye fia István,²⁵⁰ Csák nembéli Péter fia Máté,²⁵¹ Héder nembéli (Kőszegi) Henrik fia János,²⁵² Aba nembéli

²⁴⁷ Erről elsősorban ZSOLDOS ATTILA: *A szent király szabadjai*. Budapest, 1999. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 26.); KIS PÉTER: *A királyi szolgálonépi szervezet a 13-14. században*. Szeged, 2010. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25.)

²⁴⁸ A foglalások óriási mértékére következtethetünk Gentilis bíboros 1311-es, Csák Mátét kiközösítő okleveléből, mely szerint a vele folytatott tárgyalásokon beérte volna azzal is, hogy a nagyúr „az uralkodói javakból méltányos részt a királynak adjon vissza” (de bonis regalibus restitutionem regi faceret condecens) - *Acta legationis Gentilis* 388. Súlyos veszteségeket okoztak a tartományurak támadásai akkor is, ha nem foglalták el a megtámadott birtokot. Későbbi (1326-os) oklevél szerint például a király zólyomi udvarnokai „a békétlen időkben a kegyetlen zsarnok” Csák Máté elől elmenekültek, ezért a Zólyom melletti föld lakatlanná vált – DF 268907, CDH VIII/6. 90., AOkI. X. 192. sz.

²⁴⁹ A királyi tanács intézménye Szent István uralkodása óta részese volt az ország irányításának, a tanács súlyáról már István király Imre herceghez intézett intelmei is részletesen szóltak. VÁCZY PÉTER: *A királyság központi szervezete Szent István korában*. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, 1938. (1988.) 290-297.; a 13. századi királyi tanácsról GERICS JÓZSEF: *A korai rendiség* i. m. 265. skk.

²⁵⁰ 1301. okt. 23.: DF 210 245, AOkI. I. 94. sz.; az adatokat és a helyzet elemzését lásd: ZSOLDOS A.: *III. András hat nádora* i. m. 289-299.

²⁵¹ Első ízben, 1302. február 9-én, a nyitrai káptalan nevezi nádornak: DL 49 219, AOkI. I. 173. sz.

²⁵² 1302. febr. 10.: AO I. 24., AOkI. I. 174. sz.

Amadé,²⁵³ továbbá valamivel későbbi adatok szerint Rátót nembéli Leusták fia Roland,²⁵⁴ Péc nembéli Apor,²⁵⁵ végül Borsa nembéli Tamás fia, a „Kopasz”-ként emlegetett Jakab, aki a többiekhez képest viszonylag későn, csak 1306-ban szerepel első ízben nádorként.²⁵⁶ Az 1307. évi rákosi országos gyűlésen egyszerre négy nádor volt jelen – Aba Amadé, Borsa Kopasz, Ákos István és Rátót Roland –,²⁵⁷ igazolva, hogy I. Károly elismerte minden olyan előkelő nádor voltát, aki elfogadta őt királyául. Egy friss koncepció szerint a fent felsorolt nádorok közül hatan még III. Andrástól kaphatták címüket, vélhetően olyan „örökös (*perpetuus*) nádor”-i címet, amelynek birtokában az uralmuk alá tartozó területen nádori joghatóságot gyakorolhattak.²⁵⁸ I. Károly „igazi” nádora csak a hetedikként említett Borsa Kopasz volt, aki a nádori méltósággal 1270 óta együtt járó „kunok bírása” címet is viselte.²⁵⁹

Bármi is volt a nádori hatalom megosztásának az oka, a jelenséget az érdekeltek – mint azt számos példa tanúsítja – úgy értékelhették, hogy az uralkodó a kinevezésekkel tulajdonképpen legitimálta a széttagolódást. Címük birtokában hivatali hatalmuk összekapcsolódott családi vagyonukkal, területük felett bíraskodtak, adót szedtek, gyakran önálló külpolitikai akciókat folytattak.²⁶⁰ Hogy a tartományukat folyamatosan építő, gyarapító bárók országos tisztségeik birtokában valóban minden lehetséges királyi jogot igyekeztek megszerezni, számos forrás alátámasztja, de különösen látványosan kiderül az Aba Amadé fiaival 1311-ben kötött megállapodásból. Az Amadé-fiak ígéretet tettek arra, mit nem fognak elkövetni a továbbiakban – egyértelmű, hogy ezek voltak azok a tettek, amelyeket a király sérelmére addig elkövettek: királyi és királynéi birtokokat, városokat, a hozzájuk tartozó bevételeket elfoglaltak, jogtalanul és engedély nélkül várakat építettek, vámokat állítottak, akadályozták a piacra, vásárra menők szabad utazását. A király ispánjait és egyéb tisztviselőit

²⁵³ 1302. ápr. 27.: RDES I. 72., AOKl. I. 202. sz.

²⁵⁴ 1303. febr. 26.: AO I. 53., AOKl. I. 358. sz.

²⁵⁵ 1304. aug. 24.: CDCr VIII. 88., AOKl. I. 644. sz.

²⁵⁶ 1306. febr. 2.: AO I. 107., AOKl. II. 9. sz.

²⁵⁷ 1307. okt. 10.: CDH VIII/1. 221., AOKl. II. 243. sz.

²⁵⁸ ZSOLDOS A.: *III. András hat nádora* i. m. 289-299.

²⁵⁹ 1306. febr. 2.: AO I. 107–108., AOKl. II. 9. sz.

²⁶⁰ Aba Amadé például jó viszonyt ápolt Lokietek Ulászló lengyel herceggel, akinek több ízben nyújtott segítséget – Matthias Miechovius: *Chronica Polonorum*, in: CFH II. 1607-1608. További példákat lásd: KRISTÓ GYULA: *A feudális széttagolódás* i. m. 192.; országos tisztségviselésükre lásd még: KRISTÓ GYULA: *I. Károly király főúri elitje (1301-1309)*. Századok 133 (1999) 41-62.

meggátolták az ítélkezésben, és korlátozták a hatalmuk alatt lévő megyék nemességének szabad szolgálat-vállalását, valamint bíraskodási kiváltságai érvényesítését.²⁶¹ Tekintve, hogy ezekben az években Aba Amadé egyike volt I. Károly legmegbízhatóbb báróinak, a többiek bűnlajstroma ennél csak hosszabb lehetett.

Tartományok és tartományurak

A legismertebb tartományúr, Csák Máté – akinek neve a magyar történetírásban és irodalomban fogalommá vált – az ország északnyugati megyéiben (a mai Nyugat-Szlovákia területén) építette ki tartományát. Testvérével együtt az 1290-es évek elején, III. András híveként tűnt fel a történelem színpadán, ahol nagy múltú, befolyásos rokonsága eleve főszerepre predesztinálta. 1293-ban már lovászmester és pozsonyi ispán volt,²⁶² s ezekben az években már megjelentek a körvonalai formálódó tartományának is. Noha a Csák nemzetség ősi birtokai eredetileg a Dunántúlon, a Vértes-hegységben és környékén feküdtek, Csák Máté új helyen, Trencsén és Nyitra megyéből kiindulva kezdett intenzív terjeszkedésbe, az örökségként rászállt tapolcsányi uradalom környékén. A Trencsén megye déli részén fekvő Ugróc várát a hozzá tartozó tizenegy faluval együtt kényszerrel és fenyegetéssel csikarta ki eredeti birtokosától, Bász fia Pétertől,²⁶³ ismeretlen módon megszerezte a trencsényi várat, ami eredetileg királyi birtok volt, a Nyitra megyei Bajmócot elfoglalta birtokosaitól, a Hontpázmány nembeli Kázmér fiaitól,²⁶⁴ a szomszédos Pozsony megyében pedig

²⁶¹ „Promittimus eciam et nos obligamus, quod silvas nigras [...] que sunt regales, libere dimittimus et dimitemus eis ad utendum. Item quod Scepus, Gylnuch et Cassa cum universis tricesimis, tributis, censibus et quibusvis obventionibus libere dimittimus et exnunc resignamus domino nostro regi predicto [...] . Promittimus etiam et nos obligamus omnia tributa, violenter et illegitime per nos instituta [...] remittere et nulla alia tributa instituere vel alia castra de novo edificare in possessionibus nostris propriis, vel eciam alienis sine domini nostri regis licencia speciali. [...] Obligamus eciam nos permittere officiales et comites eiusdem domini nostri regis manere pacifice in ipsis comitatibus et publica iudicia exercere, nec impedire nobiles et ignobiles, iura sua requirentes et repetere volentes in causis, a modo emergentibus coram comitibus in predictis comitatibus, per ipsum dominum nostrum regem institutis. Item obligamus nos, quod nobiles quoscunque in quibuscunque comitatibus et terris, sub potestate nostra constitutis, libere domino nostro regi, vel cui voluerint service permittemus [...] promittimus eciam et nos obligamus forum predictorum de Cassa directe vel indirecte nullo unquam tempore impedire et accedentes ad ipsum forum et recedentes de ipso nullatenus perturbare” – DF 269067, RDES I. 391-393. AOkl. III. 150. sz.; Aba Amadé hatalomgyakorlására példákat közöl: KRISTÓ GYULA: *A rozgonyi csata*. Budapest, 1978. 32-34.

²⁶² ÁUO V. 95., ZSOLDOS: *Arch.* 58.

²⁶³ DL 1371, RA 3936.

²⁶⁴ Csáky I. 29., RA 4275.

megvásárolta Vöröskő várát.²⁶⁵ Ezek a várak adták a magját annak a tartománynak, amely alig egy évtized alatt országrésznyi nagyságúra hízott: Csák Máté kezére 1321-ben bekövetkező haláláig összesen mintegy 40-50 vár, ötszáz falu jutott; a tartomány nyugati határán álló Nyitra megyei Holicsot több mint 300 kilométernyi távolság választotta el Máté terjeszkedésének délkeleti végpontját jelentő a Heves megyei Sirok várától.²⁶⁶ Tartományúri székhelyét Trencsénben tartotta, ahol jelentősen kibővítette, megerősítette a Vág folyó fölött emelkedő várat.

Az 1300-as évek elejére Csák Máté mellett mintegy tucatnyi előkelő hozott létre hasonlóan több megyényi területre kiterjedő tartományt. Ákos nembeli István nádor diósgyőri várából Borsod és Gömör megyéket kormányozta, tőle keletre Aba nembeli Amadé tartománya terült el, a lengyel határtól egészen a Tiszáig. Székhelyét gönci udvarházában tartotta, amely fölött a Zempléni-hegység egyik nehezen megközelíthető csúcsán állt mentsvára, amelynek romjait ma is Amadévárnak nevezik. A Tisza túlsó partján, egészen Erdély határáig Borsa nembeli Kopasz nádor volt az úr, tartományát a Berettyó folyó menti Adorján várából irányította. Erdélyben az Ottót foglyul ejtő, a koronát is megkaparintó Kán László vajda volt az úr, székhelyét a Maros melletti Déva várában tartotta. Az ország déli részén, a Dráva és Száva közti területen I. Károly egyik legkorábbi hívének, Csák Ugrinnak a tartománya terült el, a Duna melletti Újlak központtal. A Dunántúl nyugati megyéiben Héder nembeli Kőszegi János nádoré volt a hatalom, a Dél-Dunántúl és a Drávántúl területén pedig testvéréé, Henrik szlavón báné. Szlavónia déli részén a Babonić testvérek, Horvátországban és a dalmát partvidéken pedig Šubić Pál volt a terület nagyhatalmú ura. A Babonićok Sjeničakon építették ki birtokközpontjukat, a Šubićok központja Scardona várában volt.²⁶⁷ Több, bár nem könnyen érzékelhető jel utal arra, hogy esetükben korántsem túlzás tartományokról beszélni. Kőszegi András 1314-ben, vasi ispánként adománylevelet kiállítva

²⁶⁵ DF 229989, CDH VI/2. 45.

²⁶⁶ Fügedi Erik számításai szerint „Máté várainak reális száma sohasem érte el az ötvenet, az általa elfoglalt (és részben elpusztított) váraké pedig együtt sem volt több mint 56, egyidőben pedig legfeljebb 41 erősségnek lehetett a birtokában” – FÜGEDI ERIK: *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977. 66. Csák Máté birtokállományának részletezését lásd KRISTÓ GYULA: *Csák Máté* i. m. 148-176.

²⁶⁷ A tartományokról pl. KRISTÓ GYULA: *A feudális széttagolódás* i. m. 139. skk.; központjukról: KRISTÓ GYULA: *Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301-1320)*. Acta Historica 115 (2001) 33-3.; korszerű tartományúr-életrajz: KIS PÉTER: *Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13-14. század fordulóján*. In: Tusor Péter (szerk): R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest, 1998. 57-78.

már öntudatosan úgy tekintett magára, mint akire a területen nagyapja és bátyja, azaz „*elődai kormánya jog szerint szállt*” – ez a felfogás már határozottan a fejedelmi szuverenitás irányába mutat.²⁶⁸ Ezt a születő szuverenitást azonban a külvilág is egyre gyakrabban ismerte el: hazai és külföldi oklevelek, krónikák rendszeresen titulálták e kör tagjait *principes*nek, azaz fejedelmeknek.²⁶⁹

A magyar történettudomány régi megállapítása, hogy a tartományúri hatalom alapvetően három pillérre épült: a bárók kezén lévő várakra, fegyveres kíséretükre, valamint a legitim hatalomgyakorlást biztosító országos tisztségre. A kíséret, azaz a *familia* tagjai, a familiárisok uruk háztartásához tartoztak, szolgálatukért teljes ellátást, valamint szerződésük szerint további juttatásokat kaptak. Szolgálatuk elsősorban katonai szolgálatot jelentett, ők alkották az úr katonai kíséretét, ők álltak az egyes várak, birtokok élén, bíraskodtak és intézkedtek uruk nevében, ha uruk közhivatalt viselt, helyettesként – alispán, alnádor stb. – vagy egyéb módon segítették tisztsége ellátásában. A familiaritást hagyományosan a hűbériség magyarországi megfelelőjének szokás tekinteni, a két intézmény azonban lényegi pontokban különbözött: a familiáris meghatározott időre vállalt szolgálatot, amiért nem kapott hűbérbirtokot, familiárisi jogviszonya nem öröklődött, így nem jött létre a Nyugat-Európában megszokott hierarchia. A familiárisok többsége nemesember volt, akik uruk mellett is megtartották nemesi kiváltságaikat, szolgálatvállalásuk saját birtokaikat nem érintette. Ez volt az elv, a gyakorlat azonban ezekben az évtizedekben e téren is gyakran eltért az ideális állapottól. A familiárisok elvben önként álltak be egy-egy birtokos szolgálatába, mint azonban az Amadé-fiakkal kötött megállapodásból is kitűnik, épp a legnagyobb bárók famíliájába sokan kényszer hatására léptek be.²⁷⁰ Különösen a jelentősebb birtokkal rendelkező szomszédok voltak veszélyeztetett helyzetben, akik vagyonuk megtartása érdekében, gyakran jobb meggyőződésük ellenére vállalták a szolgálatot Csák Máté, Aba Amadé vagy a többiek famíliájában.

²⁶⁸ „cui gubernacula predictorum predecessorum nostrorum de iure pervenerant” – AO I. 337.; AOkl. III. 722. sz., említi: ENGEL PÁL: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310-1323)*. In: Uő: Honor i. m. 320-408.

²⁶⁹ „Magnifici principes Omode palatinus, Rolandus palatinus” – olvasható például István nádor 1303. febr. 6-i oklevelében: AO I. 53. További példákat lásd: KRISTÓ GYULA: *A feudális széttagolódás* i. m. 190.

²⁷⁰ Hasonló kitétele Gentilis 1311-ben kiállított, Csák Mátét kiközösítő oklevelében is találunk: „a nemeseket az ország szokásával ellentétes, szokatlan szolgálatokra ne kényszerítse, engedje szabadon szolgálni azoknak, akiknek akarnak” (quod nobiles iuxta regni consuetudinem ad servitutes insolitas nequaquam adstringens, permitteret servire libere, quibus vellent) – *Acta legationis Gentilis* 388.

Ha a királyi birtokállományt sem lehetett megvédeni a tartományurak mohóságától, hogyan tudott volna ellenállni egy néhány falut birtokló kismanes, vagy egy eldugott, néhány szerzetesnek otthont adó kolostor?²⁷¹ A tartományúri hatalom kiépítése idején az országban mindennaposá vált az erőszak.²⁷² Mindenki, aki a terjeszkedő bárók útjába került, számíthatott arra, ha bármiféle ellenállást tanúsít, fellépésével életét, családjá biztonságát, vagyonát veszélyezteti. Az előkelő és hatalmas, az ország északi részén több várral rendelkező Balassa családnak szinte minden birtokát elfoglalta Csák Máté; jelentős, hat várra rúgó Zólyom és Hont megyei vagyonukat csak a trencsényi nagyúr halála után, 1321-ben tudták visszaszerezni.²⁷³ A Balassák azonban – akik egyébként maguk sem voltak Grállovagok, csak alulmaradtak a tartomány-építési versenyben – legalább életben maradtak. Egy Vas megyei nemes családból, a Gersei-rokonságból ellenben csupán egy kisgyermek, egy Margit nevű kislány menekült meg, amikor a Kőszegiek véres támadást intéztek a család ellen. Margit apját, László ispánt faluja templomában, annak testvérét, Dénest, valamint az asszonyokat és gyermekeket az udvarházukban mészárolták le.²⁷⁴

Az országszerte mesélt számos hasonló történet miatt a többség számára egyszerűbb megoldásnak tűnt, hogy vállalta az erős és erőszakos szomszéd szolgálatát, de egyre nagyobb számban akadtak olyanok is, akik számára elfogadhatatlan volt, hogy engedjen a basáskodó tartományúr akaratának. Szécsényi Tamás például nemzetsége többi tagjával szembefordulva, birtokait hátrahagyva nem Csák Máté, hanem a gyermek I. Károly udvarában keresett szolgálatot. Tette, amely megalapozta későbbi sikeres pályafutását, ekkor még csak kárt és nehézséget hozott számára.²⁷⁵ Hasonlóképpen állt Károly szolgálatába Elefánti Dezső, aki

²⁷¹ Még az ország egyik legjelentősebb bencés monostorának, a pannonhalminak a javait is több támadás érte ezekben az években, a 13. század végéről a Henrik-fiak, a 14. század elejéről Csák Máté csapatainak pusztításáról tanúskodnak a források: 1297. – PRT II. 345.; 1317. – PRT II. 604-605., AOKl. IV. 498. sz.; 1321 – PRT II. 363., AOKl. VI. 123. sz. Egyházak elleni támadásokra további példák: KRISTÓ GYULA: *A feudális széttagolódás* i. m. 177.

²⁷² Ezekben az években nagy számmal születtek oklevelek, amelyekben az „ellenségeskedések”, „az utakon leselkedő veszélyek”, illetve „az országban lévő zavar” miatt halasztanak pert, nem mernek a bíróság előtt megjelenni, vagy nem merik magukkal vinni okleveleiket stb. – pl. DL 68768, AOKl. I. 331. sz.; DL 42952, AOKl. I. 345. sz.; DL 95545, AOKl. I. 728. sz.; DL 40297, AOKl. I. 737. sz., stb.

²⁷³ DL 65733, AOKl. VI. 107. sz.

²⁷⁴ CDH VIII/3. 593-595.

²⁷⁵ DL 40344, AO I. 289-291., AOKl. III. 487. sz.

ezzel a lépésével nem csupán birtokait vesztette: otthonában hátrahagyott fiait Csák Máté megvakíttatta, feleségét pedig addig tartotta fogságban, ameddig meg nem halt.²⁷⁶

Károly koronázási esküjében ígéretet tett arra, hogy „*a reá bízott királyságot és királyi jogokat [...] növeli*”, az egyházat „*Istennek javára igazgatja, megbecsüli és védelmezi*”, „*Magyarország nemeseit a bevált régi jogban megőrzi, és a zsarnokság elnyomásától megszabadítja*”.²⁷⁷ Harmadik, végre szabályos koronázása megkérdőjelezhetetlenné tette uralmát, amelytől azonban mindenki mást várt: az ország lakossága végre békét és rendet, a bárók megszerzett kiváltságaik változatlan fenntartását, I. Károly pedig a valódi hatalomgyakorlás kezdetét. A béke, rend és az erős királyi hatalom megteremtésének igénye azonban szemben állt a bárók elvárásaival – megvalósításuk érdekében tehát fel kellett számolni tartományaikat, visszaszorítani uraik hatalmát; ha úgy tetszik, be kellett váltani a koronázási esküt. Ily módon az 1310-es évek béke helyett harcot, rend helyett zűrzavart hoztak Magyarországnak.

A rozgonyi csata

I. Károly Csák Mátét tartotta a legveszélyesebb ellenfélnek, a bárók közül elsőként ellene próbált fellépni. 1311 tavaszán Pozsony vidékére utazott,²⁷⁸ és Máté tartományában (*in eisdem partibus*) tartózkodva, sokadszorra is kísérletet tett valamiféle megegyezésre.²⁷⁹ Csák Máté azonban ellenséggént fogadta, távozása után pedig csapataival támadást intézett az ország közepe, a Vác és a Tisza folyó közti területek ellen. Nem tudni, mennyire túlzóak Gentilis bíboros szavai, aki szerint Máté fegyveresei „*mindent a pusztulásnak adtak, [...] mindkét nembeli csecsemőket és szüzeket, ifjakat és öregeket, akik futás révén a templomokban kerestek oltalmat, amelyek mindenki, még a vádlottak számára is a menedék biztos helyei voltak, a tűz martalékává tettek*”.²⁸⁰ Az mindenesetre túlzás nélkül

²⁷⁶ DL 1970, AO I. 522-523., AOkl. V. 501. sz.

²⁷⁷ „Regnum sibi commissum et iura regalia [...] potius augere”, „ecclesiam Romanam [...] secundum Deum commendare, honorare et defendere”, „Nobiles regni sui Ungarie in approbato et antiquo iure servare, atque a tyrannorum oppressione eripere” – *Acta legationis Gentilis* 306.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 83.

²⁷⁸ 1311. márc. 14. – Pozsonynál keltez: DL 86916, AOkl. III. 23. sz.

²⁷⁹ Gentilis szerint – *Acta legationis Gentilis* 387.

²⁸⁰ „ac exterminio cuncta dedit, [...] utriusque sexus infantes et virgines, iuvenes et senes, qui ad ecclesias, que cunctis, etiam reis, tuta sunt loca refugii, fuga presidio evasarunt, incendii voracitate consumpsit” – *Acta legationis Gentilis* 387-388.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 89.

megállapítható, hogy Máté ekkor már valóban nem ismert határt, arroganciáját mindennél jobban jelzi, hogy július 25-én meglepetésszerűen „nem áttallott egészen Buda kapujáig ellenségesen előrehatolni, [...] ahol maga a király a királynéval, feleségével együtt személyesen tartózkodott”.²⁸¹ A Buda elleni támadás a király és a legátus szemében is az utolsó csepp volt a pohárban: Gentilis 1311. július 6-án kiközösítette Csák Mátét,²⁸² a király pedig augusztusban jelentős sereggel indult a magáról megfélemezett tartományúr ellen.²⁸³ Érdemi eredményt azonban sem az egyházból való kiközösítés, sem Károly katonai akciója nem ért el, sőt, inkább csak felingerelték Mátét, aki dühében az év végén az esztergomi érsek birtokait pusztította, várát lerombolta, több ezer márkányi kárt okozva.²⁸⁴

A tartományurak elleni küzdelem végül mégsem az egyelőre legyőzhetetlennek látszó Csák Máté országrészében, hanem a Károlyhoz hű Aba Amadé területén kezdődött, egy váratlan zendülésnek köszönhetően. 1311 szeptemberében a kassai polgárok megölték a városuk szabadságát veszélyeztető Aba Amadét, két fiát pedig foglyul ejtették.²⁸⁵ A város és Amadé szabadon maradt, bosszúszomjas négy fia közt a király vállalta a közvetítést, az októberben írásba foglalt békefeltételek azonban már egyértelműen Amadé fiainak tartományúri hatalmát kívánták megsemmisíteni. A megállapodás szerint az Amadé-fiaknak át kellett adniuk a királynak tartományuk jelentős részét: a Szepességet, továbbá Zemplén és Újvár megyéket minden tartozékukkal együtt. A kényszerhelyzetben elfogadott súlyos

²⁸¹ „in crastinum videlicet nativitatis beati Johannis Baptiste, non est veritus, usque ad portas Bude procedere hostiliter, [...] diripiens et dissipans omnia, ubi rex ipse cum regina, consorte sua, personaliter morabatur” – *Acta legationis Gentilis* 389.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 90.

²⁸² Az eddig is többször idézett kiközösítő oklevél: *Acta legationis Gentilis* 384-391.

²⁸³ I. Károly Debreceni Dózsának 1211. szept. 26-án kiállított adománylevele szerint – DL 1782, AO. I. 233-234., AOkl. III. 147. sz.

²⁸⁴ A pusztításokról részletesen beszámol több, Tamás esztergomi érsek nevében 1312 márciusában benyújtott tiltakozás: DF 248171, MES II. 657-659, AOkl. III. 242. sz.; ill. DF 248363, MES II. 660., AOkl. III. 244. sz.; ill. DF 248362, MES II. 660-662., AOkl. III. 247. sz., valamint a magyar püspökök V. Kelemen pápához intézett, 1313. nov. 1-i levele – DF 237219, MES II. 688-689., AOkl. III. 623. sz. Hasonló pusztításokat végzett Nyitra is, a nyitrai püspök városában – DF 273064, RDES I. 485-48., AOkl. III. 622. sz.

²⁸⁵ Az 1311. okt. 3-i egyezséglevél szerint „super morte Omodei palatini [...] qui casu ibidem in tumultu est interemptus, at aliorum, qui cum eodem in eodem tumultu sunt interempti, et captivacione ac impediacione Iohannis et David magistrorum predictorum et aliorum nobilium personarum utriusque sexus, ac ablacione equorum nostrorum et aliarum rerum...” – DF 269067, RDES I. 391-393., AOkl. III. 150. sz.; a történekről lásd KRISTÓ GY.: *A rozgonyi csata* i. m. 36-39., és ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 329. skk.

feltételek teljesítésének biztosítékeként az Amadék famíliájukból 47 túszt adtak,²⁸⁶ a nekik nem tetsző pontok végrehajtásának azonban hamarosan fegyverrel álltak az útjába. Csapataikkal a király illetve hívei birtokai ellen fordultak, s ezzel nyíltan a lázadás útjára léptek. A király 1312 tavaszán serege élén személyesen indult a lázadók ellen, elfoglalta Sáros és Lubló várát. Időközben az Amadé-fiak segítséget kértek Csák Mátétól, aki kérésükre 1700 lándzsást küldött egyik vezető familiárisa, Nagy Aba vezérletével. A segédhaddal megerősített Amadék nem a király ellen indultak, inkább ostrom alá fogták a konfliktust kiobbantó Kassa városát.

Károly a város felmentésére sietett. Jövetele hírére az egyesített Amadé-Csák hadak felhagytak az ostrommal, és a királyi sereg elé vonultak. A két had 1312. június 15-én, a Kassától északkeletre fekvő Rozgony falu közelében ütközött meg. Az összecsapásról a 14. századi krónikakompozíció, valamint számos későbbi adománylevél tudósít. A krónika szerint az Amadé-fiaknak sikerült elfoglalni a falu fölötti lankás dombokat, Károly serege a Hernád völgyébe szorult. A dombról lezúduló roham szinte elsodorta a királyi hadat, sokadmagával életét veszttette a királyi zászlótartó is. A „*hegy oldalában oly kemény csata támadt, amilyen még nem volt Magyarországon a tatárok ideje óta*”.²⁸⁷ Károly saját lobogó híján a seregében harcoló johannita lovagok zászlaja alatt folytatta a küzdelmet, és végül hatalmas véráldozattal megszerezte a győzelmet. Az ellenséges had mindkét vezére, valamint Amadé két fia, Miklós és Dávid elesett a csatában.²⁸⁸

A Károly fia és utóda, Lajos király uralkodása idején készített reprezentatív díszkódex, a Képes Krónika egyik látványos csatajelenetét a rozgonyi csatáról festette a miniátor. A képen a Kassát jelképező vár alatt, sziklás magaslat előtti völgyben zajlik a csata. Előterében maga a király vív párviadalt – azonosítását sisakdísze és pajzsának pólyás-liliomos Anjou-címere egyértelműsíti – a másik sereg vezérével, valószínűleg az egyik Amadé-fiúval. Előtérben a földön az ország zászlaja, mellette elesettek – köztük a királyi zászlótartó – vérző tetemei. A kép nyomatékosítja, amit a szöveg állít: a rozgonyi csatában nem adták könnyen a győzelmet. A király egy héttel a diadal után megkezdte a hadjárat során érdemeket szerzett

²⁸⁶ Személyükre: ZSOLDOS ATTILA: *Kassa túsza (Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé famíliájáról)*. Történelmi Szemle 39 (1997) 345-362.

²⁸⁷ „At ipsi durissimi pacis hostes, bellica arma induti, de montis cuiusdam cacumine in vallem prefatam protius certaturi obviam regi descendebant [...] prelium durissimum est commissum, quale a tempore Tartarorum in Hungaria non contigit celebrari” – SRH I. 488.

²⁸⁸ SRH I. 489.

hívei megadományozását: az ellenfél soraiban harcoló nemesek birtokait, „*elvéve hűtlen tulajdonosaiktól*”, „*hű szolgálataikért*” frissen kipróbált támogatóinak adta.²⁸⁹ A rozgonyi csatában ott küzdött Károly későbbi arisztokráciájának számos tagja: Szécsényi Tamás,²⁹⁰ Debreceni Dózsa,²⁹¹ Szécsi Miklós fiai,²⁹² a Kállai, a Bátori, a Nekcsei és más nemesi családok egy vagy több tagja.²⁹³ A király oldalán harcoltak a szepesi szászok,²⁹⁴ a johannita lovagok, és természetesen a veszélyeztetett kassaiak.²⁹⁵ Rozgonynál kiderült, kik azok, akik életüket is képesek kockáztatni a királyért.

Rozgonytól Trencsénig

A rozgonyi diadal – noha így került be a történelemkönyvekbe – nem a lezárása, hanem a kezdete volt a tartományurak elleni küzdelemnek.²⁹⁶ A sikeren felbátorodott király 1313-ban egyes utalásszerű adatok szerint Csák Máté ellen fordult, és ezúttal már kisebb sikereket el is ért.²⁹⁷ A fennmaradt források nem teszik lehetővé a Rozgony utáni időszak történéseinek

²⁸⁹ Az első ismert adománylevél jún. 24-én kelt: DF 210166, AOkl. III. 315. sz.

²⁹⁰ 1313. ápr. 24.: DL 1820, CDH VIII/1. 489-491., AOkl. III. 486. sz.; illetve DL 40344, AO I. 289-291., AOkl. III. 487. sz.

²⁹¹ 1319. okt. 17.: DL 76256, Zichy I. 171-174., AOkl. V. 607. sz.

²⁹² 1317: RDES II. 123-124., TSz 1964. 547., AOkl. IV. 605. sz.

²⁹³ 1312. jún. 26.: DL 50647, CDH VIII/1. 442-444., AOkl. III. 318. sz.; 1326. máj. 14.: DF 243724, CDH VIII/5. 156-164., AOkl. X. 194. sz.; 1312. júl. 6.: DL 1805, AO I. 261-262., AOkl. III. 331. sz.

²⁹⁴ Görgei István, a szepesi szászok ispánja és testvérei – 1312. júl. 12.: DL 71264, AOkl. III. 335. sz.

²⁹⁵ A kassaiak még 1352-ben is azért kaptak adó kiváltságot I. Károly fiától, I. Lajostól, mert Károly oldalán harcoltak a Csák Máté elleni csatában.

²⁹⁶ Az évtized hadi eseményeinek rekonstruálására a közelmúltban két tanulmány született: ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. , ill. KRISTÓ GYULA: *I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310-1323)*. Századok 137 (2003) 297-347. Noha Kristó tanulmánya tizenöt évvel Engelé után, az AOkl. időközben megjelent köteteinek hasznosításával, kifejezetten Engel rekonstrukciójának javítása céljából született, változtatásai – főként forráskezelése merevsége miatt – az esetek jelentős részében nem meggyőzőek. Kristó tanulmánya relativizálta az Engel által kikövetkeztetett események kronológiáját, egymáshoz való kapcsolatát, anélkül, hogy megnyugtató megoldást adott volna az általa megkérdőjelezett megállapításokra. A nehézséget az okozza, hogy a történetek megismerésére elsősorban az érdemekért kiállított oklevelek narrációja ad lehetőséget, ahol röviden ismertetik az érdemszerző cselekedeteket. A narrációk olykor meglepően részletes beszámolója azonban dátumokat sajnos nem tartalmaz, így az egymás után felsorolt események kronológiai sorba illesztése sokszor problematikus.

²⁹⁷ ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 333-334.; KRISTÓ GY.: *I. Károly király harcai* i. m. 308. 311. szerint nem került sor Csák Máté elleni akcióra, szerinte ellenben a trencsényi oligarcha ekkor támadta meg Esztergomot és Nyitrát.

pontos rekonstruálását, az azonban tény, hogy a király és az immár létükben veszélyeztetett bárók viszonya tovább romlott. Károly már nem visszakozott: 1314-ben leváltotta szinte az egész bárói kart, új, megbízható embereket nevezett ki helyettük.²⁹⁸ Elhagyta az ország veszélyesnek ítélt középső területét, és előbb északon, a Szepességben és Sáros megyében,²⁹⁹ majd később a mindig is hűséges déli megyékben, elsősorban Temesváron rendezkedett be, miközben folytatta hadjáratait.³⁰⁰ 1314 végén, 1315 elején a Tiszántúlon, a Borsák ellen harcolt, elfoglalta Nyaláb és Szőlös várakat.³⁰¹ 1315 tavaszán Erdélyben zajlottak harcok, feltehetőleg ekkor történt, hogy a királyi csapatok Déva vára alatt, Kán László fiai ellen arattak győzelmet.³⁰² A következő, 1316-os év tavaszán I. Károly személyesen indult Kőszegi János ellen, és néhány hét alatt sikerrel elfoglalta Somogy, Tolna és Baranya megyék Kőszegi-birtokait. A korábbi hadmozdulatoktól eltérően ez a hadjárat viszonylag jól dokumentált és jól datálható, a történelekről számos oklevél tudósít. A király bevette Somogyvárt,³⁰³ Kőszegi János Tolna megyei várát,³⁰⁴ s a tartomány elfoglalásáért vívott harc a Baranya megyei Kőszeg sikeres ostromával ért véget.³⁰⁵

²⁹⁸ A vonatkozó adatokat lásd: ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 335-336., a bárói tisztségekben bekövetkező cserékre: ENGEL: *Arch.*

²⁹⁹ 1314. dec. 27. „in terra Scepus”: DL 1855, AOkl. III. 862. sz.; 1314. dec. 31. Sóvár (Sáros m.): DF 251676, AOkl. III. 865. sz.

³⁰⁰ 1315. máj. 13-án Lippán, jún. 7-én Temesváron keltez – DL 1859, AO I. 380., AOkl. IV. 78. sz.; ill. DF 2578866, AOkl. IV. 100. sz. Az 1315-1317-es években mind Lippa, mind Temesvár visszatérő tartózkodási helye az uralkodónak, 1318-tól azonban a királyi székhely Temesváron állapodott meg – lásd KRISTÓ GY.: *I. Károly király harcai* i. m. 326-334.

³⁰¹ Elfoglalásukról tudósít Károly két 1315. júl. 1-i adománylevele: DL 70606, AOkl. IV. 114. sz.; ill. DL 70612, AOkl. IV. 115. sz. A folyó harcokra utal a váradi káptalan 1315. jan. 19-i oklevele: MES II. 701-702., AOkl. IV. 17. sz.; lásd ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 339.

³⁰² A dévai ütközetről I. Károly 1317. okt. 23-i oklevele tudósít – DL 100035, AOkl. IV. 605. sz. Az események rekonstrukciójához lásd ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 387., 105. jegyzet; KRISTÓ GY.: *I. Károly király harcai* i. m. 323-325. szerint az erdélyi hadmozdulatok nem a Kánok, hanem Mojs fia Mojs ellen irányultak, a dévai ütközetre 1317-ben került sor.

³⁰³ I. Károly 1319. jún. 19-i okl.: DL 2574, AOkl. V. 496. sz.

³⁰⁴ I. Károly 1322. jún. 7-i oklevele: DL 86947, AOkl. VI. 618. sz.

³⁰⁵ „sub castro Kuzegh” keltez: 1316. júl. 17.: AO I. 398-399., AOkl. IV. 303. sz.; 1316. júl. 25.: DL 34098, AOkl. IV. 306. sz., a hadjárat további forrásait lásd ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 341-342., 389-390. (111-116. jegyz.), ill. KRISTÓ GY.: *I. Károly király harcai* i. m. 326-327.

1316 végén kitört Borsa Kopasz újabb felkelése.³⁰⁶ A mozgalom felszámolása több hónapot vett igénybe. A király hívei legnagyobb győzelmüket Debrecennél aratták, ahol 1317 koratavaszán Debreceni Dózsa szabolcsi ispán vezetésével legyőzték a Kopasz vezette tiszántúli lázadókat.³⁰⁷ Dózsa véres győzelmi jelként kilenc levágott fejet, valamint az ellenfél két zászlaját küldte uralkodójának,³⁰⁸ aki a jó hírek hatására hamarosan személyesen is megjelent a hadszíntéren, hogy kiélvezze diadalát. Borsa Kopasz rezidenciáját, Adorján várát már Károly vezetésével foglalták el,³⁰⁹ vezérei az év második felében a tartomány további várait is sorra vették be, s ezzel felszámolták a Borsák tartományurasságát. Maga Borsa Kopasz utolsó várába, Súlyomkő erődítményébe zárkózott, itt esett fogságba valamikor 1318 tavaszán.³¹⁰ Nyár végén a királyi hadak Csák Máté ellen indultak, a tartománya déli határát jelentő Duna mellett elfoglalták Visegrádot, majd Komáromot,³¹¹ és ezidőtájt megfékezték Kőszegi Andrást, a nyugat-dunántúli tartományurat is.³¹² Novemberben újra az Amadé-fiak kerültek sorra: őket az év végére földönfutóvá tették, kénytelenek voltak külföldre menekülni.³¹³ Ugyanakkor egy negyedik sereg Nekcsei Demeter tárnokmester vezetésével a

³⁰⁶ I. Károly 1317. jan. 2-i oklevele szerint ekkor már folyt Kopasz felkelése, amelyhez az oklevél szerint a hűtlenné vált Petenye fia Péter csatlakozott: DL 1882, AOKl. IV. 385. sz.

³⁰⁷ A debreceni csatával kapcsolatos ismereteinket a közelmúltban két tanulmány is újragondolta: ZSOLDOS ATTILA: *Debrecen mint igazgatási központ a 14. század elején*. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Debrecen, 2011. 51-52.; BÁRÁNY ATTILA: *Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal*. In: Uo. 90-92.

³⁰⁸ „dua vexilla [...] ac capita amputata novum infidelium nostrorum [...] in signum victorie” – I. Károly 1323. aug. 30-i oklevele szerint: DL 99897, AOKl. VII. 431. sz.

³⁰⁹ Az ostromról: 1317. okt. 30.: DL 102941, AOKl. IV. 615. sz.; 1317. dec. 13.: DL 76334, AOKl. IV. 657. sz.; 1317: AOKl. IV. 674. sz.

³¹⁰ Fogságba eséséről lásd Károly 1325. okt. 12-i oklevelét: AO II. 216-219., AOKl. IX. 458. sz.; a hadjárat eseményeire, forrásaira lásd ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 342-345., 393-394. (130-135. jegyz.), ill. KRISTÓ GY.: *I. Károly király harcai* i. m. 329-332.

³¹¹ A két vár elfoglalását együtt említi I. Károly 1317. okt. 20-i oklevele: DF 286497, AOKl. IV. 599. sz.; a történetekre lásd ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 346., 395-396. (141-143. jegyz.); ill. KRISTÓ GY.: *I. Károly király harcai* i. m. 332-333.

³¹² I. Károly Komárom alatt 1317. okt. 23-án kelt oklevele, amely a Kőszegi András által megtámadott Sopron városát részesíti adományban, Andrásról pedig, mint egykori lázadóról szól („tunc nostre maiestatis rebellantem”) – DF 201691, HO II. 28-30., AOKl. IV. 604. sz.; ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 347.; Engeltől eltérően ítéli meg a történeteket KRISTÓ GY.: *I. Károly király harcai* i. m. 333.

³¹³ Már birtokaik eladományozásáról tudósít Károly 1318. márc. 21-i oklevele – DL 1912, AO I. 460-461., AOKl. V. 73. sz.; a történetekre lásd ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 345-346., KRISTÓ GY.: *I. Károly király harcai* i. m. 334.

Drávántúlon Kőszegi János várait ostromolta sikerrel.³¹⁴ A szinte az egész országban zajló harcok megerősítették I. Károly hatalmát: bár a következő években még további küzdelmek vártak rá, hívei 1317 végére már egyre biztosabbak lehettek a győzelmében.

Az 1310-es évek hatalmi, szövetségi és uralmi viszonyai nem csak a forrásokat évszázadokkal később olvasó történész, de gyakran a kortársak számára is kaotikusnak, átláthatatlannak tűntek. Kőszegi János dél-dunántúli territóriumát leszámítva egyik tartomány felszámolásához sem volt elég egy hadjárat; a tartományurak többsége leverése után újra – olykor többször is – fellázadt az uralkodó ellen. Az oklevelekben vissza-visszatérő formula az „*egykori lázadó*” kifejezés, ami gyakorta csak arra utalt, hogy az oklevél kiállítása idején az így említett épp nem számított hűtlennek.³¹⁵ A király szerencséjére azonban komolyabb összefogás nem jött létre a tartományok urai között, Csák Máténak az Amadéfiak segítségére küldött serege vélhetőleg az évtized legjelentősebb ilyen akciója lehetett. Alkalmi szövetségek azonban többször is kötöttek: Csák Máté seregét Ákos István fiai vezették Sárospatak megtámadására,³¹⁶ Petenye fia Péter Borsa Kopaszhoz csatlakozott,³¹⁷ és arra is találni példát, hogy a Kőszegi-ágak egymás iránti szolidaritást nem igazán mutató tagjai együtt vettek részt katonai akcióban.³¹⁸

A küzdelem előrehaladtával, ahogy nőtt a király kezére jutott várak száma, ahogy gyarapodott híveinek tábora, a kancellária egyre kevésbé érte be az egyébként általában használt hűtlenek és lázadók (*infideles et rebelles*) megjelöléssel.³¹⁹ I. Károly Druget Fülöpnek 1317-ben kiállított adománylevelében Csák Máté úgy szerepel, mint „*hűtlen konkolyhintő, viszályszító, a király ellen nyíltan lázadó*”, aki „*zsarnoki őrvjögéssel*”

³¹⁴ A király jún. 13-án, a katonai események idején Nekcseihez intézett parancslevele: DL 82742, AOkl. IV. 492. sz. A győzelemről tudósít I. Károly 1317. dec. 20-án Babonics János szlavón bánnak a hadjáratban szerzett érdemeiért kiállított adománylevele – CDCr VIII. 439-442., AOkl. IV. 664. sz.; további adatokat lásd ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 347-348., 398. (149. jegyz.)

³¹⁵ Lásd fentebb Kőszegi András példáját!

³¹⁶ DL 70612, AOkl. IV. 115. sz., több példát hoz: KRISTÓ GY.: *I. Károly király harcai* i. m. 328-329.

³¹⁷ Erre pl. Károly 1317. jan. 2-i oklevele: DL 1882, AO I. 411-413., AOkl. IV. 385. sz.

³¹⁸ 1316. febr. 22.: DL 65495, UB III. 90., AOkl. IV. 242. sz.

³¹⁹ Rendszeres volt még a notorius infidelis, közismerten hűtlen jelző használata. Például „Kopaz quondam palatinus notorius noster infidelis et rebellis” – I. Károly 1325. okt. 12-i oklevele: AO II. 217., AOkl. IX. 458. sz.

pusztított.³²⁰ Megítélésükben nem maradtak le mögötte a Kőszegiek – „*az átkos emlékü Henrik bán pártütő és hűtlen, a tekerő kígyónál hitványabb és immár a második nemzedékben a hűtlenség rút gyalázatával beszenyezett fiai*” –,³²¹ vagy az ugyancsak kígyóhoz hasonlított Borsák, illetve az ország legsúlyosabb pusztítóiként emlegetett Kán László és fiai sem.³²²

A királyi megítélés – az oklevelek szóhasználatának változásával fémjelzett – szigorodása és számos katonai akció ellenére a legjelentősebb tartományok, a Kőszegiek nyugat-dunántúli, a Kánok erdélyi, és főként Csák Máté északnyugat-magyarországi tartománya még az évtized végén is szinte érintetlenül álltak, s szomszédságukban továbbra is folyamatos volt az ott lakók fenyegetettsége. Különösen Csák Máté indított továbbra is időről időre olyan katonai akciókat, amelyek súlyos pusztításokkal jártak: példaként elég talán arra utalni, hogy még a területétől elég távol eső Sárospatakot is megtámadta.³²³ 1321 márciusában azonban meghalt Csák Máté,³²⁴ és ezzel familiárisainak értelmetlenné vált a további ellenállás. Várainak nagyobbik része kardcsapás nélkül került a király birtokába, volt székhelyét, Trencsént azonban csak háromheti kemény ostrom árán, augusztus elejére sikerült

³²⁰ „contra eundem infidelem nostrum, tanquam zyzaniarum et guerrarum suscitatore, nostre maiestati publice rebellantem habuimus...”, „Ceterum cum idem Matheus contra nostros fideles exercitum movisset, et in partibus regni nostri circa Scepus, vastus et spolia committere nitteretur, dictus magister Philippus huiusmodi insolencias ipsius Mathei non ferens, nec eius Tyranidis rabiem expavescens...” – I. Károly 1317. nov. 3-i adománylevele Druget Fülöpnek: DL 1904, AO I. 446., AOkl. IV. 624. sz.

³²¹ „Contra filios H[enrici] bani dampnate memorie, emulos et infideles nostros tortuosis serpentibus nequiores et infidelitates nota altera generatione ipsorum turpi infamia respersos transmissemus...” – 1317. dec. 20.: CDCr. VIII. 439.; AOkl. IV. 664. sz.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 111.

³²² „Preterea cum Kopoz et Beke filii Thome ac filii Lodhardi notorii nostri infideles spiritu inflati superbie ad invicem maliciose, federati tortuosis serpentibus nequiores...” – 1319. okt. 17.: DL 76256, Zichy I. 172., AOkl. V. 607. sz.; „Propter nefariam notam infidelitatis et sedicionem in quam idem Ladizlaus woivoda adhuc vivens conversus fuerat, et filii sui sibi in vicio infidelitatis succedentes se semper regie maiestati opposuerunt, et usque nunc aliis infidelibus et emulis regis sociati et applicati, eadem sedicione infidelitatis laborant et sepe eruentes in regalia vastus et incendia comittunt, et tantas strages et depopulationes que vix loquela promi possent committere non expavent...” – 1329. apr. 10.: DL 105380, AO II. 394., AOkl. XIII. 179. sz.

³²³ DL 70612, AOkl. IV. 115. sz.

³²⁴ „Eodem anno XV kalendas Aprilis obiit Matheus comes de Trencz.” – PETRUS VON ZITTAU: *Chronicon Aulae regiae*. In: *Fontes rerum austriacarum, Scriptores VIII*, 1875. 414.

elfoglalni.³²⁵ A leghatalmasabb tartományúr kidőlése után a király Kán László fiai ellen küldte seregét. Az újonnan kinevezett erdélyi vajda, Szécsényi Tamás gyorsan felmorzsolta ellenállásukat, Erdélyt visszahódította, Kán László fiait pedig kiszorította az országból.³²⁶ 1323-ra nem maradt számottevő ellenség az országban: a tartományurak meghaltak vagy földönfutók lettek, váraik a király kezére kerültek, tartományaik megszűntek. A király csupán egyetlen családdal bánt – érthetetlenül – elnézően: a Kőszegiekkel, akiket többször legyőzött, akik több ízben hűséget fogadtak, ennek ellenére továbbra is megbízhatatlanok maradtak: még az 1330-as években is szembeszálltak királyukkal.

A hadjáratok látványosan bizonyították, hogy a tartományúri hatalom legerősebb pillérének a vár számított. A tartományok felszámolása várostromok sorozatából tevődött össze: mihelyt a megtámadott báró várai királyi kézre kerültek, tartománya is megszűnt. A hadmozdulatok többsége feltehetőleg nem mozgatott meg nagy létszámú seregeket, az összecsapások azonban nem szűkölködtek véres vagy durva jelenetekben. Az ostromok során például mindkét oldalon bevett gyakorlatnak számított, hogy az ostromlottak meggyőzésére egy-egy jeles foglyot – a vár birtokosát, várnagyát – ló farkához kötve, körbevonszolták a vár alatt.³²⁷ A király győzelmét megkönnyítette, hogy a harcok során bomlékonynak bizonyult a gyakran erőszakkal összekovácsolt tartományúri família. A várak jelentős részét várnagyaik ostrom nélkül adták az uralkodó kezére: így került Károly birtokába már az első jelentős hódítás, Sáros vára is, amelyet Tarkői Rikalf fia Henrik játszott át a királynak,³²⁸ és így adta át

³²⁵ A király 1321. aug. 6-án „sub castro Trenchen”, aug. 8-án „in Trenchen” keltez – DL 57260, AOkl. VI. 216. sz.; DF283074, AOkl. VI. 217. sz.; az ostromlók veszteségeiről több később kiállított adománylevél is tudósít, így pl. az ostromban elesett Sinka mester érdemeiért, akit az ostromlottak a király szeme láttára öltek meg, 1322. jan. 27-én fia kap privilégiumot DF 273713, AOkl. VI. 428. sz.

³²⁶ Az események lezárásaként 1321. nov. 1-én Szécsényi Tamás erdélyi vajda átveszi Kán László fiainak várnagyától, Miklóstól Csicsó várát – DL 29422, AOkl. VI. 289. sz.; a történetekre lásd ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 352., 405-406. (168-169. jegyz.), az eseményeket részben másként látja: KRISTÓ GY.: *I. Károly király harcai* i. m. 342-343.

³²⁷ Aba nembeli Nyéki Miklóst a Kőszegiek elfogták, és saját vára, Atyina alatt meztelenül ló farkához kötötték, a vár alatt vonszolták, majd – miután az ostromlottak nem adták át a várat – visszavitték a börtönbe, ahol testvérével még három évig sínylődött: „idemque magister Nicolaus per eosdem infideles nostros, tyrannica rabie inflatos eductus de carcere, per caudam equi ante portam castr. Agyna memorati inhumaniter tractus nudo corpore et dire cruciatus” – DL 1890, AO I. 427., AOkl. IV. 467. sz. Hasonlóképpen próbálták megadásra bírni Miháld várát is (1317. okt. 23-i okl.: DL 100035, AOkl. IV. 605. sz.)

³²⁸ 1312. ápr. 10-i okl. szerint a vár védői közt szerepel (DL 1798, AO I. 254-256., AOkl. III. 262. sz.), 1314. ápr. 16-i okl. szerint viszont részt vett a vár elfoglalásában (DF 248873, AOkl. III. 728. sz.). Az ostrom lehetséges forgatókönyve: ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 332., 380. (50. jegyz.)

1317-ben a rá bízott erősséget Kőszegi János több várnagya – köztük az a Bogár István, aki csak zsarolás hatására állt ura familiájába –, cserébe ugyancsak tisztségeket, várakat kapva.³²⁹ Az átálltak közt számos olyan nemest találunk, akik utána meghatározó szerepet játszottak az ország konszolidálásában – ilyen volt például az a Domokos fia Doncs mester, aki 1312-ben még Amadé-familiárisként a király ellen harcolt, 1314-es átállását követően azonban gyorsan a király egyik legbefolyásosabb hívévé vált.³³⁰ A királyi tábor folyamatos gyarapodása jelentős szerepet játszott abban, hogy több mint egy évtizedes küzdelem után, 1323-ra I. Károly ténylegesen és teljesen birtokba vette országát, amelynek királyi címét már több mint húsz éve viselte.

6. Az ország kormányzata

Új királyi székhely – Károly bárói – A Szent György lovagrend – Az udvar és intézményei – A kormányzás vidéki intézményei – A hatalom elvi alapjai – A „nápolyi minta”

Új királyi székhely

A tartományurak felett aratott győzelem után Temesvárról Károly újra az ország szívébe költözött. Új királyi székhelyét nem az utolsó Árpád-házi király, III. András által kedvelt Óbudán, nem az ifjúkori ellenfél, Vencel rövid uralkodásának helyet adó budai várhegyen alakította ki; új helyen, a Dunakanyarban, a Csák Mátétól 1317-ben visszafoglalt Visegrádon rendezkedett be.³³¹ A pilisi királyi vadászerdőben, festői vidéken fekvő Visegrád régi ispáni várát a tatárjárás elpusztította, helyette a település feletti hegyormon 1250 körül – IV. Béla király feleségének ékszerai árán – új fellegvár épült, amelytől őrtornyokkal erősített fal futott le egészen a Dunáig.³³² A folyó és a partján vezető út védelmére nagyméretű, hatszögletes

³²⁹ 1313. aug. 14-én kelt szerződése: DL 76231, Zichy I. 146-147., AOkl. III. 585. sz. Az említett Kőszegi familiárisok személyére, szerepükre: ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 341-342.

³³⁰ Életére lásd ZOLNAY LÁSZLÓ: *Donch mester és a Balassák ősei*. Turul 1937. 22-39. Karrierjére a későbbiekben még visszatérünk.

³³¹ Az ország középső területének, az úgynevezett „medium regni”-nek királyi központjaira: ALTMANN JULIANNA ET AL.: *Medium regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Nap Kiadó, Budapest, 1996.; Buda, Óbuda, Visegrád forrásanyagát a kezdetektől az 1330-as évekig összegyűjtötte, a települések történeti földrajzát elkészítette: GYÖRFFY GY.: ÁMTF IV. 596. skk., 661. skk., 705. skk., Károly berendezkedésére alapvető összefoglalás: ENGEL P.: *Szent István birodalma* i. m. 121-135.

³³² ÁÚO VII. 501-503.; IVÁN L.: *A visegrádi vár története* i. m. 16-18.

lakótornyot emeltek, amelyet ma Salamon-torony néven ismerünk.³³³ A tatárjárás idején elpusztult település is itt, a torony közelében épült újjá, és vált hamarosan virágzó városkává az udvar ideköltözésének köszönhetően. A várhegy lábánál, a hegy és a Duna közti szűk területen kettős város jött létre, a jogilag és hely szerint is elkülönülő magyar város és német város.³³⁴

A király először megerősítette, lakályossá alakította az Árpádoktól örökölt váregyüttest, amelyet már 1318-ban megadományozott a vár ellátását biztosító birtokokkal, haszonvételekkel és szolgáltató népekkel,³³⁵ majd palotát építtetett magának az alsóvár és a város közti területen. Az építkezések előrehaladtát jelzi, hogy 1325 nyarára már elkészült a várban emelt Keresztelő Szent János egyház.³³⁶ Károly visegrádi palotájából ma csupán falmaradványokat ismerünk, amelyeket sikerült a régészeknek feltárni a későbbi építkezések falai alól. A maradványok alapján annyi bizonyos, hogy ez a korai palotaegyüttes meglehetősen egyszerű, különböző funkciókat ellátó épületekből állt, amelyek egymástól kisebb-nagyobb távolságban, szórtan helyezkedtek el.³³⁷

A palota falai közt az udvar tagjainak már nem jutott hely: ők a városkában vettek illetve építtettek házat. Visegrádon ily módon hamarosan főúri kúriák, lakótornyok emelkedtek – a házak többségében nem a város polgárai, hanem országnagyok, udvari emberek laktak. A magyar városban Károly bizalmas bárói közül több házzal rendelkezett Druget Vilmos nádor, Nekcsei Demeter tárnokmester, saját háza volt Mikcs szlavón bának és Tatamér alkancellárnak. Visegrád legnagyobb Anjou-kori házbirtokosa minden bizonnyal Becsei Töttös István ajtónállómester lehetett, aki az 1340-es évekre hét házat szerzett illetve vett a városban. Az udvar közelségét nem csak a bárók, főpapok egymás mellett sorakozó

³³³ Az elnevezés a 11. században Visegrádon raboskodó Salamon király emlékét őrzi, akit azonban értelemszerűen nem a jóval később épült toronyban őriztek.

³³⁴ A magyar város (civitas Wysegradiensis Hungaricalis) első említése 1338-ból, a német városé (civitas... Teutonicalis) 1360-ból maradt ránk. 1338. nov. 2.: DL 57087, 1360. szept. 22.: DF 248656, kiadásuk in: MÉSZÁROS ORSOLYA: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád 2009. 108., 125.; a két városrész életére lásd még: TRINGLI ISTVÁN: *Pest megye a késő középkorban*. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája*. Budapest, 2001. I/2. 110-112.

³³⁵ 1318. jún. 29.: DF 200098, AOkl. V. 175. sz.

³³⁶ XXII. János pápa búcsúengedélye 1325. szept. 1-én kelt – THEINER: *Vetera monumenta* I. 500., AOkl. IX. 383. sz.; az építkezésekre lásd: BUZÁS GERGELY – SZŐKE MÁTYÁS: *A visegrádi vár és királyi palota a 14-15. században*. In: *Castrum Bene* 2/1990. 132-134.

³³⁷ Rekonstrukciója: BUZÁS G. – SZŐKE M.: *A visegrádi vár* i. m. 152.

palotái jelezték; erre utaltak a különböző udvarhoz kötődő szakmák – királyi pénzverő, dobos, jegyző stb. – képviselőinek városi házai, valamint az udvari igények kielégítésére Visegrádra települt nagyszámú bolt, szabóműhely.³³⁸

A király 1323 tavaszától kezdve, ha tehetett, Visegrádon időzött, innen indult országos ügyei intézésére, hadjáratra vagy diplomáciai útjaira, és dolga végeztével ide tért vissza. Uralkodása második két évtizedében, egészen 1342 júliusában bekövetkező haláláig a legtöbb időt visegrádi székhelyén töltötte, akadt olyan év, hogy szinte nem is hagyta el Visegrád sűrű erdőkkel borított határát.³³⁹ Erre azonban nem is volt szükség: a királlyal együtt a kormányzás intézményei is Visegrádra költöztek, és az uralkodó időnkénti távollétében is ott működtek.³⁴⁰

Károly bárói

A király visegrádi berendezkedése nem csupán az épülő palota – mai szemmel igencsak puritán – bebútorozását jelentette; sokkal fontosabb volt, hogy ekkorra már kiválasztotta, kiknek lehet bejárása termeibe. A régi bárói kar eltűnt, helyükre azok a nemes urak kerültek, akik végigharcolták Károly országfoglaló hadjárait. A legmegbecsültebbek természetesen közülük is azok voltak, akik már az első években Károly pártjára álltak, sokan azonban a harcok idején cserélték valamelyik tartományúr szolgálatát a királyéra. Többségükben nagy múltú, de kis vagyonú, a tartományuraktól fenyegetett vagy épp vérig sértett nemesi famíliákból származtak. Kockázatos vállalkozásba fogtak, amikor Károly szolgálatát választották, a kockázat azonban ezúttal busás hasznot hozott. Királyuktól birtokokat, várakat, különleges kiváltságokat és országos tisztségeket kaptak, s vele a kiválasztottság büszke érzését, a tudatot, hogy jelentéktelen vidéki nemesből az országos politikát meghatározó szűk csoport tagjai közé emelkedtek.

Ebbe a csoportba szinte kizárólag magyar nemesek tartoztak. Károly egykori kíséretéből csupán egyetlen család, a nápolyi francia Druget Fülöp és rokonai jutottak bárói méltósághoz, ők azonban hatalmas karriert futottak be. A család egyik tagja, Druget Miklós

³³⁸ A középkori Visegrád telekkönyvének rekonstrukcióját lásd MÉSZÁROS O.: *A késő középkori Visegrád* i. m. 161-184.

³³⁹ I. Károly korszerű itineráriuma sajnos még nem készült el, az AOkl. kötetei alapján azonban könnyen áttekinthető, hogy az uralkodó mikor tartózkodott Visegrádon.

³⁴⁰ A királyi rezidencia intézményeire lásd KUBINYI ANDRÁS: *Főváros, rezidencia és az egyházi intézmények*. In: Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999. 301-313.

már 1298 körül Martell Károly gyermekeinek szolgálatában állt,³⁴¹ Fülöp pedig ifjan, a vele csaknem egykorú Károly kíséretében érkezett magyar földre. Királya mellett kitartott „*balszerencsés és kedvező*” éveik során, végigharcolta a tartományurak elleni hadjáratokat, sebeket osztott és kapott, és kitartó hűségével egészen a nádorságig jutott.³⁴² Több mint tíz évvel érkezése után, 1315-ben kapta az első magyar tisztségét, a szepesi ispánságot, amely mellé alig néhány év alatt megkapta a hatalmas területre kiterjedő Újvár megye ispánságát, 1323-ban pedig a nádori címet.³⁴³ Fülöp nádor új hazájában nagy vagyonra és még nagyobb befolyásra tett szert – ez a befolyás még azt is lehetővé tette, hogy a nádori méltóságot mintegy örökletessé tegye családjában: halála után előbb testvére, János (1328-1333), majd öutánna János legidősebb fia, Vilmos (1333-1342) lépett az örökébe.³⁴⁴ Az 1330-as évekre az ország északkeleti részén egy tartománnyi terület, kilenc vármegye tartozott ispáni fennhatóságuk alá, s ugyanazon a területen számos királyi várat megkaptak adományul. A Drugeteké lett többek közt a szepesi Lubló, az ungi Nyevice, de hét vérükkel szerzett váruk mellett Vilmos a lengyel határon új erődítményt is emelt, a festői fekvésű Dunajec várát.³⁴⁵

Károly kormányzatának egyik legfontosabb oszlopa Szécsényi Tamás volt, aki egy előkelő, de nem túl jelentős Nógrád megyei nemesi családból származott. Rokonai, a Kacsics nemzetség vagyonosabb tagjai Csák Máté táborát erősítették, Tamás azonban – akit birtokügyei korábban is többször szembefordítottak a rokonsággal – „*birtokait és legközelebbi rokonait... támadásnak, rablásnak, pusztításnak és a szerencse szeszélyes forgandóságának nem félt kitenni*”, és uralkodása első, bizonytalan éveitől kezdve, „*állhatatosan, ingadozás nélkül*” követte királyát.³⁴⁶ Harcolt és megsebesült a rozgonyi ütközetben – érdemeiért a

³⁴¹ Lásd 199. jegyzet!

³⁴² 1317. nov. 3.: „nobis in Regnum Hungarie iure geniture nobis debitum in etate nostra tenera intro euntibus, pene etatis nostre annos habens, nobis adherente studuit, et usque in viriles annos nobiscum in adversis et prosperis multorum temporum labores subportavit et pertulit...” – MOL DL 1904, AO I. 445-448., AOkl. IV. 624. sz.

³⁴³ Tisztségeire: ENGEL: *Arch.* I. 2. 94. 195.

³⁴⁴ ENGEL: *Arch.* I. 2-3.

³⁴⁵ ENGEL PÁL: *Druget*. In: KMTL; ENGEL PÁL: *Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréből*. In: Uő: *Honor i. m.* 128-131.; ENGEL PÁL: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Budapest, 1998. 42-44.

³⁴⁶ „continue absque interpollatione latere nostro assistens”, „se proximos, possessiones et cognatos suos pro fidelitate regie nostre corone et nobis debita invasioni, perditioni, destructioni et inopinatis fortune casibus pro nobis exponere non expavit” – 1313. ápr. 24.: DL 1820, AOkl. III. 486. sz.

következő évben a lublói várnagyi tiszteket és a Nógrád megyei Hollókő várát kapta.³⁴⁷ Az 1310-es évek folyamán további ispánságokat, várnagyságokat kapott, 1321-től pedig egészen 1342-ig, I. Károly halálának évéig ő viselte az erdélyi vajdai méltóságot. Szécsényi Tamás tekintélyét Károly fiának, I. Lajosnak az udvarában is megőrizte, számos ispánsága mellett előbb rövid ideig tárnokmester lett, majd 1349-től 1354-ben bekövetkező haláláig országbíróként vett részt az ország kormányzásában.³⁴⁸ Jelentős pozícióihoz néhány év alatt jelentékeny vagyon is társult: Károly uralkodása alatt négy várat szerzett, amellyel az ország egyik legnagyobb birtokosává vált.³⁴⁹ Királyával rendkívül bizalmas, szinte baráti volt a viszonya: 1318-ban, amikor a király megölte, Szécsényi Tamást küldte János cseh királyhoz leánykérőbe,³⁵⁰ később pedig, amikor Károly már a lengyel Piast Erzsébettel élt házasságban, Tamás vajda – feltehetőleg királyi közvetítéssel – összeházasodott Anna auschwitz hercegnővel, a királyné rokonával, így még rokoni kapcsolatba is került a dinasztiával.³⁵¹

A Drugetek és Szécsényi Tamás mellett vezető szerepet játszott még I. Károly kormányában Ákos Mikcs szlavón bán, Nekcsei Demeter tárnokmester, két országbíró, Köcski Sándor illetve a halála után székébe kerülő Nagymartoni Pál, valamint a csupán ispáni címet viselő, zólyomi ispánként azonban hatalmas területet irányító Zólyomi Doncs.³⁵² Valamennyiük tisztségviselésére jellemző volt a hosszú – akár két évtizednyi – hivatalban töltött idő, a tartományurak legyőzése után láthatóan a bárói kar is megállapodott. Mikcs bán 1325-1343 között állt Szlavónia élén, Nekcsei Demeter 1316-tól 1338-ig volt tárnokmester, Köcski Sándor 1324-1328 közt, Nagymartoni Pál pedig 1328-tól 1349-ig viselte országbírói

³⁴⁷ Ua.

³⁴⁸ Tisztségeit lásd ENGEL: *Arch.*

³⁴⁹ A négy vár: Ajnácskő, Baglyaskő, Bene, Hollókő. Megszerzésüket lásd ENGEL: *Arch.*

³⁵⁰ „Eodem anno Karulus, filius Karuli, regis Sicilie, factus rex Vngarie, prima sua absque liberis viduatus uxore Thomam ac Symonem comites Vngarie cum Stephano interprete et cum decencia familie misit ad Johannem, regem Boemie, petens, ut unam de suis sororibus velit pro coniuge sibi dare” – PETRUS VON ZITTAU: *Chronicon Aulae regiae*. In: *Fontes rerum austriacarum, Scriptores VIII*, 1875. (Lib. II. cap. V.), a forrásban szereplő Tamás comes személyét egyértelművé teszi I. Károly 1324. ápr. 11-i adománylevele: DL 2240, UGDS I. 383-385., AOkl. VIII. 174. sz.

³⁵¹ Szécsényi Tamást rokonaként említi Erzsébet királyné oklevele 1333. nov. 22-én: DF 207146, AO III. 53., AOkl. XVII. 502. sz.; felesége személyére: I. Lajos 1354. szept. 19-i oklevele Tamás hagyatéka ügyében: DL 4454, AO VI. 234-237.

³⁵² Méltóságviselésükre lásd ENGEL: *Arch.*

címét – a leváltott Pál országbíró leszámlálva mindannyian halálukig viselték bárói méltóságukat. Szinte pótolhatatlanok voltak: Nekcsei Demeter halála után a tárnokmesteri tisztség évekig betöltetlen maradt, az elhunyt feladatkörét *procurator*ként Szécsényi Tamás vette át.³⁵³ A sorból némileg kilóg Zólyomi Doncs szabálytalan karrierje: Doncs és családja hosszú ideig a másik oldalon, a király ellenfeleként vett részt a harcokban,³⁵⁴ maga Doncs csupán 1314 után állt át Károly táborába. A királytól 1317-ben, Visegrád és Komárom sikeres ostroma után eszközölt ki először kiváltságot,³⁵⁵ s ugyanazon év végén tűnt fel a királyi privilégiumok méltóságsorában, mint zólyomi és liptói ispán.³⁵⁶ Átállásától hűen szolgálta királyát, Károlytól 1327-ben hűsége szilárdságáért és vitézségéért – mint aki „*a hűség odaadásában első*” – arany sisakmáz viselésére kapott királyi kiváltságlevelet.³⁵⁷ Az 1330-as években továbbra is a király bizalmas híve, az uralkodó azonban úgy tűnik, túl nagynak találta Doncs zólyomi hatalmát; árvai váruradalmát előbb két szlavóniai várra, majd a Duna melletti Komáromra cserélte, arra hivatkozva, hogy az udvarhoz közelebb van, így Doncsnak is könnyebb onnan a királyt szolgálni.³⁵⁸ Zólyomi ispáni tiszteből 1338-ban váltotta le, végül 1341-ben még meglévő zólyomi birtokait is elcserélve, Kraszna megyében adott neki újabb váruradalmat.³⁵⁹ Ily módon Zólyomi Doncs gazdagon és megbecsülten, de szeretett zólyomi erdőségeitől és az ott általa alapított számos településtől és egyháztól távol fejezte be földi pályafutását.³⁶⁰

³⁵³ Tamás vajda, „magisterii tavarnicatus domini regis procurator” 1339. máj. 13-i okl.: DL 3234, AO III. 552., AOkI. XXIII. 279. sz.

³⁵⁴ Egyike volt azoknak, akik az Amadéfiakkal kötött megállapodás után kezeseket adtak, a király ellen 1312-ben Sáros vár egyik védője volt, később Csák Máté hívei közt szerepelt: DF 269067, RDES I. 391-393., AOkI. III. 150. sz.; DL 84680, AOkI. III. 564. sz.; DF 248873., CDH VIII/1. 536-539., AOkI. III. 728. sz.

³⁵⁵ 1317. okt. 20., I. Károly adománylevele Doncs familiárisainak, akik urukkal Csák Máté ellen harcoltak: DF 286497, CDH VIII/2. 70-72., AOkI. IV. 599. sz.

³⁵⁶ 1317. nov. 12.: DF 201694, CDH VIII/2. 73-76., AOkI. IV. 633. sz.

³⁵⁷ „Hinc est quod quia te dilectissime comes in fidelitatis devotione principium habemus...” – 1327. okt. 23.: DL 50507, AO II. 336-337., AOkI. XI. 502. sz.

³⁵⁸ „tandem placuit sibi et etiam nobis, maxime propter hoc, ut idem ad nos in nostram curiam propius fieri possit et sua nobis fidelia servitia magis coram nobis existendo commodius valeat frequentare...” – DL 2787, AO III. 31-32., AOkI. XVII. 326. sz.

³⁵⁹ DL 3422, AO IV. 143-147., AOkI. XXV. 683. sz.

³⁶⁰ Alapításaira: ZOLNAY L.: *Donch mester* i. m.

A Szent György lovagrend

Zólyomi Doncs arany sisakmáz-kiváltsága – amely biztosította számára, hogy egész fegyverzetét, sisakdíszét és zászlóját aranyozva viselje – látványosan szemlélteti, hogy I. Károly udvarában új otthonra talált a Nyugat-Európában ekkorra már rég meghonosodott lovagi életforma. Magyarországon ugyan már a 12. század végén, a 13. század elején felbukkant az életforma több eleme – így például ismerték az Európa-szerte kedvelt kalandos lovagregényeket, a királyi udvarban híres külföldi trubadúrok „vendégszerepeltek” – az új kultúra, életfelfogás meghonosodásáról azonban az Árpád-korban tulajdonképpen nem beszélhetünk.³⁶¹ A 13. század végén feltűnő lovaspecsétek, a lovaginak tekintett erények katalógusszerű felvonultatása az ekkor kiállított oklevelek narrációiban és egyéb forrásokban – például prédikációkban – azonban a lovagi éthosz formálódására mutatnak.³⁶²

Az Árpád-kor elszórt, gyakran csak jelzésszerű adatai után I. Károly udvarában már egyszerre bukkantak fel a lovagi életforma legfontosabb kellékei, és immár jól körvonalazódó csoportként megjelentek maguk a lovagok is. A forrásokban *miles*, *nobilis et miles*, vagy *strenuus miles* néven említett férfiak alkották ezt a lovaginak tekinthető katonai elitet – a *miles* szó jelentése (különösen a *strenuus*, vitézlő jelzővel kibővítve) ebben az időben már többet jelentett a katonánál, de még a nehézfegyverzetű lovasnál is. E kör tagjainak külön megszólítás járt: *magisternek*, *mesternek* nevezték őket. Így címezték az előkelő nemeseket, az ispánokat, várnagyokat, udvari lovagokat – származás és tisztség tehát egyaránt feljogosíthatott e megszólításra, a két kategória azonban általában összefonódott. Az Anjou-kor lovagsága kiemelkedett a nemesség nagyszámú tömegéből, zárt rendet azonban nem alkotott. Elkülönülésének legfontosabb helyszíne maga az udvar volt, legegyszerűbb módja pedig a lovagi életmód minél több elemének rendszeres, habár sokszor csupán külsőségekben megnyilvánuló használata.

Kevés látványosabb eleme volt ennek az életmódnak a lovagi párviadalnál, a *duellumnál*. Minden bizonnyal rendeztek lovagi tornákat az Árpád-korban is,³⁶³ az e tárgyban

³⁶¹ Szűcs Jenő „kvázi-lovagi” kulturális elemekről beszél, lásd SZÜCS JENŐ: *Magyar és európai lovagi kultúra*. Buksz 1 (1989) 43-50.

³⁶² A kérdésről elsősorban lásd KURCZ ÁGNES: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században*. Budapest, 1988.; sisakpecsét-adatok: uo. 125-127.; az értékrendszerre KURCZ Á.: *Lovagi kultúra* i. m. 163. skk.; a lovagi ideál erénykövetelményeit taglaló Szent László-prédikáció az 1290-es évekből: SZÜCS J.: *Magyar és európai* i. m. 49.

³⁶³ „Majdnem mindennap Magyarország vitézei valamennyien a vezér színe előtt vértezett harci ménjükön ülve pajzzsal meg lándzsával nagy tornát vívtak; másfelől az ifjak pedig pogány szokás szerint íjas-nyilas játékokat

ránk maradt legrészletesebb forrás azonban épp arról tájékoztat, hogy a magyarok számára a 13. század második felében még ismeretlen volt a torna sajátos formája, az úgynevezett *buhurt*, ahol csapatok csaptak össze.³⁶⁴ A lovagi tornák rendszeressé válásáról – legalábbis a rendelkezésünkre álló adatok szerint – csupán I. Károly uralkodási ideje óta beszélhetünk. Ezeken a tornákon maga a király is harcba szállt: 1319 júniusában Hontpázmány nembeli Gergely fia István királyi udvari ifjúnak azért adott birtokot, mert tornajátékon (*in hastiludio*) megsebesítette, és három fogát kiverte.³⁶⁵ Nem Zólyomi Doncs sisakmáz-kiváltsága az egyetlen heraldikai tárgyú kiváltságlevél ezekből az évekből: 1326 áprilisában I. Károly érdemeiért kiterjesztett szárnyú sólymot ábrázoló sisakdísz – „*amelyet köznyelven címernek mondanak*” – adományozott Miklós mesternek,³⁶⁶ 1332-ben pedig egyik apródjának, Kolonnak adott sisakdísz-adományt, indoklásában kifejezetten hangsúlyozva, hogy a torna, akár a többi fegyveres eljárás, igényli a megkülönböztető sisakdísz használatát.³⁶⁷

Jelenlegi ismereteink szerint Károly alapította Európa első világi lovagrendjét is, „*Szent György lovagságának testvéri közössége*” (*Societas fraternalis militiae sancti Georgii*) néven. A rend *statutumait*, működési szabályzatát – amely a magyar szakirodalomban hagyományosan alapítólevélként szerepel – 1326 Szent György napján, április 24-én állította ki maga a *societas*, a király „*jelenlétében és akaratából*”. A lovagrend létrejöttéről és működéséről a védőszentet ábrázoló függőpecsétellátott szabályzat az egyetlen emlék. Szövege két részből áll: az első rész ismerteti a rend szabályait, amelyeket az esztergomi érsek és az ország többi egyházi méltóságai jóváhagyásával megalkottak, a második részben – amelyet már más kéz írt – a király jelenlétében hozott kiegészítő cikkelyek szerepelnek. A *statutumok* szerint a rend legfeljebb 50 tagot fogadhatott soraiba, akik különös ismertetőjelül fekete csuklyás köpenyt viseltek; a köpenyre latin nyelven a következő feliratot varrták:

játszottak” – írja le Anonymus Árpád vezér lakomájának, udvari mulatságának bemutatásakor (véltetőleg) az Árpád-kor bajvívási szokásait. („*Omnes milites Hungarie ante presentiam ducis fere cottidie super dextrarios suos sedendo cum clipeis et lanceis maximum turnamentum feciebat [sic] et alii iuvenes more paganismo cum arcubus et sagittis ludebant*”) – SRH I. 95.

³⁶⁴ Az Oesterreichische Reimchronik tudósítása szerint IV. Béla ifjabb fiának, Béla hercegnek 1264-ben tartott esküvőjéről elmenekültek a magyarok, mert támadásnak vélték a buhurtot – CFH III. 1799-1804., a történetekre lásd VIZKELETY ANDRÁS: *Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője*. Irodalomtörténeti Közlemények 97 (1993) 571-584.

³⁶⁵ 1319. jún. 8.: DL 1967, CDH VIII/2. 210-212., AOkl. V. 481. sz.

³⁶⁶ „*vulgo czimer dicitur*” – 1326. ápr. 7.: DF 262464, AOkl. X. 120. sz.

³⁶⁷ DL 50508

„Valósággal igaz vagyok e baráti renddel szemben” (*In veritate iustus sum huic fraternali societati*). Célkitűzései elsősorban vallási illetve reprezentatív jellegűek voltak, de gyakorlatias elemeket is találhatunk köztük. Szent György lovagjai kötelesek voltak bizonyos ünnepnapokon összegyűlni, egymással jó viszonyt ápolni – aki a pénteki étkezésig rágalmazott, hétfőn kénytelen volt éhgyomorral hamuval kevert kenyeret enni. A háborúban megsebesült társat nem hagyhatták magára; ha fogságba esett, részt kellett vállalni a kiszabadításában. A szabályzat a lovagi tornáról is rendelkezett: a tagok „*mindenféle vigasz nyújtásában és a lovagi tornában*” kötelesek voltak a királyt követni. A rend arisztokratizmusát jelzi, hogy tagfelvétel csak a korábbi tagok egyhangú hozzájárulásával történhetett, a tagok felett kizárólag két választott bírójuk ítéltetett.³⁶⁸

A rend valószínűleg igen rövid életűnek bizonyult, így léte szélesebb körben nem válhatott ismertté. Nyugat-Európában hamarosan több hasonló intézményt hoztak létre, a sorban a második lovagrendet, az úgynevezett Pólyarendet (*Orden de la Banda*) XI. Alfonz, Kasztília királya alapította 1330-ban. Nem a magyarországi Szent György rend volt az egyetlen olyan lovagrend, amely csak rövid ideig létezett – a 14-15. században alapított rendek többségének hasonlóképpen hamar véget ért a működése. Míg azonban más rendek esetében alapításuk, fennállásuk, működésük megismeréséhez az írott források mellett gyakran tárgyi emlékek is segítséget nyújtanak, a Szent György rend lovagjainak emlékét csupán a szerencsésen fennmaradt szabályzat őrizte meg a feledéstől, számos kérdést felvetve, de egyúttal végleg megválaszolatlanul hagyva.

Az udvar és intézményei

Károly udvara elvben az ország minden nemese előtt nyitva állt, a gyakorlat azonban azt mutatta, befolyásos pártfogó nélkül nehéz volt élni a lehetőséggel. A tartományurak leverésével véget értek a „hősi idők”, amikor a király még minden alkalmas embert örömmel fogadott, és amikor még könnyű volt karriert csinálni. Ha valaki a népmesék hőseihez hasonlóan szerencsét akart próbálni, komoly költségeket áldozhatott a felkészülésre: a

³⁶⁸ Az oklevelet a MOL őrzi: DL 40483, a lovagrend alapításáról újabban lásd VESZPRÉMY LÁSZLÓ: *A Szent György lovagrend megalapítása Károly Róbert udvarában*. In Uő: *Lovagvilág Magyarországon*. Budapest, 2008. 171-183. (az oklevél javított szövegének új fordításával); LÖVEI PÁL: *Uralkodói lovagrendek a középkorban, különös tekintettel Zsigmond Sárkányrendjére*. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus rex et imperatorűvészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387-1437*. Budapest – Luxemburg, 2006. 251-253.; a lovagrend nemzetközi jelentőségére D'ARCY JONATHAN DACRE BOULTON: *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Middle Ages 1325-1520*. Woodbridge, 2000.

megfelelő ló, fegyver, ruházat előteremtése sokba került, s az illő módon felruházott nemes még korántsem lehetett biztos abban, hogy elnyeri a király tetszését, és megkapja az első olyan feladatot, ahol bizonyíthatja rátermettségét – az udvarban ugyanis számos hozzá hasonló ifjú várt a nagy lehetőségre.³⁶⁹

Az udvar – ahogy az egyszerűség kedvéért hagyományosan egyes számban nevezzük – tulajdonképpen két intézményt takart: az *aulát*, vagyis a király környezetében élő valamennyi személyt magában foglaló palotát, valamint az ország irányításához szükséges alapfunkciók – az igazságszolgáltatás, a pénzügyigazgatás és a döntéshozás – ellátását biztosító kormányzati szerveknek helyet adó *curia regist*. Ez a kettős udvar I. Károly uralkodásának végére hierarchikus intézménnyé szerveződött. Élén a legbefolyásosabb főméltóságok, az ország bárói (*barones regni*) álltak, címük *magnificus vir dominus*, azaz „nagyságos úr” volt. A bárók köre Károly uralkodása alatt még változóban volt, csak az 1350-es évekre állandósult a tisztségek rangját is jelző sorrend, amely szerint az ország világi bárói a következők voltak: nádor, erdélyi vajda, országbíró, szlavón-, dalmát-horvát-, macsói és szörényi bán, tárnokmester, ajtónálló-, asztalnok-, pohárnok- és lovászmester.³⁷⁰ A királyi udvar alsóbb rétegébe tartozóknak a „mester” (*magister*) címzés járt – ez a csoport a király személyes szolgálatában álló, külön tisztséget általában nem viselő, de számos feladatra mozgósítható lovagokból állt. Egy részük az „udvari ifjú” (*aule regie iuvenis*) címet viselte, az előkelőbbek számára Károly 1323 után az „udvari lovag” (*aule regie miles*) rangot biztosította, a gyermekeket és serdülőket pedig „udvari apródként” (*aule parvulus*) tartották számon.³⁷¹ A királyné saját udvarral rendelkezett, élén külön bárói karral, a királyné és a király bárói azonban valójában azonos körből kerültek ki – az 1320-as években például a királynéi tárnokmester címet Szécsényi Tamás, Druget Fülöp, Ákos nembeli Mikcs, majd Babonić János viselték egymás után.³⁷²

³⁶⁹ 1345-ben Himfi László öt évre elzálogosította birtokait a rokonainak, amelyért cserébe „vestituram, equum et expensam” kapott, amivel „apud dominum regem... servire et manere vellet” – DL 40990, idézi ENGEL PÁL: *Nagy Lajos bárói*. Történelmi Szemle 28 (1985) 406.

³⁷⁰ Regni Hungarie palatinus, vayvoda Transsilvanus, iudex curie regis, regni Sclavonie etc. banus, magister tavarnicorum, mag. agazonum, mag. dapiferorum, mag. pincernarum, mag. ianitorum.

³⁷¹ ENGEL P.: *Nagy Lajos bárói* i. m. 393-409.; Uő: *Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon*. In Uő: *Honor* i. m. 302-319.

³⁷² ENGEL: *Arch.* I. 54.

A *curia regis* keretei közt működő intézmények közt az elsőbbség a döntéshozás legfőbb fórumát, a királyi tanácsot illette. A hatalmi harcok időszakában sokszor csupán illúzió volt a királyt segítő, egységes tanács képe, az 1320-as évekre kialakult új elit tagjai azonban immár nem az uralkodóval szemben, hanem a központi hatalom részeseként jelentek meg a politikai porondon. Károly – és fia, Lajos – valamennyi jelentős döntését a királyi tanács egyetértésével hozta, a király és az országnagyok külföldön és belföldön egyaránt együtt reprezentálták az országot. A tanács, vagyis a *consilium* fogalma ismert volt ugyan Magyarországon, használatára azonban főként nemzetközi szerződésekben került sor; idehaza a valamelyest hosszabb, de a tanács összetételére is utaló „*az ország főpapjai és bárói*” (*prelati et barones regni*) megnevezést alkalmazták.³⁷³ I. Károly egyik adománylevelének arengája találóan környezetükből kiemelkedő hegyekként ábrázolja az előkelőket, „*a legjobbakat és legdicsőbbeket, vagyis a hatalmas bárókat*”, akikre a fejedelmi trón alapjai támaszkodnak, és akiket megillet az első hely előjoga.³⁷⁴ A tanácskozáson általában a rendszeresen az udvarban tartózkodó, legbefolyásosabb egyházi és világi előkelők vettek részt, a legfontosabb esetekben azonban összehívták a „*teljes tanácsot*”.³⁷⁵ A tanács a kormányzás minden ágában részt vett: a törvényhozásban, a nemzetközi szerződések

³⁷³ Az 1348-ban Velencébe küldött követek megbízólevelében például mind a *consilium*, mind a *consiliarius* kifejezés szerepel: „constituimus et legitime ordinamus nostros nostrique consilii ac curie nostre regie solempnes et veros ambaxiatores”; a követek pedig „consiliarii nostri” – ADE II. 303. (266. sz.); idézi SCHILLER BÓDOG: *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon*. Budapest, 1900. 86. 100; további példákat uo. 98.; a *prelati et barones* elnevezés az 1230-as évektől használatos – GERICS J.: *A korai rendiség* i. m. 267.

³⁷⁴ Érdemes a költői képet csonkítatlanul idézni: „Fundamenta eius in montibus altis ad hoc Deus in specula montis universalis regiminis solia principum mire miserationis providentia fundare statuit, ut ductis circiter oculorum conspectibus et montes eminus et colles cominus, ac equora plani scabelli suo modo conspiciens per hoc prefiguret maiores, optimates, clarissimos vel barones potentes, ut quatenus in eis firme bases solii principalis sunt fundate et subnixae, eatenus prerogativa primi loci potiantur primitiva...” – CDCr. VIII. 439.

³⁷⁵ I. Lajos 1348-ban Velencébe küldött követeinek olyan meghatalmazást adott, mely szerint mindent megtehetnek, amit a király is tenne, ha teljes tanácsával (*cum toto nostro consilio*) jelen lenne – ADE II. 304. (266. sz.); idézi SCHILLER B.: *Az örökös főrendiség* i. m. 147.; a teljes és részleges tanács viszonya, működése az Anjou-korban is hasonló lehetett ahhoz, ahogy azt egy 1461-es Mátyás király által kibocsátott oklevél mutatja: amikor a király jelen lévő főpapjaival és báróival úgy látta, hogy a felmerülő ügyeket csak valamennyi prelátus és báró bevonásával intézheti el, e célból összehívta őket. „...visum est nobis ac prelatibus et baronibus nostris in presenciarum nobiscum constituis... sine communi omnium prelatorum et baronum nostrorum consilio in quam finalem conclusionem rationabiliter non esse deveniendum...” – Zichy X. 178-179., idézi KUBINYI ANDRÁS: *Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején*. Századok 122 (1988) 160.

megkötésében, birtokok, kiváltságok, tisztségek adományozásában, de tagjai a felsőbbíróságokon bírótársként is szerepeltek.³⁷⁶

A király és tanácskozó bárói jelenléte magában még nem tette volna rezidenciává Visegrádot – ahhoz arra is szükség volt, hogy a központi intézmények, különösen a bíróságok állandó jelleggel, akár a király távollétében is a városban működjenek. A tartományúri hatalom „fénykora” sötét éveket jelentett a felsőbbíráskodás számára: az országbírói tisztséget tíz évig be sem töltötték, ugyanakkor az egyidőben nádori címet viselő valamennyi báró saját székhelyén, egyszerre élt a címével járó bíraskodási lehetőséggel. Az 1320-as évekre helyreállt a felsőbbíráskodás rendje, újra a szokások szerint folyt az ítélkezés valamennyi fórumon. A királyi kúria bíróságai több évszázad alatt, az elvben a királyra háruló bíraskodási terhek átvállalására jöttek létre. Elsőként az Árpád-korban az ország első bárója, a nádor kapott önálló bíróságot. A királyi jelenlét (*praesentia regia*) bírósága a 13. században került az országbíró kezébe, és vált a kúria második bíróságává; irányítását 1267 táján vette át a tényleges munkát végző helyettese, az alországbíró. A király természetesen továbbra is folytatott személyes bíraskodást – ezt a fórumot 1296 tájától királyi különös jelenlét (*specialis praesentia regia*) néven különböztették meg. Alig két évtizeddel később, az Anjou-korban azonban itt is kezdetét vette a király személyes bíraskodásának helyettesítése: az 1320-as évektől az alkancellár lett a királyi különös jelenlét fórumán a király állandó helyettese; maga a bírói szék azonban csak évtizedekkel később, 1376-ban, I. Lajos uralkodása alatt lett önálló bírósággá, a főkancellár vezetése alatt, a király pedig saját személyében a továbbiakban a királyi személyes jelenlét (*personalis praesentia regia*) bíróságán ítelt.³⁷⁷ Az országbíró széke az 1310-es években Temesváron, 1323-24-ben átmenetileg Budafelhévizen, majd ettől kezdve Visegrádon működött.³⁷⁸ A nádori szék I. Károly uralkodása alatt fizikailag még nem volt a

³⁷⁶ Törvényhozásra lásd DRH 1301-1457. 107. 116. 118., szerződésre pl. ADE I. 343. (339. sz.); II. 303.skk. (266. sz.); II. 490. skk. (390. sz.); az Anjou-kori nemzetközi szerződések országnagy-listáit függelékben közli ENGEL P.: *Nagy Lajos bárói* i. m. 410-413.; a bíraskodásra HAJNIK IMRE: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Bp.1899. 51-52., SCHILLER B.: *Az örökös főrendiség* i. m. 119.

³⁷⁷ A magyar bíraskodás mindmáig megkerülhetetlen alpműve: HAJNIK I.: *A magyar bírósági szervezet* i. m.; A kúria intézményeinek kialakulását – a számos jogtörténeti összefoglaló munka mellett – röviden lásd ZSOLDOS ATTILA: *Királyi kúria*. In: KMTL 355.; GERICS J.: *A magyar kúriai bíraskodás* i. m. 295-306.

³⁷⁸ A felhévízi működésre 1323. márc. 22. (DL 76312, Zichy I. 228., AOkl. VII. 78. sz.) és 1324. máj. 28. (DL 61172, AOkl. VII. 288. sz.) között rendelkezünk adattal. Lásd még BERTÉNYI IVÁN: *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Budapest, 1976. 63.

curia regis része: Debreceni Dózsa nádor Debrecenben,³⁷⁹ a Drugetek Vizsolyban tartották önálló kúriájukat,³⁸⁰ de az alnádor irányításával a királyi székhely közelében, Budán is volt egy kúriájuk.³⁸¹ 1342-ben azonban Károly fia, Lajos a nádori széket is Visegrádra költöztette, befejezve a kúria egységesítését.³⁸²

Az udvarhoz tartozó intézmények sorát az írásbeliség két központi szerve, a kancellária és a sajátos feladatokkal felruházott királyi kápolna tette teljessé. A magyar kancellária – és vele a kancellári tisztség – III. Béla uralkodása idején, 1181 körül született meg, kiválva a királyi kápolnából, ahol addig a király nevében folyó központi írásbeli teendőket végezték.³⁸³ Ettől kezdve a kancelláriában foglalták írásba a királyi okleveleket, amely 1374-ig többé-kevésbé egységes intézmény volt. Élén elvileg a kancellár állt, azonban a 13. század közepétől valódi vezetőjének már az alkancellár számított. A kancellária elsődleges feladata az volt, hogy oklevélbe foglalja az uralkodó kegyelmi (*de gratia*) döntéseit, és kiállítsa a kormányzati intézkedéseket tartalmazó rendeleteket.³⁸⁴ Károly uralmának megerősödésével, 1317 táján a királyi kápolna ispánja (*comes capelle regie*, 1320-tól egyúttal a *secretarius cancellarius* címet is viselte) vezetésével önálló udvari oklevélkiadó szerv – egy udvari hiteleshely – alakult, amely a kúriai bíraskodáshoz kapcsolódó írásos ügyintézkést végezte: felvette a panaszokat, megállapította az illetékes bírói fórumot, elkészítette a szükséges parancsleveleket.³⁸⁵ A királyi kápolna – amely természetesen

³⁷⁹ 1322. jan. 19.: DL 50 708, AOkl. VI. 416. sz.; jún. 9.: DL 56 483, AOkl. VI. 623. sz.; működésére lásd ZSOLDOS ATTILA: *Debrecen mint igazgatási központ a 14. század elején* i. m.

³⁸⁰ NYERS LAJOS: *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307-1386)*. Kecskemét, 1934. 7-29.; vizsolyi keltezésre példákat összegyűjtötte GYÖRFFY: ÁMTF I. 156.

³⁸¹ „viceiudex magnifici viri [...] palatini Bude residens” – olvashatjuk például Tamás Budán rezideáló alnádor 1323-ban kibocsátott oklevelében a megkülönböztető helymegjelölést: Zichy I. 242.

³⁸² A „károlyi centralizáció” jegyében nem csak a vizsolyi kúria szűnt meg 1342-ben, hanem a budai is. – TRINGLI ISTVÁN: *Pest megye a késő középkorban* i. m. 155.; A vizsolyi kúriát már pár hónappal Druget Vilmos és I. Károly halála előtt megszüntetik – TRINGLI ISTVÁN: *Pest és Pilis megye sajátos viszonyai a török hódítás előtt. Hasonlóság és különbség a középkori megyék történetében*. in: Hermann István – Karlinszky Balázs (szerk.): *Megyetörténet. Egyház és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Veszprém, 2010. 382.

³⁸³ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: *III. Béla király oklevelei*. In: Forster Gyula (szerk.): *III. Béla magyar király emlékezete*. Budapest, 1900. 161-168.; SZENTPÉTERY IMRE: *Magyar oklevéltan*. Budapest, 1930. 61-71.

³⁸⁴ KUMOROVITZ L. BERNÁT: *Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában*. In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1984. 293.

³⁸⁵ KUMOROVITZ L. BERNÁT: *A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján.)* Regnum 5 (1943) 455-463.

megőrizte egyházi jellegét – azonban napi ügyintéző feladatköre mellett a jogtudó, diplomáciai megbízásokat teljesítő klerikusoknak is központjául, udvarbéli „otthonául” szolgált. Károly első kápolnaispánjai – Telegdi Csanád, Dörögdi Miklós – kiemelkedő tudásuknak köszönhetően hamarosan látványos egyházi karriert futottak be.³⁸⁶ A központi írásbeliség intézményeinek megállapodását jelzi, hogy I. Károly uralkodása második felében, feltehetőleg az 1330 körüli években Magyarországon is meghonosodott a regisztrumvezetés.³⁸⁷ A továbbiakban okleveles adatok viszonylagos rendszerességgel tudósítanak a „királyi könyvek” vezetéséről, amelyek lapjaira a királyi kiváltságlevelek szövegét másolták.³⁸⁸ A befejezett kötetek a kancelláriáról a levéltárba (*conservatorium regale*) kerültek, amelynek élén ugyancsak a királyi kápolnaispán állt.³⁸⁹

A 14. század elején Avignonban, V. Kelemen pápa mellett 3-400 ember alkotta az állandó udvartartást, 1322-ben IV. (Szép) Károly körül ugyancsak 400 fő, az aragón király palotájának személyzetét több mint 200, a mallorcai II. Jakab szerény udvartartását 150 fő alkotta.³⁹⁰ A fennmaradt adatok és az analógiák együttesen arra utalnak, hogy 300 főnél I. Károly visegrádi udvartartása sem számlálhatott kevesebb tagot,³⁹¹ és ha az udvari lovagok, apródok, szolgálattevők számához hozzávesszük a kúriai bíráskodás, a kancellária és a

³⁸⁶ ENGEL: *Arch.* I. 91.; BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971. 29-43.

³⁸⁷ Egy 1519-ben kiállított oklevél szerint egy birtok adományozására vonatkozó 1331-es bejegyzést I. Károly regisztrumkönyvéből másoltak ki: „in libro seu registro praefati condam domini Caroli regis, quo scilicet huiusmodi literae de more et consuetudine consignari solent...” – DL 63560, átírása és ismertetése: SZABÓ DEZSŐ: *Adalékok a királyi könyvek történetéhez*. Turul 24 (1906) 86-87.; kivonata: *A Justh család levéltára 1274-1525*. Közzéteszi Borsa Iván. Budapest, 1991. (a Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 20.) 11. 708. sz. Az oklevél hitelességét többen is megkérdőjelezték, az azonban vitathatatlan, hogy Károly uralkodása alatt biztosan elkezdődött a királyi regisztrumok vezetése – erre mutat az az 1358-ban kiállított oklevél, melyben Nagy Lajos király apja 1340-es adományát idézte a regisztrum alapján. Az 1331-es adat kritikájára GÁRDONYI ALBERT: *I. Károly király nagypecsétjei*. Turul 25 (1907) 51.; az 1340-es, királyi könyvre vonatkozó adat („in registro dicti genitoris sui in conservatorio suo more consueto pro evidentia cautela...”): ZICHY III. 110., ismertetése: GÁRDONYI A.: *I. Károly király nagypecsétjei* i. m. 51.

³⁸⁸ HAJNIK IMRE: *A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok korszakában*. Budapest, 1879. 5-10.

³⁸⁹ HAJNIK I.: *A királyi könyvek* i. m. 15-20.; a kápolnaispán levéltárnokságát bizonyítja László veszprémi püspök, kápolnaispán oklevele – CDH IX/2. 697., idézi GÁRDONYI A.: *I. Károly király nagypecsétjei* i. m. 33. A levéltári intézményt a modern Anjou-kutatás a kormányzat átalakításának kiemelten fontos kritériumának tekinti, lásd pl. GÉRARD GIORDANENGO: *Arma legesque colo. L'État et le droit en Provence (1246-1343)*. In: *L'État angevin* i. m. 52.; NOËL COULET: *Aix, capitale de la Provence angevine*. In: *L'État angevin* i. m. 323. 325-328.

³⁹⁰ BERNARD GUENÉE: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les États*. Paris, 1971. 148.

³⁹¹ ENGEL P.: *Társadalom és politikai struktúra* i. m. 314.

kápolna szakember-állományát, az *aula-curia* együttes létszáma akár a francia udvar létszámát is megközelíthette.³⁹² Ennyi ember nem csupán hogy nem lakhatott a váregyüttes és a palota falai között, de sokszor feladatai gyakorlására is csak a városban lévő házak területén volt elegendő hely. Azok a bárók, akik saját házzal rendelkeztek – akár a nádor és az országbíró is – hivatali ügyeiket is jórészt otthonukban végezheték. Rendszeresen folytathatott hivatali tevékenységet a saját házában a kancellár is, így 1330-ban például László kalocsai érsek, kancellár házában több méltóság jelenlétében tett esküt Henrik veszprémi püspök,³⁹³ egy 1346-os panaszlevél szerint pedig az előző évben Visegrádon pusztító tűzvészben Tatamér fehérvári prépost, alkancellár leégett házában peres iratok is elpusztultak.³⁹⁴

A kormányzás vidéki intézményei

A hatalom megszilárdítása után napirendre került a szétzilált királyi birtokállomány helyreállítása és újjászervezése: az uralkodó az egész országra kiterjedő vizsgálatokba kezdett, hogy a jogtalanul elfoglalt királyi javakat visszaszerezze. A vizsgálatokról tudósító oklevelekben elfoglalt vagy elnéptelenedett, lakatlan földekről olvashatunk, ahonnan elmenekültek, szétszóródtak a korábban ott élő, különböző státusú királyi népek. Az 1320-as évek első, még ötletszerű birtokrestaurációs próbálkozásai után 1327-től kezdve szinte minden esztendőben indultak birtokvizsgálatok, és mivel Károly uralkodásának végéig, szinte minden évből maradt fenn ilyen tartalmú adat, úgy tűnik, hogy ez a kérdés végig az uralkodó politikájának homlokterében maradt. A vizsgálat kiterjedt mind a gazdasági rendeltetésű udvari szervezethez, mind a katonai, hatalmi feladatokat ellátó várszervezethez tartozó

³⁹² A királyi udvarhoz kötődő különböző írásbeli feladatokat hozzávetőlegesen 30-50 főnyi jegyzői kar végezte, és ez a létszám európai összehasonlításban sem tekinthető kevésnek. Kumorovitz Lajos az 1351-es esztendő kancelláriai termését vizsgálva mintegy 20 kéz írását különítette el. – KUMOROVITZ L. BERNÁT: *Tótsólymosi Apród János mester küküllői főesperes kancelláriai működése*. Levéltári Közlemények 51-52 (1980-1981) 12-13.; Nyers Lajos szerint 1386 előtt egyik nádor kúriai irodája sem érte el a tízfős létszámot – NYERS LAJOS: *A nádor bírói* 74. A magyarnál sokkal jobban dokumentált francia kancellárián 1286-ban 10, 1316-ban 30, 1328-ban 48, 1361-ben 59 nótárius dolgozott – GUENÉE, B.: *L'Occident* i. m. 197.

³⁹³ DL 2629, lásd MÉSZÁROS ORSOLYA: *A késő középkori Visegrád* i. m. 26-27.

³⁹⁴ Lásd PÓR ANTAL: *Tóth Lőrincz a királyi tárnokok és zászlótartók mestere (1328-1348)*. Századok 25 (1891) 372-373.

birtokok és népek felkutatására; a források egész vármegyékre, illetve országrészekre kiterjedő, szervezettebb vizsgálódásokról tanúsítanak.³⁹⁵

1328 januárjából fennmaradt egy ilyen, vizsgálatot elrendelő királyi parancs is: „Elrendeltük: váraink összes földjeit, bárhol legyenek azok királyságunkban, s bárkik is akármilyen módon idegenítették el azokat, mindenkitől egyetemlegesen vissza kell szerezni, és a váraknak vissza kell adni” – olvashatjuk a király akarátát.³⁹⁶ Arról, hogy a parancsot az egész országban végrehajtották, több oklevél is tanúskodik: így például Perényi Miklós és Zatha fia Tamás királyi emberek a borsodi és sárosi vár földjeinek visszavételében jártak el,³⁹⁷ Zala megyében Hahót nembeli Miklós zalai ispán várnépek és várföldek után nyomozott.³⁹⁸ A következő évben, 1329 folyamán indult újabb akció során István pécsi prépost az egész ország területére kapott megbízást Károlytól (*intra terminos regni sui delegatum*), a királyi és királynéi jogok visszaszerzésére (*ad requirendum universa iura regalia et reginalia*).³⁹⁹ 1332-ben I. Károly felesége, Erzsébet királyné nyomoztatott Veszprém, Győr és Komárom megyékben királynéi népek után,⁴⁰⁰ és a példák sorát hosszan idézhetnénk. (Jegyzőkönyv, noha készült, sajnos egyik esetben sem maradt ránk.⁴⁰¹) A vizsgálatok és a birtokvisszavételek

³⁹⁵ A vizsgálatokra KIS P.: *A királyi szolgálnépi szervezet* i. m. 152-207.; CSUKOVITS ENIKŐ: *La pratique de l'enquête sur les droits royaux dans le royaume de Hongrie au XIVe siècle*. In: Thierry Pécout (dir.): *Quand gouverner c'est enquêter. Les pratiques politiques de l'enquête princière (occident, XIIIe-XIVe siècles)*. Actes du colloque internationale d'Aix-en-Provence et Marseille, 19-21 mars 2009. De Boccard, Paris, 2010. (Romanité et modernité du droit) 493-504.

³⁹⁶ „universas terras castrorum nostrorum ubique in regno nostro existentes ab eisdem quomodolibet alienatas generaliter a quibuscunque recaptivari praecepissimus... possessionem... per nostram maiestatem mediantibus privilegialibus literis sibi perpetuo collatam, nomine terrae castro nostro pertinentis...” – DF 212682, CDH VIII/3. 272-273., AOkl. XII. 44. sz.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 160.

³⁹⁷ DF 265467, AOkl. XII. 38. 39. 40. 41. 43. sz., ill. DF 212682, AOkl. XII. 44. sz.

³⁹⁸ 1328. ápr. 6. : „...ad inquirendas castrenses homines et reinveniendas terras castri...” – (tartalmi átirás: 1375. Szepesi Jakab orszb.) DF 268248, Zichy VI. 14., AOkl. XII. 160. sz.

³⁹⁹ 1329. máj. 20.: DL 2541, AO II. 408-410., AOkl. XIII. 226. 259. sz.

⁴⁰⁰ 1332. szept. 8.: DL 91267

⁴⁰¹ Említése pl.: [Lajos] „viso registro super examinatione instrumentorum nobilium comitatus Liptouensis confecto agnoscens dominum Karolum regem...” – HORVÁTH SÁNDOR: *A liptói és turóczi regisztrum*. Budapest, 1902, § 64.

Károly halála, Lajos trónralépte után is folytatódtak, bár már ritkábban és korlátozottabb mértékben került rájuk sor.⁴⁰²

Az országfoglaló harcok és – jóval kisebb mértékben – a birtokrestaurációs vizsgálatok eredményeképp a királyi birtokállomány rég nem látott méretűre gyarapodott. A királyi hatalom egyik legbiztosabb alapjává a meghódított várak váltak: Károly a hadjáratok során kezére jutott hatalmas birtokállományból meglehetősen fukar kézzel osztogatott híveinek, a hűtlen báróktól elfoglalt várak, birtokok nagyobbik részét megtartotta. Halálakor mintegy 160 vár volt a kezén, az ország várállományának több mint a fele.⁴⁰³ Új fejlemény volt, hogy a várakból és a körülötte fekvő földekből váruradalmak alakultak. Az elkobzott vár és az eredetileg különböző jogcímen birtokolt földek, akár az uralkodó birtokában maradtak, akár eladományozta őket, a továbbiakban már egy jogi egységet alkottak, melynek központja a vár volt. Korabeli szóhasználatlalt a vár tartozékainak nevezték azokat a falvakat, néptelen pusztákat, szántókat, erdőket, malmokat, halastavakat és vámhelyeket, melyek a vár elválaszthatatlan részét képezték. A váruradalmak természetesen nem voltak egyformák: a sárosi uradalomhoz például 20, az Abaúj megyei Füzerhez 8 falu tartozott.⁴⁰⁴ I. Károly és fia, I. Lajos uralkodása alatt a királyi várak az egész ország területét behálózták, a leghatalmasabb tartományurak egykori területén pedig különösen nagy volt a számuk.

A várakra épült az Anjouk új, bár korszerűnek nem nevezhető kormányzati rendje is: az országos méltóságokba került új emberek tisztségük mellé *pro honore*, mintegy szolgálati birtokként megkapták még egy-két megye ispánságát, valamint a terület királyi várait.⁴⁰⁵ A legrégebbi ilyen tárgyú parancslevél 1328-ból maradt ránk; szövege arról értesítette Ung

⁴⁰² Így 1358-ban és 1359-ben például Nemze Miklós és Cudar Mihály *sue aule iuvenes* kaptak ügyvédi megbízást a királytól és a királynétól, hogy népeiket és jogaikat az ország egész területén felkutassák: „Nicolaus... et Michael... ad exquirendos quoslibet condicionarios regales et reginales ac ad requirenda quelibet iura sua regalia et reginalia in congregationibus nostris [ti. Kont Miklós nádor] per totum ambitum regni Hungarie nunc per nos celebrandis a... rege et ... regina procuratores et syndici generales ordinati et deputati...” – DL 4801, AO VII. 468-469.

⁴⁰³ ENGEL PÁL: *Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon*. In: Uő: Honor i. m. 175.; ENGEL P.: *Szent István birodalma* i. m. 128-130.

⁴⁰⁴ Az adatok a 14. század végi állapotot rögzítik. ENGEL PÁL: *A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond korban. Öt északkeleti megye példája*. In: Uő: Honor i. m. 455.

⁴⁰⁵ Az intézményt Engel Pál „fedezte fel”: ENGEL PÁL: *A honor. (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez.)* In: Uő: Honor i. m. 73-100.; illetve ENGEL PÁL: *Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről*. In: Honor i. m. 101-161. A továbbiakban e két tanulmány eredményeit használom.

megye lakosait, hogy az ungi ispánságot Druget Jánosnak adományozta, átadva az új ispánnak a megye feletti hatalmat és a hatalommal járó feladatokat.⁴⁰⁶ A *honor* új birtokosa szolgálati ideje alatt a váruradalmak jövedelméből fedezte a költségeit, ugyanakkor területén biztosította a királyi uralmat. A *honorok* lehettek néhány várból álló, alkalmi hatalmi és joghatósági körzetek, de lehettek az egykori tartományok nagyságát idéző, az állandósulás útjára lépő szervezetek is. A Drugetek hivatali birtokai hét északkelet-magyarországi megyére terjedtek ki, ahol ők viselték mind a hét megye ispáni tisztét, s velük megkapták a terület valamennyi királyi várát – épp egy tucatnyit. Mivel a királytól kapott magánbirtokaik is az országnak ezen a részén terültek el, az 1330-as évekre Vilmos nádor a régióban mintegy húsz várral rendelkezett, magán- és hivatali birtokai csak jog szerint különültek el.⁴⁰⁷

Károly többi bizalmasa hasonlóan jelentős hivatali birtokterületeket kapott. Szécsényi Tamás vajdai honorja Erdély valamennyi királyi várára kiterjedt, s hasonlóképpen kerültek Mikcs bán fennhatósága alá Szlavónia királyi várai, a macsói bán hatalma alá a dél-magyarországi megyék, illetve Csák Máté egykori tartományának számos vára az országbírák *honorjába*.⁴⁰⁸ A *honorbirtokok* mintegy leképezték a bárói méltóságok hierarchiáját: a legnagyobb bárók kezén országrésznyi területek összpontosultak, a kevésbé befolyásosaknak csupán egy-két vár jutott. A királytól elnyert szolgálati birtokok nem jelentették azt, hogy uraik ettől kezdve vidéken, a királytól kapott váraikban éltek volna le életüket – a *honorok* élére familiárisaikat állították, s ők továbbra is igyekeztek az udvar közelében maradni.

A tisztségghalmazok némelyike tartós intézménnyé vált: Erdély királyi várai például ettől kezdve mindig a vajda alá tartoztak, s hasonlóképpen hosszú életűnek bizonyult a macsói bán tartománya is. A *honoroknak* Károly visszafogott adománypolitikája adott kiemelkedő értéket, a legnagyobb ilyen tisztségek ugyanis akkora befolyást, hatalmat biztosítottak betöltőjüknek, amellyel a legnagyobb magánvagyon sem vetekedhetett. A király újonnan felemelt bárói korábbi szerény birtokaikhoz képest szép vagyont szedhettek össze, ez a vagyon azonban – mint ahogy arra Károly láthatóan ügyelt – nem érte el a hivatalukkal járó vagyon nagyságát.

⁴⁰⁶ „dictum comitatum tanquam regium nostrum honorem sibi cum omnibus iuribus suis conferendo vobis in iudicem et vice nostre persone in precessorem commiserimus et duxerimus statuendum” – DL 31214, AOkl. XII. 442. sz. (a teljes szöveg kiadásával)

⁴⁰⁷ ENGEL P.: *Honor, vár, ispánság* In: Uő: *Honor i. m.* 128-131.

⁴⁰⁸ ENGEL P.: *Honor, vár, ispánság* In: Uő: *Honor i. m.* 126-128., 137-138.

A 13. század társadalmi, politikai változásai, a tartományúri hatalom évtizedei, de még a honorrendszer kiépítésével járó változások is hatást gyakoroltak az igazgatás legfontosabb vidéki intézménye, a megye szervezetére és működésére. A Szent István korában kialakult „királyi megye”, amely egyszerre foglalta magába az ispán minden megyebelire kiterjedő joghatóságának a határát, valamint az ispáni vár földjeit és katonai szervezetét, a 13. századra felbomlott: a várak – többnyire elavult földvárak – elpusztultak, elhagyták őket, a várföldek többsége magánkézre jutott, a felbomló várszervezet pedig már nem tudta biztosítani a megyefunkció kereteit. A megye intézménye azonban – köszönhetően az ispán továbbélő joghatóságának – fennmaradt, működése új kereteit az egységesülő nemesség biztosította, innen a történészekről kapott elnevezése, a „nemesi megye”.⁴⁰⁹ Az egyes megyék „nemesivé” alakulásának nyilvánvaló jeleként az ispán törvényszékén feltűnt két vagy – a megyék többségében – négy megyebeli nemes, az úgynevezett szolgabírák, akik segítették bírói feladatai elvégzésében.⁴¹⁰

A megye egyszerre közvetítette a királyi akaratot, és biztosította, hogy a megyebeliek kisebb peres ügyeiket helyben intézhessék. A megyei intézmény feladatai közé tartozott a törvények, rendeletek kihirdetése, vizsgálatok lefolytatása, az adóbehajtásban való részvétel, és nem utolsósorban a megyei csapatok kiállítása. Feladatait alapvetően két fórumon látta el: a kéthetente összeülő, állandó székhellyel rendelkező megyei törvényszéken, a *sedrián*, azaz a *sedes judiciarián*, valamint a közgyűlésen.⁴¹¹ Ez utóbbi látszólag a megye bírói fóruma volt, a valóságban azonban felette állt a megyei bíróságnak, itt ugyanis olyan ügyeket is tárgyalhattak, amelyeket a megye előtt nem. A közgyűlésen (*congregatio generalis*) az ország egyik nagybírája, más báró vagy ispán, általában királyi parancsra, több megye számára helyben intézte el peres ügyeket. A közgyűlés alkalmával tulajdonképpen egy központi bíróság kiszállt vidékre, az eljárásban azonban aktívan részt vett a megyei nemesség és a

⁴⁰⁹ A korabeli forrásokban csak comitatus, megye szerepelt, a királyi- és nemesi megye fogalmát a történettudomány alkotta.

⁴¹⁰ A középkori magyar megyerendszer működésének, feladatainak, változásainak új, összefoglaló áttekintése, a kérdés irodalmával: TRINGLI ISTVÁN: *Megyék a középkori Magyarországon*. In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest – Piliscsaba, 2009. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 40. / *Analecta mediaevalia* III.) 487-518.; ill. egy megye példáján Uő: *Pest megye a késő középkorban* i. m. 145-194.

⁴¹¹ GÁBOR GYULA: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*. Budapest, 1908.; CSUKOVITS ENIKŐ: *Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban*. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 363-386.; TRINGLI ISTVÁN: *Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről*. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 387-400.

megye tisztségviselői kara. A közgyűlések virágkorukat az Anjou-korban élték, minden megyében kettő-ötévenként került sor egy-egy közgyűlésre, egy-egy arra alkalmas település határában. A nagy szabad térre a résztvevők sokasága miatt volt szükség: a vidéki nemesség számára egyszerűbb és olcsóbb volt, ha pereit a lakóhelye közelében tartott közgyűlés elé vitte, mint ugyanezeknek az ügyeknek az elintézésére elutazni a távoli udvarba, és ott esetleg hetekig várakozni. A közgyűlés ugyanakkor, miközben valóban megkönnyítette a vidéki Magyarország ügyintézését, tovább növelte a távolságot az udvari – pereit is az udvarban intéző – elit, és a vidéki rokonok között.

A hatalom elvi alapjai

Károly nem írt sermókat, mint nagybátyja, Róbert Nápolyban,⁴¹² nem írt önéletrajzot, mint IV. Károly, kollégája a szomszédos Csehországban,⁴¹³ gondolatairól hűséges és bizalmas életrajzíró sem tudósított, mint ahogy dédapja fivére, Szent Lajos francia uralkodó esetében tette Joinville⁴¹⁴ – a magyar király kormányzati alapelveit elsősorban tetteiből, és az ezeket az alapelveket olykor-olykor felvillantó oklevél-arengákból ismerhetjük csupán. Célja hosszú ideig nem volt – nem is lehetett – más, mint megszerezni a hatalmat az őt „a származás jogán megillető” Magyarországon,⁴¹⁵ s elérni, hogy maga választhassa meg, a kormányzás különböző szintjein kiket részesít e hatalomból: „mind a fentebb állókat a magasabb helyeken, mind az alacsonyabban állókat a nekik megfelelő helyen tartja érdemeik alapján”.⁴¹⁶ Elvei érvényesítésére, elképzelései megvalósítására csak az 1320-as évektől nyílt lehetősége, akkor azonban élt is vele. A fennmaradt források alapján is egyértelműen kitűnik, hogy az Árpádoktól örökölt intézményeken az 1320-as, 1330-as években a király és

⁴¹² Bölc Róbert és környezete politikai kapcsolódású sermóit összegyűjtötte: KELLY, S.: *The new Solomon* i. m. 307-314.; tartalmi elemzésükkel az elmúlt években főként Jean-Paul Boyer foglalkozott, elsősorban lásd JEAN-PAUL BOYER: *Ecce rex tuus: Le roi et le royaume dans les sermons de Robert de Naples*. *Revue Mabillon* 6 (1995) 101-136.

⁴¹³ *Karoli IV imperatoris Romanorum Vita ab eo ipso conscripta et Hystoria Novade Sancto Wenceslao Martyre. Autobiography of Emperor Charles IV and his Legend of St. Wenceslas*. Ed Balázs Nagy and Frank Schaer. Budapest – New York, 2001. (Central European Medieval Text)

⁴¹⁴ JOINVILLE: *Vie de Saint Louis* i. m.

⁴¹⁵ „iure geniture debitum” – 1313. nov. 1.: DF 273064, RDES I. 485-486., AOkl. III. 622. sz.

⁴¹⁶ „regie providentie consideratio tunc bene regnum disponit cum sicut superiores altioribus sic inferiores dignis sibi gradibus pro modo meritorum conservat” – 1315. aug. 12.: DF 285581, UGDS I. 315-316., AOkl. IV. 143. sz.

kormányzata számos változtatást hajtott végre. Ezek a változtatások az udvarhoz kapcsolódó intézményeket éppúgy érintették, mint a királyi kézre jutott birtokállományt; akadt köztük strukturális átalakítás és kisebb jelentőségű ügyviteli újítás egyaránt – a honorrendszer kialakítása, a királyi kápolnára ruházott új feladatok, vagy a kancelláriai regisztumvezetés, az iratok levéltári tárolásának meghonosítása egyaránt ide sorolható.

A történettudomány Károly intézkedéseit, újításait régóta kiemelten, egyfajta nagyszabású reformpolitika megnyilvánulásának tekinti.⁴¹⁷ Amennyiben azonban változtatásait nem elkülönítve szemléljük, hanem együtt az Árpád-házi elődei, illetve utóda, Lajos idején megjelenő valamennyi intézményi változtatással, Károly úgynevezett reformpolitikája sokkal inkább tűnik az aktuális problémák megoldására, a felmerülő igények kielégítésére hozott egyedi rendelkezések sorozatának, mint a történészek által vízionált egységes kormányzati reformnak. Maga Károly egyszerűen úgy gondolkodott, hogy a harcok elmúltával elérkezett az ideje a bárók által gúzsba kötött ország megreformálásának. Fennen hirdetett célja a „régí”, vagyis a tartományúri hatalom előtti rend, „*az ország egykori jó állapotának helyreállítása*” volt, ami gyakorlatilag az Árpádok használható örökségének hasznosítását, az ország működésének biztosítását, erőforrásainak hasznosítását jelentette. Erre hivatkozott, amikor 1323-ban új dénárok verését rendelte el,⁴¹⁸ erre hivatkozva adott kiváltságokat,⁴¹⁹ állított vissza hivatali joghatóságot, „*hogy békesség legyen, mint a régi időkben*”,⁴²⁰ vagy épp készítettett kamarabérleti szerződést.⁴²¹

⁴¹⁷ E téren különösen Hóman Bálint szerepét kell kiemelni, de ebben a felfogásban készült a ma leggyakrabban használt egyetemi tankönyv Kristó Gyula által írt Anjou-kor című része is. HÓMAN B. – SZEKFÜ GY.: *Magyar történet* i. m. II. 79. skk.; ENGEL PÁL – KRISTÓ GYULA – KUBINYI ANDRÁS: *Magyarország története 1301-1526*. Budapest, 1998. 56. skk.

⁴¹⁸ „propter restauracionem pristini status regni nostri” – 1323. jan. 6.: DL 30610, AO II. 59-60., CDCr. IX. 105-106., AOkl. VII. 3. sz.

⁴¹⁹ Például az erdélyi nemeseknek, 1324. dec. 21-én: „pro exaltacione nostri regiminis et reformatione status regni eiusdem ac reintegracione reipublice” – DL 40487, AOkl. VIII. 553. sz., kiadása: HÓMAN B.: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budavári Tudományos Társaság 1921. (Nap Kiadó, 2003.) 254-255.

⁴²⁰ A szlavón bánét, 1325. júl. 8-án.; DF 268069, CDCr. IX. 253-254., AOkl. IX. 309. sz.

⁴²¹ 1338. márc. 29.: DRH 1311-1457. 96.

Károly egyébként is nagy hangsúlyt fektetett az Árpád-házhoz fűződő kapcsolatai ápolására, s erre a dinasztia szentjeinek kultusza különösen jó lehetőséget biztosított.⁴²² A verbális hivatkozásokon túl a kultusz ápolását bizonyítja az Árpád-házi szentek kegyhelyeinek – de különösen Szent László váradi egyházának – kiemelt támogatása,⁴²³ de erre utalnak még a Károly gyermekeinek adott keresztnévek is.⁴²⁴ Az ősök propagandisztikus felhasználásának gondolata nem a magyar király fejéből pattant ki; a nápolyi udvarban már gyermekkorában nagy becsben tartották nagyanyja, Mária királyné szent őseit, kultuszukat ügyesen hasznosítva a dinasztikus politika szolgálatában.⁴²⁵ Ezt a jól végiggondolt kultuszt különösen a képzőművészet közvetítette hatásosan. Az Árpádok és az Anjouk szentjeinek együttes ábrázolására természetesen Nápolyban is találunk példát,⁴²⁶ a talán legszebb egyesített szentgaléria azonban, amely Assisiben, a Szent Ferenc bazilika alsó templomában látható, Gentilis bíboros, az egykori pápai legátus megrendelésére készült, Magyarországról való hazatérését követően. A híres festő, Simone Martini a kereszthajó jobboldali sarkában egy sorban ábrázolta a magyar Szent Istvánt, Lászlót, Imrét, Erzsébetet és Margitot, illetve Lajos toulouse-i püspököt, Martell Károly fivérét. A magyar királyra semmi sem utal Assisiben, a kép egyszerűen a dinasztia szentjeinek a panteonja; üzenete azonban – függetlenül a megrendelő szándékától – sokkal inkább köthető Károlyhoz, mint a nápolyi rokonokhoz: Magyarország trónjának megszerzésével ugyanis Károly nem csak *de jure*, hanem *de facto* is bizonyította, hogy mindkét uralkodóháznak jogos és méltó örököse.

A kor uralkodói alapelvei közül – úgy tűnik – Károly a *plena potestas*, a királyi teljhatalom Nápolyban is kedvelt eszméjét érezte a legközelebb értékrendjéhez.⁴²⁷ Miután a

⁴²² Erre pl. MAROSI ERNŐ: *Der heilige Ladislaus als Ungarischer Nationalheiliger*. Acta Historiae Artium 33 (1987-1988) 211-256.; KERNY T.: *A magyar szent királyok tisztelete* i. m. 73-82.; KLANICZAY G.: *Az uralkodók szentsége* i. m. 259-262.

⁴²³ A példákat összegyűjtötte: BALOGH JOLÁN: *Varadinum – Várad vára*. Budapest, 1982. (Művészettörténeti füzetek 13/2.) 32-33.

⁴²⁴ Károly gyermekeinek elnevezésénél a magyar dinasztikus hagyományt éppúgy követte, mint az Anjoukét: előbbire példa a László, István, Erzsébet, utóbbira a Lajos és Károly. Személyükre lásd a jelen munka 8. fejezetét!

⁴²⁵ KLANICZAY G.: *Az uralkodók szentsége* i. m. 248-259.; PAOLA VITOLO: *Imprese artistiche e modelli di regalità al femminile nella Napoli della prima età angioina*. Archivio Storico per le Province Napoletane (2008) 1-34.

⁴²⁶ Példákat lásd pl. KELLY, S.: *The new Solomon* i. m. 119-129.

⁴²⁷ Az elvet a nápolyi dinasztiaalapító, I. Károly már szülőföldjén megismerhette, de új országában is megtalálta: bátyja, IX. Lajos 1248-ban, amikor szentföldi hadjárata előkészítéseként országában anyjára ruházta uralkodói

tartományúri hatalmat sikerült megtörnie, gyakran és szívesen hangoztatta, hogy „*a hatalom teljességével*” (*plenitudine potestatis*) uralkodik, hűséges hívei egyenesen azt állították, hogy „*a szava a törvény erejével bír*”.⁴²⁸ Teljhatalmából és/vagy „*különös kegyéből*” (*de speciali gratia*) előszeretettel adományozott olyan kiváltságokat, amelyek ellentétesek voltak a hazai szokásjoggal. Ilyen, a nemesi öröklés hagyományos rendjébe beavatkozó öröklési kiváltságot adott például – elsők közt – 1325-ben Ákos nembeli Mikcs bánnak, vagy 1327-ben, Druget Fülöp nádor halálakor unokaöccsének, Druget Vilmosnak.⁴²⁹ Hasonlóképpen újításszámba ment az ügynevezett fiúsítás intézménye, amelyet Károly majd főként fia ugyancsak teljhatalmára hivatkozva kezdett alkalmazni – ennek első ismert példája 1332-ből maradt fenn, a kiváltság kedvezményezettje Magyar Pál felesége, Gersei Margit volt.⁴³⁰ A királyi kegy illetően megnyilvánulásai természetesen sértették az oldalági rokonok érdekeit, jól mutatja azonban az Anjouk hatalmának erejét, hogy a nemesi közvélemény erős nyomása ellenére az újítások fia, Lajos alatt is fennmaradtak.⁴³¹

Károly hatalma megszilárdulása után országgyűlést sem hívott össze. Ifjan, regnálása első felében az uralom megszerzése, majd biztosítása érdekében még szüksége volt arra a szélesebb körű támogatásra, amelyet az országgyűlés nyújtott, így viszonylag rendszeresen sor került diétára. Az 1307 októberében tartott rákosi országos gyűlés (*in presenti regni congregatione*),⁴³² vagy a „*főpapok, bárók, nemesek és más neves személyek*” 1308 novemberében Pest mellett rendezett „*általános tanácskozása*” (*generali prelatorum ac*

hatalmát, definiálta eképpen a királyi hatalom természetét, amelyet a hazatérte után kiadott „legfőbb rendelet”, a francia törvényhozás egyik legjelentősebb emlékeként számon tartott *grande ordonnance* tett ismertté széles körben. A szicíliai király-előd, II. Frigyes pedig jogászaira támaszkodva uralkodása második felében a *lex animata in terris*, azaz „a király az élő törvény” jelszavával hozta rendelkezéseit. LE GOFF: *Saint Louis*. Gallimard, 1996. 685.; KANTOROWICZ: *Kaiser Friedrich*, V. fejezet (Tyrann von Sizilien)

⁴²⁸ ENGEL P.: *Szent István birodalma* i. m. 121-22.; 1335-ben Druget Vilmos nádor a jól ismert római jogi formulát használva tesz említést egy királyi parancslevélről: „mandatis... regis, que legis habent vigorem...” – DL 40714, HO V. 109., AOkl. XIX. 732. sz.; említi GERICS J.: *A magyar kúriai bírászkodás* i. m. 299.

⁴²⁹ 1325: DL 40467, Zala I. 182-184., CDCr. IX. 138-240., AOkl. IX. 214. sz.; 1327: DL 1904, AO II. 316-318., AOkl. XI. 411. sz.; ismerteti és értelmezi ENGEL P.: *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*. In: Honor i. m. 535-540.; BÓNIS GYÖRGY: *Petrus de Vineá leveleskönyve Magyarországon. (Gondolatok a szicíliai államszervezet hazai hatásáról)*. Filológiai Közlöny 4 (1958) 189.

⁴³⁰ CDH VIII/3. 593-595. Az ügyet ismerteti, és további példákat hoz HOLUB JÓZSEF: *A fiúsításról*. In: Klebelsberg Emlékkönyv. Budapest, 1925. 309-312.

⁴³¹ HOLUB J.: *A fiúsításról* i. m. 316.

⁴³² DL 39259, CDH VIII/1. 221-223., AOkl. II. 243. sz.

baronum et nobilium aliarumque notabilium personarum, tam ecclesiasticarum quam secularium concilio) jelentős szerepet játszottak Károly magyarországi elfogadásában.⁴³³ A következő évekből tudunk például 1312 májusára, 1318 júliusára összehívott országos gyűlésről, utóbbit ezúttal is a Rákos mezején tartották.⁴³⁴ Az oligarchák feletti teljes győzelem után, az 1320-as évektől kezdve azonban a királynak már nem volt szüksége az országgyűlés intézményére. 1338-ban a magyar egyháznagyok panaszlevelet írtak XII. Benedek pápához, amelyben sorra vették Károly hibáit és – elsősorban az egyház ellen elkövetett – vétkeit. Felsorolásukban az egész országot sújtó vétkek közt kiemelt helyen szerepelt, hogy „trónra léptétől kezdve egyetlenegyszer sem ült törvényt, a főpapokat, főurakat és nemeseket pedig, az ország jogai és szabadságai sérelmére, az ország és a rendek nagy kárára a szokott gyűlések tartásától eltiltotta”.⁴³⁵ Panaszuk azonban eredménytelen maradt, a királyt a pápa sem tudta rávenni nehezen megszerzett teljhatalma korlátozására.

A „nápolyi minta”

Az Árpád-házi szentek kultuszával Károly már gyermekként, nagyanyja környezetében találkozhatott, a kultuszhoz kapcsolódó legjelentősebb nápolyi művészeti alkotások azonban kivétel nélkül azután születtek, hogy magyar trónkövetelőként elhagyta Dél-Itáliát.⁴³⁶ Elvben a királyi teljhatalom előnyeiről is Nápolyban hallhatott először, bár valószínűbbnek tűnik, hogy a *plena potestas* gondolatával inkább felnőttként, gyakorló uralkodóként – vagyis már Magyarországon – kötött közelebbi ismeretséget.⁴³⁷ Két említett példánk azonban pontosan

⁴³³ *Acta legationis Gentilis* 115-119., AOkl. II. 494. sz.

⁴³⁴ Az Amadéfiak 1311. október 3-i kötelezettségleveléből tudjuk, hogy a Kassának adott túszoikat május 14-ig, az ország congregatiójáig tarthatják vissza: DF 269067, AOkl. III. 150. sz.; Az 1318-as rákosi gyűlésre – generalis congregationis in Rakus – hívó királyi parancslevél: DF 277247, AOkl. V. 65. sz.

⁴³⁵ A teljes mondat szerint „Item cum hoc quod dominus rex contra statum sue salutis et contra bonos mores regie dignitatis, a primordio sui regni usque impresenciarum, nullam dederit audienciam generalem; prelatibus et principibus ac regnicolis, contra iura et libertates regni inhibuit generalia consilia et parlamenta alias consveta, in ipsius regni et regnicolarum magnum cum prejudicio detrimentum” – CDH VIII/4. 321-324., illetve FRAKNÓI VILMOS: *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez*. Budapest, 1899. 3. (nr. 1.); Károly Róbert emlékezete i. m. 188.

⁴³⁶ PIERLUIGI LEONE DE CASTRIS: *Arte di corte nella Napoli angioina*. Cantini Ed., Firenze, 1986.; *L'Europe des Anjou* i. m. 36. skk.

⁴³⁷ Ennek nem volt akadály, a fogalmat a 13. században Magyarországon is ismerték és használták; a magyar okleveles anyagban a gondolatkör szinte valamennyi stílárius illetve tartalmi fordulatára találhatunk 13. századi példát. Lásd BÓNIS GY.: *Petrus de Vineis* i. m. 184.

jelzi azt a dilemmát, amivel a magyarországi Anjou-uralom kutatója előbb-utóbb szembekerül: vajon gyakorolt-e, gyakorolhatott-e hatást a nápolyi udvar életformája, intézményi struktúrája, politikai gyakorlata Károly magyarországi berendezkedésére? A felvetődő kérdésre hagyományosan és kizárólagosan igen volt a válasz, hogy azonban e hatás miben nyilvánult meg, abban már megoszlott-megoszlik a történettudomány véleménye.

A 14. század magyarországi intézményi változásai mögött a magyar történetírás szinte minden esetben nápolyi, illetve nápolyi közvetítéssel megjelenő francia hatást sejt. A megközelítés gyökerei egészen a középkorig nyúlnak vissza: már a Jagelló-kor híres jogásza, az ország szokásjogát írásba foglaló Werbőczy István úgy ítélte, hogy az Anjou uralkodók rendelkezéseiben idegen hatás érvényesült: „*azt állítják – írta a Tripartitumban – hogy azt a törvénykezési eljárást, perlekedési gyakorlatot, amelyet mi a peres ügyek megkezdésében, folytatásában, megvitatásában és elintézésében követünk, az ő uralkodása alatt Károly király úr, az említett Lajos királynak atyja Franciaország határaitól hozta be az országba.*”⁴³⁸ A Werbőczy által közvetített középkori felfogás része maradt a magyar közgondolkodásnak, és integráns módon beépült a 19. századtól kibontakozó történettudomány ötlettárába is. A század végén írt nagyszabású kézikönyv, *A magyar nemzet története* e korszakra vonatkozó kötetének szerzője, Pór Antal francia és nápolyi hatásra vezette vissza például az I. Károly által kialakított – ún. banderiális – hadrendszert, a címerviselést és a lovagi életformát, és Werbőczyre hivatkozva a perrendtartásban bekövetkezett változásokat is.⁴³⁹ Az Anjouk alatt bekövetkező változásoknak különösen nagy teret szentelt Hóman Bálint, s ezek közül szinte mindegyiket nápolyi, illetve közvetve francia hatásra vezette vissza. Hóman szerint I. Károly „*a francia lovagtársadalom szertartásait, szokásait és szórakozásait*” honosította meg udvarában, „*Nápolyból jött munkatársai*”, a Drugetek segítségével, „*az itáliai és francia példát*” szem előtt tartva hozta létre a bandériumokra alapozott új hadszervezetet, „*napolyi őseinek II. Frigyes császártól örökölt regálegazdaságát véve mintául*” alakította ki új gazdaságpolitikáját.⁴⁴⁰ Az irodalomban fontos és jelentéktelen nápolyi hatások egyaránt

⁴³⁸ „Verumtamen processus iste iudiciarius et usus processuum, quem in causis inchoandis, prosequendis, discutiendis, et terminandis observamus: regnante ipso domino Carolo rege, praedicti Ludovici regis genitore, per eundem ex Galliarum finibus, in hoc regnum inductus fuisse perhibetur.” – Werbőczy István *hármaskönyve*. Budapest, 1897. (Magyar törvénytár) II. 6./12.

⁴³⁹ PÓR ANTAL – SCHÖNHERR GYULA: *Az Anjou-ház és örökösei (1301-1439)*. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. Budapest, 1895. III. 136. 138. 144.

⁴⁴⁰ HÓMAN B. – SZEKFÜ GY.: *Magyar történet* i. m. II. 83. 85. 93.;

felbukkannak,⁴⁴¹ komolyabb nápolyi kutatásokat azonban csupán Miskolczy István folytatott, aki azonban analógia-kereső igyekezetében odáig jutott, hogy gyakran szinte bohózatba illő módon vezette vissza nápolyi hatásra a 14. század tulajdonképpen valamennyi magyarországi változását.⁴⁴² A nápolyi hatás létét napjaink szakirodalma is evidenciaként kezeli, a külföldi kutatás csupán a konkrét példák részletes ismertetését hiányolja.⁴⁴³

Magyarország számára azonban a Szicíliai Királyság korántsem jelentett olyan kizárólagos előképet, mint Franciaország az Anjouk által birtokba vett Szicíliai Királyságban. Már az Anjou-ház nápolyi és magyar dinasztiaalapítása is alapjaiban különbözött egymástól: a nápolyi I. Károly közel negyven esztendő volt, amikor 1265-ben kormányzati tapasztalatokkal felvértezve, sokezres francia kísérettel elindult a Szicíliai Királyság meghódítására, a magyar I. Károly ellenben gyermekként, alig 12 évesen, jelentéktelen kísérettel lépett magyar földre. Amíg Nápolyban négy év alatt sikerült felszámolni az új uralommal szembeni ellenállást, Magyarországon ugyanez a munka két évtizedet vett igénybe. Nápolyban a normann örökségnek köszönhetően Károly részben otthonról is ismert intézményeket, hagyományokat talált, amelyekre jól építhetett, amikor franciáival az otthoni minta szerint megkezdte berendezkedését új országában. Dédunokája Magyarországon, a tartományurak elleni küzdelemben kiválasztódó új magyar elit közepette vált felnőtté, és mire a hosszú nyúlt küzdelem után lehetősége nyílt királysága intézményeivel törődni, mentalitása, gondolkodása, ismeretei feltehetőleg sokkal közelebb álltak a környezetét alkotó magyar urakéhoz, mint a rég látott nápolyi rokonokéhoz.

⁴⁴¹ Kumorovitz Bernát Lajos a gyűrűspecst használatainak rendszeressé válásában, a kancelláriai jegyzetek I. Károly alatti megjelenésében látott az Anjouk által hozott francia hatást: KUMOROVITZ B. LAJOS: *A magyar királyi egyszerű- és titkospecst használatainak alakulása a középkorban*. In: Miskolczy Gyula (szerk.): A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VII. évfolyam, Budapest, 1937. 73. 85. 87.; Nyers Lajos az igazságszolgáltatás Anjou-kori átfogó magyarországi reformját vezeti vissza kettős indítékra: az I. Károlynak köszönhetően megerősödött királyi hatalomra, valamint „az Anjoukon keresztül átütő francia-olasz hatás”-ra: NYERS LAJOS: *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307-1386)*. Kecskemét, 1934.

⁴⁴² A három nagyobb tárgykörbe – hadügyi, gazdasági-, illetve törvénykezési reformok – csoportosított újítások közt ott szerepelt például a banderális hadrendszer, a címerhasználat bevezetése, „a földművelés terén olasz hatásra meghonosodott háromforgású (!) rendszer”, a céhrendszer, az új királyi kereskedelem- és bányapolitika, a pénzforgalom és pénzverés változásai, a felsőbbírási változások, az *inquisitio* intézményének megjelenése, de nápolyi hatásnak tulajdonította a párbaj magyarországi továbbélését is. MISKOLCZY ISTVÁN: *Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok*. Századok (1932) 306-322. 393-407.

⁴⁴³ Például ANDREAS KIESEWETTER: *Il governo e l'amministrazione centrale del Regno*. In: Le eredità normanno-sveve nell'età angioina. Persistenze e mutamenti nel Mezzogiorno. A cura di Giosuè Musca. Bari, 2004. 26., 2. jegyz.

A történettudomány – mint a fent idézett példából is kitűnik – elsősorban a Drugetekhez köti a közvetítő szerepét, a valóságban azonban Druget Fülöp, aki éppúgy gyermek volt, mint királya, amikor magyar földre lépett, nápolyi kormányzati tapasztalatok híján aligha állhatott szürke eminenciásként a magyarországi változások háttérében. Elvben több ilyen jellegű ismerettel rendelkezhetett fivére, a később érkezett János, tényleges tudására, illetve annak átadására azonban semmilyen bizonyítékkal nem rendelkezünk. A nápolyi hatás közvetítésének lehetséges további útjára-módjára is csak feltételezések állnak rendelkezésünkre. Igaz, a dinasztia két ága közt soha nem szűnt meg a kapcsolat, főként a magyar királyt kisemmiző Róbert trónralépése után azonban túlzás lenne intenzív kapcsolattartásról beszélni. Károly magyar királyként csupán egyszer, 1333-34-ben utazott Nápolyba,⁴⁴⁴ magyarországi intézkedései és a nápolyi utazás között azonban nem mutatható ki közvetlen összefüggés, de még kronológiai egymásutánosság sem.⁴⁴⁵

Biztos adatokkal azonban nem csak a nápolyi hatás közvetítésének lehetséges módjáról nem rendelkezünk, valójában az is csak feltételezés – bármilyen nagy múltra tekint is vissza –, hogy volt ilyen hatás. Ha összevetjük a két ország központi intézményeit, azok fejlődését, változását, működését, kiderül, nem csupán az Anjou-ház nápolyi és magyarországi berendezkedése különbözött egymástól, de a létrejött intézményi struktúra is. Akár az udvart, akár a kúriai bíróságokat vagy épp a kancelláriát hasonlítjuk össze, érdemi hasonlóságot nem igazán találunk, mint ahogy sem a kormányzat központi intézményeinél, sem másutt nem rendelkezünk egyetlen olyan konkrét egykorú adattal sem, amely valamely nápolyi intézmény, szokás, gyakorlat tényleges magyarországi átvételére utalna.⁴⁴⁶ Az átvétel ellen szól két jelentős körülmény is. Egyrészt a Szicíliai Királyságban Európa egyik legfejlettebb római-kanonjogi iskolázottságú bürokráciája működött – az ott kialakult rendszert aligha lehetett néhány királyi döntéssel a szokásjogot használó Magyarországon bevezetni. Másrészt az Anjou-kor újnak tekintett jogintézményei közül időközben többről is

⁴⁴⁴ Az utazásról lásd jelen munka 8. fejezetének vonatkozó részét!

⁴⁴⁵ Ugyanígy nem mutatható ki közvetlen összefüggés a magyarországi intézményi változások és Lajos király két nápolyi hadjárata, illetve a magyar király és előkelői által a hadjáratok során szerzett személyes tapasztalatok közt sem.

⁴⁴⁶ Az említett (magyarországi) intézmények rövid áttekintését lásd előbb, Az udvar és intézményei című alfejezetben! Az összehasonlító vizsgálatot és eredményeit részletesen ismertető tanulmányom: CSUKOVITS ENIKŐ: *Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai*. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerkesztette: Neumann Tibor és Rácz György. Budapest – Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. / *Analecta Medievalia* III.) 19-62.

kiderült, hogy már a 13. század második felében, a késő Árpád-korban feltűntek.⁴⁴⁷ Az egyik legjelentősebbnek tartott „Anjou-újításról”, a banderiális hadszervezetről is bebizonyosodott, hogy „nem I. Károly, hanem Hóman Bálint találománya”.⁴⁴⁸

Természetesen túlzás lenne egyszer és mindenkorra elvetni az Anjouk uralkodása alatt Magyarországra gyakorolt nápolyi hatás lehetőségét, az azonban bizonyos, ha az eddigi gyakorlat szerint reflexszerűen minden újítás mögött nápolyi hatást látunk, biztosan rossz úton járunk. I. Károly nápolyi útja, fia, Lajos király nápolyi hadjáratai, egyes magyar világi és egyházi előkelők hivatalos utazásai inkább csak bizonyos külsőségek, könnyen meghonosítható, de nem alapvető újítások megismerésére és átplantálására biztosítottak lehetőséget – az igazán jelentős újítások mind Nápolyban, mind Magyarországon belső fejlődés eredményeként jöttek létre. A két rendszer közt természetesen előfordulhattak hasonlatosságok, ezek azonban elsősorban a hasonló igények hasonló kielégítéséből fakadtak.

7. Károly kincstára

A királyság bevételei – Valutareform és aranyforint – A körmöci arany

A királyság bevételei

Amikor I. Károly 1266-ban birtokba vette a Szicíliai Királyságot – amint arról elégedett levelében a pápa is beszámolt egyik legátusának – elődje kincstára is kezére került.⁴⁴⁹ Manfréd gazdag kincstárának megszerzése mellett azonban Károly számára legalább olyan megnyugtató volt, hogy győzelmével nem csupán az egyszeri pénzhezjutás, de a későbbi folyamatos bevételszerzés forrásai is megnyíltak előtte. Berendezkedése után rendelkezésére

⁴⁴⁷ Így például már a 13. század végének okleveles anyagában feltűnik a fővesztési ítélet (sententia capitalis), amelyet Hajnik szerint I. Károly honosított meg, ismert a justitiarius elnevezés, amelyet Bónis tartott Anjou-újításnak. HAJNIK I.: *A magyar bírósági szervezet* i. m. 389.; BÓNIS GY.: *Petrus de Vineia* i. m. 187.; cáfolatukat lásd GERICS J.: *Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében*. In: Uő: *Egyház, állam* i. m. 252. 264-269.; A perbeli inquisitiót is már az Árpád-korban ismerték és alkalmazták Magyarországon. 13. századi adatokat már Hajnik is közölt (HAJNIK I.: *A magyar bírósági szervezet* i. m. 285.), további példákat hoz GERICS J.: *Árpád-kori jogintézmények* i. m. 266-267.

⁴⁴⁸ ENGEL PÁL: *Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről*. In: Neumann Tibor (szerk.): *Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Argumentum Kiadó, 2001. 73.; a banderiális hadszervezet kialakításának I. Károlyhoz kötését először Kristó Gyula vonta kétségbe: KRISTÓ GYULA: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest, 1988. 197.

⁴⁴⁹ IV. Kelemen pápa 1266. máj. 6-i levelét lásd EDMUNDUS MARTÈNE – URSINUS DURAND: *Thesaurus novus anecdotorum*. Paris, 1717. II. 319.; idézi: RUNCIMAN, S.: *A szicíliai vecsernye* i. m. 109.

állt a II. Frigyes által kiépített, hatékony pénzügyi rendszer, amely a legkülönbözőbb címeken hajtott be bevételeket.⁴⁵⁰ Emellett továbbra is megkapta franciaországi, illetve provence-i jövedelmeit: Anjou és Maine tartományokból hozzávetőlegesen annyit kapott, amennyi királysága bevételeinek egyötöde volt, Provence pedig – évi 20 ezer fontnyi jövedelmével – szicíliai királyként is Károly fő bevételi forrásának számított.⁴⁵¹

Ezzel szemben dédunokája a gazdagságáról messze földön híres Magyarországon, elődei budai palotájában üres kincstárt talált – 1304-ben Vencel cseh király vélhetőleg nem csupán a koronázási jelvényeket vette magához, de a kincstár maradékát is.⁴⁵² Károly otthonról csupán rövid ideig részesült anyagi támogatásban, apanázbirtokai nem voltak, s mivel az utolsó Árpádok alatt nem csak a királyi birtokok, de a jövedelemszerzési lehetőségek jelentős része is a tartományurak kezére került, az új magyar királynak nem csak pénze nem volt, de a pénzszerzési lehetőségei is korlátozottak voltak. Uralkodása kezdetén hívei támogatására, nemegyszer vendégszeretetre szorult, így érthető, hogy amint lehetősége nyílt rá, igyekezett rendbe tenni a pénzügyeket, egyszerre gondoskodva az államháztartás szerkezeti és szervezeti stabilizációjáról. A jelentősnek tekinthető változtatások sora e téren is a tartományurak feletti győzelmek után, 1323-ban kezdődött: Károly – mint arról az erdélyi káptalanhoz írt parancsleveléből értesülhetünk – a főpapok, bárók és nemesek kérésére, „mivel kamaránk silány pénze országunk lakosságát igen sújtja, országunk egykori jólétének helyreállítására s a közérdek javára maradandó értékű és egész országunkban mindenütt forgó új, jó pénz” veréséről határozott. A parancslevél szerint – amelyből feltehetőleg számos példány készült – a király új, értékálló dénárokat verését rendelte el, szabályozva az árfolyamot.⁴⁵³ Hóman az intézkedést egy hosszú, számos lépésből álló reformsorozat első

⁴⁵⁰ JEAN-MARIE MARTIN: *Fiscalité et économie étatique dans le royaume angevin de Sicile à la fin du XIIIe siècle*. In: *L'État angevin* i. m. 601-648.

⁴⁵¹ LÉONARD, É.: *Les Angévins* i. m. 75-80.

⁴⁵² A kincstár tényleges helyzetéről nincs adatunk. Csehországban ekkor már őriztek Magyarországról származó kincseket: harminc évvel korábban, 1270-ben a magyar királyi kincstár legértékesebb kincseivel Prágába menekült a királyi család egyik tagja, Anna macsói hercegasszony. Az akkor elvitt kincseket részletezi: *Continuatio Vindobonensis*, CFH I. 785.

⁴⁵³ „quod quia per indebitam monetam camere nostre regnicole nimium gravarentur, propter restauracionem pristini status regni nostri et utilitatem meliorem bonam novam monetam perpetuo durabilem et per totum regnum nostrum ubique discurrendam fabricari faceremus” – DL 30610, AO II. 59-60., UGDS I. 370-371., AOkl. VII. 3. sz.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 133. A pénzcseréhez kapcsolódóan a főpapok, bárók és nemesek vállalták, hogy az ország minden jobbágyportája után fél fertót fizetnek. A fizetendő fél fertó értelmezésére a szakirodalomban eltérő véleményeket olvashatunk, köztük az is felmerült, hogy Károly itt vezette be az első magyarországi egyenesadót. Ezeket az értelmezéseket összegyűjtötte, és új értelmezési

lépésének tekintette, amelynek eredményeként Károly és tárnokmestere, Nekcsei Demeter, „a pénzügyek kiváló tehetségű vezetője [...] igyekeztek az új alapokon nyugvó államháztartás, a regálegazdaság gazdasági előfeltételeit megteremteni és stabilitását biztosítani”. A tartományúri hatalom felszámolása mellett ez, a „regálejővedelmeken nyugvó államháztartás kiépítése” volt Hóman szerint Károly legfőbb érdeme, s véleménye máig meghatározza a magyar történettudomány Károly-képét.⁴⁵⁴

Károly „gazdasági reformjai” azonban nem minden előzmény nélkül pattantak ki a király és tárnokmestere fejéből, az „új alapokon nyugvó államháztartás” megteremtésében jelentős részben azt az utat folytatta, amelyen az Árpádok már egy évszázaddal előbb, a 13. században elindultak. A középkori királyoknak alapvetően kétféle bevételi forrásuk volt: a kezükön lévő birtokok jövedelme, valamint az úgynevezett regále, azaz királyi joron szedett jövedelmek. Az utóbbihoz számított bevételeket – a pénzverésből, vámokból, adókból, különböző bányajövedelmekből a királynak járó összegeket – nem csupán a királyi birtokokon, hanem az ország egész területén beszedték, a regálejővedelmek nagysága tehát független volt a királyi birtokállomány nagyságától. A 12-13. században Európa uralkodói egymás után igyekeztek áthelyezni államháztartásuk súlypontját a regálékra. Magyarországon elsőként II. András király tett kísérletet arra, hogy gazdálkodását átalakítsa, és bevételeit elsősorban a királyi joron szedett jövedelmekre alapozza. A regálegazdálkodáshoz kapcsolódó legfontosabb jelenségek, és maguk az azokat jelölő fogalmak is ezeknek az éveknek a forrásaiban tűnnek fel először. András uralkodása idején találkozhatunk először a külkereskedelemre kivetett nyolcvanad- illetve harmincadvám fogalmával,⁴⁵⁵ ekkor tűnt fel a különböző címen szedett adó, a *collecta*, köztük a pénzváltásból származó jövedelem, a „kamara haszna” (*lucrum camere*) pótlására szedett *collecta* is.⁴⁵⁶ A gazdasági ügyek irányítására ugyancsak ekkor – adataink szerint 1214-től –

javaslatot ad: WEISZ BOGLÁRKA: *A kamara haszna okán szedett collecta*. In: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): „Köztes-Európa vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Pécs, 2012. 547-557.

⁴⁵⁴ HÓMAN B.: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája* i. m. 78. 184. 191.

⁴⁵⁵ WEISZ BOGLÁRKA: *Az Árpád-kori harmincadvám*. In: Juan Cabello – C. Tóth Norbert (szerk.): *Erösségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Nyíregyháza, 2011. 267-277.

⁴⁵⁶ 1234-ben II. András felmentést ad *ab omni penitus solutione collectae, quae lucrum camerae vel monetae dicitur* – CDH VII/5. 245., RA 531.

állandósult a tárnokmesteri tisztség is, amely gyorsan nagy tekintélyre tett szert.⁴⁵⁷ II. András kísérletét azonban – főként azért, mert a királyi birtokok nagymértékű eladományozásával kapcsolódott össze – nehéz lenne sikeresnek minősíteni, a regálebevételek ekkor még nem tudták pótolni a birtokállomány fogyása miatt kieső jövedelmeket.

Fia, IV. Béla, aki uralkodása kezdetén igyekezett visszaállítani a királyi gazdaság dominanciáját, az ország tatárjárás utáni helyreállítása során már a regálejövedelmek erősítése érdekében hozott intézkedéseket. Új, jó minőségű pénzt veretett, uralkodása alatt több kamarát állítottak fel (a budai, a szerémi és a szlavón báni kamarát).⁴⁵⁸ Számos oklevél tanúskodik arról, hogy Béla komoly figyelmet fordított a vámregálékban rejlő lehetőségek kiaknázására, s különösen sokat tett a nemesércekben, sóban gazdag ország bányászatának fellendítése, a bányaművelés új alapokra helyezése érdekében.⁴⁵⁹ Noha alkalmanként vetett ki rendkívüli adót, az adóbevétel – Szlavóniát leszámítva, ahol a 14. század közepéig szedték az archaikus „nyestbőradót” (*marturina*) – ekkor még nem jelentett számottevő tételt.⁴⁶⁰ Szlavóniában egyébként korszerű pénzügyi jelenséggel is találkozhatunk ezekben az években: az 1250-es évektől olyan új pénzt, úgynevezett báni dénárokat verettek, amelyek még a 14. században is egyet jelentettek a jó pénz fogalmával, ezeket a dénárokat tekintette mintának I. Károly is 1323-ban.⁴⁶¹ A „báni dénár” (*banalis*) – amelyet Szlavónia, sőt az ország határain kívül is kedveltek – nem esett éves pénzüjtás alá, az így elmaradó kamara haszna (*lucrum camerae*) helyettesítésére adót (összege alapján hétdénárosnak nevezett adót) vetettek ki.⁴⁶²

⁴⁵⁷ ZSOLDOS: *Arch.* 62.

⁴⁵⁸ TÓTH CSABA: *Pénzverdék az Anjou-kori Magyarországon*. In: Bertók Krisztina – Torbágyi Melinda (szerk.): *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára*. Budapest, 1999. 307.; WEISZ BOGLÁRKA: *A szerémi és pécsi kamarák története a kezdetektől a XIV század második feléig*. *Acta Historica* 130 (2009) 33-35.; WEISZ BOGLÁRKA: *A zágrábi kamara az Árpádok korában*. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szeged 2010. 327-334.

⁴⁵⁹ IV. Béla „államháztartási” intézkedéseinek áttekintése: SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok* i. m. 67-74.

⁴⁶⁰ WEISZ BOGLÁRKA: *Királyi adók Szlavóniában a középkor első felében (11-14. század)*. In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Pécs, 2010. 125-140.

⁴⁶¹ V. SZÉKELY, GYÖRGY: *Slavonische Banalmünzprägung*. *Dissertationes Archaeologicae*. Ser. II. No. 8. Budapest, 1979-1980.; LADISLAV KORČMAROS: *Slavonski banovci bibliografija*. *Numismatičke vijesti* 39 (1997) 117-137.; elterjedésére: SZÜCS JENŐ: *Szlavóniai báni dénárook Erdélyben. Kereskedelem-történet a pénztörténet tükrében (1318-1336)*. *Századok* 120 (1986) 630-633.

⁴⁶² WEISZ B.: *Királyi adók Szlavóniában* i. m. 136-140.

I. Károly tehát nem járatlan úton indult el, az időközben eltelt évszázad társadalmi, gazdasági változásai pedig immár lehetővé tették, hogy sikerrel fogjon a pénzügyek rendbetételéhez. Noha mindent megtett a jogtalanul elvett királyi birtokok visszaszerzéséért, jövedelmei alapját már nem elsősorban ezek a birtokok jelentették. Akár a király vagy családtagjai közvetlen földesurasága alá tartoztak, akár valamelyik királyi vár tartozékává alakultak, pénzbevétel relatíve kevés származott belőlük. A Károly kezén lévő mintegy 160 vár – és a hozzá tartozó uradalom – nem annyira az uralkodó jövedelmét, mint hatalmát gyarapította. Többségük *honorbirtokká* vált, ahol a befolyó jövedelmek a *honorbirtokos* tisztséggel járó költségeit fedezték. A kincstár komoly bevételekhez csak a regálékból juthatott. A király láthatóan figyelmet fordított a kereskedelmi forgalom élénkítésére,⁴⁶³ a külkereskedelemből befolyó vámjövedelmek azonban még a 15. században, jóval fejlettebb városiasodottság mellett is csupán nagyon kis hányadát adták a bevételeknek.⁴⁶⁴ Annál nagyobb volt a jelentősége a pénzverésből, valamint a Károly uralkodása alatt hatalmas fejlődésnek induló bányászatból származó jövedelmeknek; nem véletlen, hogy a legtöbb változást-változtatást e két bevételi ágban tapasztalhatjuk.

Valutareform és aranyforint

A pénzverés a középkori Magyar Királyságban mindig, I. István első pénzétől kezdve királyi felségjognak számított, a szlavón bánok is a király nevében folytattak pénzverést, mint azt a pénz körirata is bizonyítja (*moneta regis pro Sclavonia*).⁴⁶⁵ Ez a tény azonban még nem jelentette azt, hogy Magyarországon csak a király, illetve – az 1250-es évektől kezdve – szlavón bánjai pénze forgott: a forgalomban külföldi pénzek (bécsi dénár, cseh garas, velencei dukát) éppúgy rendszeresen feltűntek, mint a súlyra mért veretlen ezüstrodák és ezüstpénzek. A Magyarországon tevékenykedő pápai tizedszedők jegyzékei, különösen az 1332-1337

⁴⁶³ Az 1310-es évek második felében már adott külföldi kereskedőknek kiváltságokat, elsőik közt 1316. szept. 16-án: ADE I. 207.; a kérdésről továbbra is elsősorban lásd HÓMAN B.: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája* i. m. 64-74.

⁴⁶⁴ Engel Pál számításai szerint a rendes bevételek alig több mint 6%-át tette csak ki a külkereskedelem részesedése: ENGEL PÁL: *A Magyar Királyság jövedelmei Zsigmond korában*. In: Uő: Honor i. m. 430.

⁴⁶⁵ A kérdésről máig alapmunkának számít: HÓMAN BÁLINT: *Magyar pénztörténet 1000-1325*. Budapest, 1916.; a legújabb összefoglalás: GYÖNGYÖSSY MÁRTON: *Magyar pénztörténet 1000-1526*. In: Gyöngyössy Márton (szerk.): *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*. Bölcsész Konzorcium, 2006. 227. skk.

között készült listák több tucatnyi pénznevet említenek,⁴⁶⁶ s noha azóta a kutatás kiderítette, hogy a helyzet korántsem volt olyan áttekinthetetlen, mint e források sugallják, a sokféleség, különösen a helyenként eltérő számítási pénzek használata nem csak a kései történész munkáját nehezítik, de az adott kor kereskedői, adószedői számára sem könnyítették meg a pénzszámolást.

A kitűzött cél világos volt, és markánsan nem tért el sem Árpád-házi elődeinek, sem Európa kortárs uralkodóinak elképzeléseitől: Károly jó minőségű, értékálló pénzt, a kincstárnak biztos és a kor viszonyaihoz mértén tervezhető bevételt, valamint mindezek megvalósításához hatékony pénzügyigazgatást kívánt elérni, s az 1323-tól az 1330-as évek végéig intézkedések egymást követő, az előző döntések megváltoztatásától sem idegenkedő sorozatával valóban jelentős változásokat ért el. A változtatások – Hóman szóhasználatával a „nagy pénzreform” –, elemeinek megismeréséhez a szerencsés véletlen is hozzájárult. Az Anjou-kor két évtizedéből, az 1330-as, 40-es évekből ugyanis fennmaradt hét kamarabérleti szerződés, amelyek nem csak a bérleti összeget, az aktuális pénzlábat, vagy a kamarabérlők személyét rögzítették, de a szervezet működésének számos részletébe is bepillantást engednek.⁴⁶⁷ Ilyen szerződések sem az ezt megelőző, sem az ezt követő korszakból nem állnak rendelkezésünkre, így a ránk maradt források óhatatlanul élesebb fénybe állítják az Anjouk, elsősorban I. Károly korának pénzügyi intézkedéseit.

Károly uralkodásának első két évtizedében feltehetőleg a késő Árpád-kori pénzverés hagyományait folytatták, a király új, fennmaradt éremleletekkel is azonosítható pénzeit az 1320-as évektől kezdték verni.⁴⁶⁸ Az Árpád-korban is készített, kis értékű dénárok mellett külföldi mintára kétféle értékes, új pénzt is forgalomba hozott: a firenzei mintát követő aranyforintot, illetve a cseh előképet követő ezüstgarast. Az első magyarországi aranypénzt az országban bányászott aranyból, legkésőbb 1325-ben kezdték verni, a csehországi Olmütz püspökének 1326-ban kelt végrendeletében ugyanis már olvashatunk a magyar aranypénzről is.⁴⁶⁹ Az ekkor születő magyar aranyforint később is megőrizte az értékét, évszázadokon

⁴⁶⁶ Kiadásuk: *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai. 1281-1375.* (Monumenta Vaticana. Vatikáni magyar okirattár I/1.)

⁴⁶⁷ Kiadásuk: DRH 1301-1457 76-77., 85-89., 90-94., 95-102., 106-115., 116-117., 118-123.,

⁴⁶⁸ Károly pénzverésének új, monografikus feldolgozása: TÓTH CSABA: *Pénzverés és pénzforgalom az Anjou-kori Magyarországon.* Budapest 2002. (Doktori disszertáció); rövid áttekintése: TÓTH CSABA: *Pénzverés az Anjou-kori Magyarországon.* In: „Múltunk építőkövei...” Székesfehérvár, 2001. 102-121.

⁴⁶⁹ „de nonaginta aureis monete regis Ungarie” – CDMorav. VI. 243.

keresztül változatlan súllyal és pénzlábbal verték, a következőkben csupán az éremkép módosult; az első forintok előlapjára a firenzei lilium, hátlapjára Keresztelő Szent János képe került.⁴⁷⁰ A Magyarországon meglehetősen elterjedt cseh garas alapján az 1320-as évek legvégén, feltehetőleg 1329-től Károly garasnak nevezett ezüstpénzt is veretett, amelyből 16 darab ért egy forintot, előlapjára a trónon ülő uralkodó, hátlapjára pedig címere került.⁴⁷¹ A garas átmeneti pénznek bizonyult, alig egy évtizedig maradt forgalomban, pedig az 1330-as évek forrásai, elsősorban a pápai tizedjegyzékek szerint az egész ország területén elfogadott fizetőeszköznek számított, miközben az értékes aranyforint alig forgott. 1337-ben azonban Európában felszokott az arany ára, elérte az ezüstérték hússzorosát, és a megváltozott körülmények között már nem volt szükség a garasokra.⁴⁷² Akár az aranyforint,⁴⁷³ akár a forint-garas kettőse határozta meg a magyar pénzrendszert, a mindennapokban általában nem ezek a nagy értéket képviselő pénzek, hanem továbbra is az ezüst és réz ötvözetéből vert dénárok, illetve a dénár tört részét érő, különböző névvel illetett kis dénárok forogtak.

A pénzverésből származó hasznot kezdetben a hagyományos évenkénti pénzüjtás (*renovatio monete*) biztosította: az ország egész területén felállított pénzváltóhelyeken a kincstár embere begyűjtötte a lejárt pénzt, ami helyett úgy adott újat, hogy levonta a „*kamara haszna*” (*lucrum camere*) nevű illetéket. Károlynak, aki értékállóknak szánt, a korabeli szóhasználattal „*örökkön tartó*” (*perpetuo duraturus*) pénzeket hozott forgalomba, azaz nem kívánta pénzeit évente megújítani, gondoskodnia kellett a beváltási illeték pótlásáról. 1336-ban – első lépésként – vidéken, a falvakban szüntette meg a pénz kényszerbeváltását, a kieső *lucrum camere* helyett kapunként három garas adót szedelve.⁴⁷⁴ A lépés Hóman szerint új korszakot nyitott az államháztartás történetében,⁴⁷⁵ Károly és munkatársai azonban aligha

⁴⁷⁰ Károly uralkodása alatt készült aranyforint ettől eltérő kivitelben is, ennek a – sajnos csupán rajzról ismert – érmének az előlapját az uralkodó trónon ülő alakja, hátlapját a magyar-Anjou címer díszítette.

⁴⁷¹ Első írásos említése egy 1330-ban, Ung megyéhez intézett királyi mandátumban olvasható: DL 31216, kiadása: HÓMAN B.: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája* i. m. 258-259.

⁴⁷² Károly érvénytelenítette és bevonta a garasokat, ugyanakkor állandó értékű, 2/3 rész ezüstöt tartalmazó dénárok kibocsátásába kezdett: DRH 1301-1457 96-102. A garasok verését egy rövid időre I. Lajos is felújította, de ez a garas sem vált hosszú életűvé.

⁴⁷³ Az aranypénz forgalmának növekedésére utaló forrásokat lásd HÓMAN B.: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája* i. m. 110., 2. jegyz.

⁴⁷⁴ DRH 1301-1457 94.

⁴⁷⁵ „Az új rendelkezéssel az évi pénzüjtás gazdaságilag rendkívül káros és nyomasztó rendszere harmadfél száz évi fennállás után végleg megbukott...” – HÓMAN B. – SZEKFI GY.: *Magyar történet* i. m. II. 107.

tekintették korszakváltásnak a változásokat. Egyrészt, „*ami történt, szigorúan véve nem reform volt, hanem egy technikai változtatás az adóztatás mechanizmusán*” – írta a történekről a 14. század pénztörténeti problémáit újragondolva Engel Pál.⁴⁷⁶ Másrészt pedig ez a „technikai változtatás” megoldásként már az Árpád-korban is rendre felvetődött: a pénzváltásból befolyó jövedelem mellett a 13. század első harmadától létezett a kamara haszna néven szedett adó.⁴⁷⁷ Igaz, Károly 1338-ban a kényszerbeváltás rendszerének teljes megszüntetéséről rendelkezett, elképzelését azonban nem sikerült átültetni a gyakorlatba, a megvalósítás elhúzódott egészen a 14. század utolsó harmadáig. A városokban még Lajos uralkodása alatt is a hagyományos módon – mintegy beváltási illetékként – fizették a *lucrum camerét*.⁴⁷⁸

A változtatások az intézkedéseket végrehajtó intézményeket, a kamarákat is érintették. Károly uralkodása alatt a már működő pénzverőkamarák mellé több újat is felállítottak (a körmöcbányai, szomolnokbányai, szatmári, váradi, pécsi és erdélyi kamarát),⁴⁷⁹ egyenletesebbé téve a kamarahálózatot, egyúttal alkalmazkodva az alapanyagot biztosító bányák elhelyezkedéséhez is. Az új kamarák alapításának pontos dátuma ismeretlen, de feltehetőleg nem egyszeri döntés eredményeképpen jöttek létre. A király a régi és új kamarákat egyaránt kamarabérlőknek adta ki, akikkel alapos, a működtetés minden részletére kiterjedő szerződést kötött.⁴⁸⁰ Uralkodása végén a rendszer legfelső szintjén is változás kezdődött: a tárnokmesteri tiszttel több mint két évtizedig viselő Nekcsei Demeter halála után Károly nem töltötte be a megüresedett posztot. Nekcsei ugyan feltehetőleg korántsem vett részt olyan mélységig a pénzügyi döntések meghozatalában, mint azt a szakirodalom hagyományosan feltételezi – kora tipikus magyar bárójaként aligha értett pénzlábhhoz, súlyszámításhoz, vagy árfolyammódosításhoz –, a folyamatosan alakuló, változó

⁴⁷⁶ ENGEL PÁL: *A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése*. Századok 124 (1990) 40.

⁴⁷⁷ „A II. András korában megjelenő rendszer a 14. század elején, de leginkább már a 13. század végén állandósult, és az uralkodó vagy új pénzt bocsátott ki, és a pénzváltásból származó haszonhoz, a kamara hasznához jutott, vagy nem bocsátott ki új pénzt, ekkor azonban a kamara haszna collectáját kellett megfizetni.” – WEISZ B.: *A kamara haszna okán szedett collecta* i. m. 555-556.

⁴⁷⁸ A változások ismertetése, értelmezése: ENGEL P.: *A 14. századi magyar pénztörténet* i. m. 36-42.

⁴⁷⁹ TÓTH CS.: *Pénzverés és pénzforgalom* i. m. 168. skk.; Weisz Boglárka legújabb kutatásai szerint azonban lehet, hogy közülük több esetben számolhatunk Árpád-kori előzményekkel. WEISZ BOGLÁRKA: *Kamaraispánok az Árpád-korban*. Turul 83 (2010) 79-87.

⁴⁸⁰ Lásd fent, 467. jegyzet!

pénzügyigazgatás teljes körű irányítása, ellenőrzése, és egyúttal igazságszolgáltatási feladatainak ellátása azonban így is túl sok feladatot és egyúttal túl nagy hatalmat adott a tárnokmesternek. A tisztséggel járó feladatkör ezért az 1340-es évektől lassan kettévált: a gazdaságirányító feladatkör egy új tisztségviselő, a kincstartó (*thesaurarius*) kezébe került, a tárnokmester pedig a 14. század végére már tisztán bírói funkciót töltött be.⁴⁸¹

Akár reformként tekintünk az 1320-as években kezdődött pénzügyi változtatások sorára, akár nem, az intézkedések eredménye magáért beszélt: Károly uralkodása végére a királyi kincstár megtelt, az udvar láthatóan dúskált a pénzben; az 1340-es években Lajos minden nehézség nélkül költhetett hatalmas összegeket a család dinasztikus céljai megvalósítására. A történetírás ezt a feltűnő gazdagságot általában maguknak az intézkedéseknek tulajdonítja, a hirtelen sokszorosára nőtt bevételek mögött azonban elsősorban az ekkor feltárt, páratlan aranylelőhelyek állhattak.

A körmöci arany

A 13. század első felében az országban csak két város határában folyt jelentősebb nagyságú ezüstkitermelés, a Hont megyei Selmezbányán és az erdélyi Radnán, mellettük azonban kis tételben több helyen is mostak aranyat, bányásztak különböző nemesérceket. A század második felében a bányászatban gyökeres változások kezdődtek, a tatárjárás utáni királyi telepítőpolitika e téren is új korszakot nyitott. A bányákat addig Magyarországon hagyományosan szolgamunkával, uradalmi keretek között művelték, az ekkor bevándorló – főként német és cseh földről érkező – bányavállalkozók, bányászok azonban a többi telepeshöz hasonlóan már szabad jogállást élveztek.⁴⁸² Új hazájukban számos kiváltságban részesültek, amelyek részben közvetlenül a bányászathoz kapcsolódtak, részben a bányászat fellendülésével alapított, felvirágoztatott bányavárosok szabadságait gyarapították. A fellendülés alapját az úgynevezett bányászati szabadság (*Bergbaufreiheit*) biztosította, amelynek birtokában szabadon kereshettek ércet bárkinek a birtokán, cserébe bizonyos

⁴⁸¹ A kincstartói hivatal kezdetei tisztázatlanok. Az 1320-as években már találkozhatunk királyi kincstartóval (teaurarius regalis): 1325-ben Magyar Pál, 1327-ben János fehérvári örkanonok viselte a címet: AOkl. IX. 365. sz.; AOkl. XI. 453. 457. sz. A tisztség ezután hosszú ideig eltűnik, majd 1340-ben Magyar Pál újra kincstartóként jelenik meg. 1340. dec. 19.: DL 77454, Zichy I. 593., AOkl. XXIV. 737. sz.

⁴⁸² SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok* i. m. 227-229.

juttatásokkal, általában a kitermelt érc meghatározott hányadával tartoztak.⁴⁸³ A besztercebányai hospesek 1255-ben, a lipcseiek 1263-ban, a szepesi szászok 1271-ben kaptak bányászati engedélyt, és rajtuk kívül további települések részesültek hasonló kiváltságban.⁴⁸⁴ A 13. század végére az ország több régiójában, elsősorban a Garam folyó mentén, a Szepes-Gömöri érchegységben, valamint Szatmár vidékén új bányatelepek sora jött létre, némelyikük azonnal elindult a városiasodás útján. A tartományúri hatalom kiépítésének, majd felszámolásának ideje ugyan vélhetőleg a bányaművelést is nemegyszer megnehezítette,⁴⁸⁵ az 1320-as évektől azonban e téren is fellendülés tapasztalható.

Míg a 13. század az ezüstabányászat felvirágzásának volt az időszaka, a 14. század a példátlanul gazdag aranylelőhelyek felfedezésének volt a kora. A leggazdagabb aranylelőhelyre a Garam-vidéki Körmöcbányán bukkantak. Feltárására I. Károly a csehországi Kuttenbergből (ma Kutná Hora) hozatott német bányászokat, és 1328-ban széles körű kiváltságokkal látta el őket.⁴⁸⁶ A kiváltság birtokában tipikus alapított város született, ahol a nagy alapterületű, négyzet alakú főter körül épültek fel a legvagyonosabb polgárok, a város alapítóinak lakóházai, és innen indultak a város térre merőlegesen kimért utcái.⁴⁸⁷ Körmöc, amely alapításától kezdve évszázadokon át a magyar aranybányászat és aranypénzverés központja maradt,⁴⁸⁸ azonnal kamarai központ is lett, az 1330-as, 40-es évekből három kamarabérleti szerződése maradt fenn. Magyarországon a Körmöci-hegység mellett főként Nagybányán (más néven Asszonypatakán), a szepességi Szomolnokon, illetve az Erdélyi Érchegységben, főként Offenbányán bányásztak aranyat, a kitermelt arany mennyiségére azonban egyetlen pontos és megbízható számadattal nem rendelkezünk. A

⁴⁸³ WEISZ BOGLÁRKA: *A nemesérbányászathoz kötődő privilégiumok az Árpád-és az Anjou-korban*. Történelmi Szemle 50 (2008) 141. skk.

⁴⁸⁴ L'UBOMÍR JUCK: *Vysady miest a mestečiek na Slovensku (1238-1350)*. Bratislava, 1984. I. 44-45., 52-53., 55-56.; említi: WEISZ B.: *A nemesérbányászathoz kötődő* i. m. 145.

⁴⁸⁵ Több ízben is előfordult a bányák illetve a belőlük származó jövedelmek elfoglalása is. Pl. az esztergomi érsek emberének 1312. márc. 10-én tett bevallása szerint Csák Máté emberei számos egyéb kártétel mellett a bürzsönyi ezüstabánya jövedelmét is bitorolták: DF 248363, AOkl. III. 244. sz.

⁴⁸⁶ I. Károly 1328. nov. 17-én kelt kiváltságlevelét jelenleg is Körmöcbányán őrzik: OA. Žiar nad Hronom-Kremnica. Körmöcbánya v. lt. 1.1.1.1.; DF 249431; L'UBOMÍR JUCK: *Vysady miest a mestečiek* i. m. 115-116.; AOkl. XII. 473. sz.

⁴⁸⁷ GYÖRFFY GY.: ÁMTF I. 454-456.

⁴⁸⁸ KUBINYI ANDRÁS: *A középkori körmöcbányai pénzverés és történeti jelentősége*. In: Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára. Erinnerung an das 650 Jährige Kremnitz. Magyar Numizmatikai Társulat, 1978. 9-32.

különböző munkákban olvasható becslések mind feltételezésekre épülnek, biztonsággal csupán annyit lehet kijelenteni, hogy a 14. században Magyarország adta Európa aranytermelésének a jelentős részét.⁴⁸⁹

A felfedezések arra ösztönözték az uralkodót, hogy egyrészt támogassa további bányák feltárását, másrészt gondoskodjon arról, hogy a gazdag nemesérckészlet a pénzverőkamarákhoz kerüljön, veretlenül se arany, se ezüst ne jusson ki az országból. 1327. május 17-én Károly arról rendelkezett, hogy ha valakinek a birtokán arany- vagy ezüstabányát tárnak fel, „*amennyiben nem tagadják le azok létezését és nem tagadják meg a feltárásukat, akkor ugyanők örökre élvezzék örvendezve azon földjeik változatlan birtoklását, amelyen ezek az arany- és ezüstabányák találhatók, sőt, a [...] bányászok szokása szerint befolyó királyi jövedelmek harmadrészét is kapják meg teljességgel örök időkre*”.⁴⁹⁰ A bányabér (*urbura*) a királynak a kibányászott ércekből járó részt jelentette, arany esetén a tized, ezüst esetén a nyolcad részt.⁴⁹¹ A rendelkezés célja egyértelműen az volt, hogy a birtokos is érdekeltté váljon a feltárásban, hisz ha részesedik a királynak járó jövedelemből, feltehetőleg nem titkolja el a földjén található érceket. Az 1327-es királyi határozat mindamellett nem egy teljesen új elgondolást fektetett írásba, hanem egy sokévtizedes gyakorlatot. Igaz, magánbirtokon talált lelőhelyek esetén korábban az volt a bevett szokás, hogy a király saját kezelésbe vonta az adott földterületet, és helyette egy másik földet adott, de már a 13. században is találunk arra példát, hogy az uralkodó az urburát, illetve annak egy részét átengedte a birtokosnak, sőt, olykor maga a földesúr is megkapta a bányászati engedélyt.⁴⁹² A határozat újdonságát tehát az jelentette, hogy Károly – rést nyitva az uralkodó bányaművelési

⁴⁸⁹ Hóman Bálint a 13. század végi aranytermelést évi 1000 kg-ra, Paulinyi Oszkár a 15. század végi aranytermelést évi 1500-1600 kg-ra becsülte: HÓMAN B.: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája* i. m. 145.; PAULINYI OSZKÁR: *Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán*. In: Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*. Budapest, 2005. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3.) 102.

⁴⁹⁰ „quod in quorumcunque sive prelatorum, ecclesiarum regularium et secularium, sive nobilium terris et prediis auri vel argenti fodine fuerint reperte, dummodo esse et aperire non denegent, iidem immobili dominio suarum terrarum, in quibus ipse auri et argenti fodine invenientur, perpetuo gaudeant et fruantur; quin ymo tertiam partem reddituum regalium de auri vel argenti fodinis in ipsorum terris repertis montanorum more consueto provenientium plene percipiant perpetuo habituri” – DRH 1301-1457 80-81.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 158.

⁴⁹¹ Maga az urbura kifejezés egy 1256-os oklevélben szerepel először: CDES II. 389-390. ; említi, az urbura elterjedését új megvilágításba helyezi: WEISZ BOGLÁRKA: *A nemesércbányákból származó királyi jövedelmek az Árpád-korban*. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 5. Szeged, 2007. 247-259.

⁴⁹² WEISZ B.: *A nemesércbányákból származó* i. m. 257.

monopóliumán – országos érvényű rendelkezést hozott, megkönnyítve annak a lehetőségét, hogy magánbirtokon is bányát nyithassanak.⁴⁹³ A legjelentősebb bányák azonban a későbbiekben is királyi birtokban voltak.

Károly pénz- és bányaügyi intézkedéseinek körét az úgynevezett nemesérc-monopólium életbeléptetése tette teljessé. A kamarabérleti szerződések tanúsága szerint az uralkodó elrendelte, hogy „*valamennyi bányavárosban és városban legyen királyi ház, hogy oda vigye minden ember az aranyat és ezüstöt eladásra, olvasztásra és beváltásra*”, szigorúan megtiltva a veretlen nemesércekkel való kereskedést, a rendelkezés megszegőinek pedig súlyos büntetést helyezett kilátásba.⁴⁹⁴ A monopólium biztosította, hogy a veretlen arany és az ezüst az országban maradjon, a kivétel csak a magyar aranyforintra korlátozódott.⁴⁹⁵ Hiába nőtt meg tehát látványosan a magyar aranytermelés a bányák szaporodásával, és különösen a körmöci arany feltárásával, Európa leggazdagabb aranybányáiból alig jutott Európa aranyra éhes piacaira. Károly rendelkezése feltehetőleg szerepet játszott abban, hogy az arany ára évtizedeken át rendkívül magas maradt a kontinensen.⁴⁹⁶

8. Nagyra törő dinasztikus tervek

Dinasztikus átrendeződés Európában – Károly családja – Nápolyi aspirációk – Három király Visegrádon – A lengyelországi lehetőség – Dalmáciától Havasalföldig: pozícióvesztés és eredménytelen expanzió

Dinasztikus átrendeződés Európában

A 14. század a nagy dinasztikus átrendeződés időszaka volt Európában. Régi, sok száz éves múltra visszatekintő uralkodóházak tűntek el, helyükre új, korábban jelentéktelen famíliák

⁴⁹³ Egy bányavidék középkori fejlődését, a birtokosok és befektetők szerepét vizsgálja: KOLLMANN ÖRS LÁSZLÓ: *Az észak-gömöri központi helyek középkori és kora újkori fejlődése*. In: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde (szerk.): *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13-17. században*. Budapest, 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) 47-122.

⁴⁹⁴ „Item statuimus, ut in quibuslibet montanis et civitatibus debeat fieri domus regalis, ad quam omnes homines aurum et argentum ad vendendum, conburrendum et cambiendum deferre teneantur” – DRH 1301-1457. 97.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 180-181.

⁴⁹⁵ A fémértékét messze meghaladó névértékben forgó ezüstpénzt nem volt gazdaságos kivinni az országból. HÓMAN B.: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája* i. m. 129. skk.

⁴⁹⁶ HÓMAN BÁLINT: *A XIV. századi aranyválság*. In: Szentpétery Imre (szerk.): *Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére*. Budapest, 1917. 212-242.

léptek. A változás azonban nem csupán abban állt, hogy egy kihalt család helyett egy másik, általában vele közelebbi vagy távolabbi rokonságban álló család került trónra. Az átalakulás a kontinens térképét is átrajzolta: egy-egy emelkedő csillagzatú uralkodóház a megszerzett országokból-tartományokból új ország-konglomerátumokat teremtett, mások nagy múltú országokat alakítottak át maguk és családjuk ízlése szerint, új fővárosba, más tartományba helyezve az uralom súlypontját. 1328-ban kihalt a 10. század óta uralkodó francia Capet-dinasztia. A trón, amelyre leányágon az angol király is igényt tartott, az oldalági rokonoknak, a Valois-háznak jutott, az öröklés kérdése azonban csak látszólag oldódott meg – az angol uralkodóház, a Plantagenet-dinasztia kielégítetlen trónigénye vezetett az Anglia és Franciaország közötti szakadatlan háború-sorozathoz, amelyet százéves háború (1337-1453) néven ismer a történelem.⁴⁹⁷ A nápolyi Anjou-ház kudarcainak az Ibériai-félsziget keleti területén uralkodó Aragón-dinasztia lett a haszonélvezője: ők voltak azok, akik megszerezték az Anjouk ellen fellázadt Szicília szigetét, és részben sikerült átvenniük az Anjou I. Károly által kiépített földközi-tengeri dominanciát is (és majd egy évszázaddal később az Anjouk nápolyi királyságát is).⁴⁹⁸

A dinasztikus átrendeződésből természetesen Közép-Kelet-Európa sem maradt ki. A 14. század e térségben három nyugat-európai dinasztia üstökösszerű felemelkedését hozta: a Habsburgokét, a Luxemburgokét, és ebbe a sorba illeszkedett az Anjou-ház magyarországi berendezkedése is. Az elvben Európa egész középső részét magában foglaló Német-Római Birodalom élén álló uralkodók ekkoriban hatalmas tekintéllyel, de jóval kevesebb valódi hatalommal rendelkeztek. Királyai választással kerültek a birodalom élére, császári címet csak akkor viselhettek, ha Rómában a pápa megkoronázta őket. Tényleges uralmuk jórészt saját szűkebb tartományaikra korlátozódott, a hűbéri jog okos gyakorlásával azonban a tartományok számát akár meg is sokszorozhatták.⁴⁹⁹ A Habsburgok és a Luxemburgok

⁴⁹⁷ A kérdés rendkívül gazdag irodalmából különösen lásd MARTIN AURELL – NOËL YVES TONNERRE (eds.): *Plantagenêts et Capétiens: Confrontations et héritages*. Turnhout, Brepols, 2006. (Histoire de Famille 4.)

⁴⁹⁸ A térség uralmi változásainak áttekintésére DAVID ABULAFIA: *The Western Mediterranean Kingdoms 1200-1500. The Struggle for Dominion*. London, 1997.

⁴⁹⁹ A Német-Római Birodalom történetének újragondolását lásd a 2006-ban Magdeburgban és Berlinben, két helyszínen rendezett *Heiliges Römisches Reich. Deutscher Nation 962 bis 1806* kiállítás alkalmából kiadott tanulmánykötetben: *Heiliges Römisches Reich. Deutscher Nation 962 bis 1806. Von Otto dem Grossen bis zum Ausgang des Mittelalters*. Essays. Sandstein Verlag, Dresden, 2006.; BERND SCHNEIDMÜLLER – STEFAN WEINFURTER (hrsg.): *Heilig – Römisch – Deutsch. Das Reich im mittelalterlichen Europa*. Sandstein Verlag, Dresden, 2006.

hasonló módon gazdagodtak meg: előbb a család egyik tagja német császári címet szerzett, majd a cím birtokában a birodalom valamelyik kihalt fejedelmi családjának az örökségét birodalmi hűbérként a saját rokonságának adományozta. A Habsburg dinasztiaalapító, I. Rudolf császár a 13. század végén így szerezte meg fiainak a kihalt Babenbergeket örökségét, az osztrák és a stájer hercegséget, amely mellé a 14. században a leszármazottak a mai Ausztria területének többi tartományát is begyűjtötték.⁵⁰⁰ A korábban szintén nem túl jelentős Luxemburg-ház a 14. század elején lépett ki az európai politikai porondra, amikor egyik tagját, Henriket 1308-ban német királlyá választották. VII. Henrik a Přemysl-ház kihalását követően, 1310-ben saját fiának, Jánosnak adományozta a cseh királyi címet. A család új országa szívébe, Prágába helyezte át székhelyét, felvirágoztatva a várost, s amikor János fia, IV. Károly személyében újra Luxemburg-házi császára lett a birodalomnak, Prága lett a császári korona alá tartozó fél-kontinensnyi terület központja is.⁵⁰¹ A 14. század elején a régió negyedik jelentős országában, Lengyelországban ugyancsak történtek hatalmi változások. Itt azonban a változások-változtatások, köztük mindenekelőtt a részfejedelemségekre tagolódott ország egyesítése nem egy új, idegen dinasztiahoz, hanem a nemzeti uralkodóház, a Piast-ház 1320-ban királlyá koronázott tagjához, Lokietek Ulászlóhoz köthetők. Az egymásnak feszülő dinasztikus érdekek többször gerjesztettek konfliktust a négy jelentős kelet-európai uralkodóház között, s ezek a konfliktusok olykor fegyveres összecsapáshoz is vezettek, összességében azonban a régió országai között a 14. században a béke számított a természetes állapotnak, s a dinasztikus házasság a terjeszkedés legcélravezetőbb eszközének.

Károly családja

Ahogy gyarapodott I. Károly magyarországi hatalma, úgy nőtt a külföldi megbecsültsége is. Tekintélyének határokon túli emelkedését jól jelzik az egyre előkelőbb uralkodóházakból érkező feleségei. Károly háromszor vagy négyszer nősült.⁵⁰² Kételyek az első feleség

⁵⁰⁰ A kérdés korszerű áttekintése: ALOIS NIEDERSTÄTTER: *Die Herrschaft Österreich. Fürst und Land im spätmittelalter*. (Österreichische Geschichte 1278-1411.) Ueberreuter, Wien, 2001.

⁵⁰¹ A dinasztiairól röviden: JÖRG K. HOENSCH: *Die Luxemburger. Eine spätmittelalterliche Dynastie gesamteuropäischer Bedeutung 1308-1437*. Verlag W. Kohlhammer, 2000.

⁵⁰² A kérdésben vita bontakozott ki: KRISTÓ GYULA: *Károly Róbert első felesége*. Acta Historica T. 86. 1988. 27-30; STANISLAW SROKA: *Ki volt Károly Róbert első felesége?* Aetas 1994/1. 187-193.; KRISTÓ GYULA: *Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége?* Uo. 194-199.; STANISLAW SROKA: *A magyar Anjouk családi története*. Krakow, 1998. 19-23.; KRISTÓ GYULA: *Károly Róbert családja*. Aetas 20 (2005) 14-27.; áttekinti: KÁDÁR TAMÁS: *Megjegyzések, észrevételek I. Károly (Róbert) magyar király házassági és egyéb családi kapcsolatai kérdéséhez*. Turul 80 (2009) 13-23.

személyét övezik: a *Descriptio Europae Orientalis* névtelen szerzője Ruténia – azaz Halics – ismertetése során arról tudósít, hogy az ottani herceg, Leó lányát „vette mostanában feleségül Magyarország királya, Károly”.⁵⁰³ A *Descriptio* kijelentésével egybevág, hogy maga Károly közel két évtizeddel később, egy 1326-os oklevelében mellékesen említést tesz arról, hogy még a Vencellel folytatott küzdelmek idején báróival Ruténiába ment, hogy első feleségét magával hozza.⁵⁰⁴ 1306 júniusában Mária magyar királyné oklevelet állít ki, de korántsem biztos, hogy ő volt a Halicsból jött asszony.⁵⁰⁵ A lengyel Jan Długosz 15. század közepén írt krónikája szerint ugyanis Károly 1306-ban „vett feleségül egy nagyon szép leányt, Máriát”, a Piast házból való Kázmér bytomi (Szilézia) herceg lányát,⁵⁰⁶ a fennmaradt egy-két oklevél kiadója inkább ő lehetett.⁵⁰⁷ Mária haláláról – „Máriának, Károly király első feleségének halála” – a magyar krónikakompozíció is beszámolt, említést sem téve egy esetleges elődről.⁵⁰⁸ A következő feleség, Beatrix az emelkedő csillagzatú cseh király, Luxemburgi János húga volt. Az 1318-as prágai leánykérésről a kortárs Petrus von Zittau, a königszaali apátságban élő krónikás tudósít, meglepő részletességgel. „Károly király első feleségétől gyermektelenül megözvegyülvén” János cseh királyhoz fordult, „kérve őt, hogy húgai közül egyet adjon neki feleségül”. János Luxemburgból Prágába hívatta testvéreit, ahol a magyar király követei egyszerűen kiválasztották a nekik tetszőt: „A magyarok némán, nyitott szemmel álltak a két leány előtt, kedves orcájukat szorgosan szemügyre vették, testük állapotát megvitatták, járásukat megfigyelték, alaposan megvizsgálták, hogy melyikre essék a választás. Aztán az ifjabbikat, Beatrixot kérték maguknak Magyarország úrnőjévé és királynéjává.”⁵⁰⁹

⁵⁰³ „quod loco imperatoris habet unum ducem permaximum virorum, qui vocatur dux Leo; filiam huius Leonis duxit [nunc] in uxorem rex Ungarie Karulus.” – *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* i. m. 40.

⁵⁰⁴ „in Rutheniam, quo cum quibusdam baronibus regni nostri fidelibus pro adducenda prima consorte nostra accesseramus” – DF 265464, AOKl. X. 50. sz.

⁵⁰⁵ 1306. jún. 23.: DL 76198, Zichy I. 112-113., AOKl. II. 42. sz.; az oklevelet – autentikus pecsét hiányában – gyűrűspecséttel látta el, ami arra utal, hogy még nem régen koronázhatták.

⁵⁰⁶ „Mariam virginem speciosam, filiam Kazimiri ducis Thesschenensis, accipit in uxorem” – IOANNIS DLUGOSI: *Annales seu Chronicae incliti regni Poloniae*. Varsaviae, 1978. IX. 42.

⁵⁰⁷ A további két ismert oklevél: 1312: DL 1814, AOKl. III. 421. sz.; 1313. ápr. 9.: DF 274001, HO IV. 123-125., AOKl. III. 477. sz.

⁵⁰⁸ „Obitus domine Marie, prime uxoris regis Karoli” – SRH I. 489.

⁵⁰⁹ „Eodem anno Karulus, filius Karuli, regis Sicilie, factus rex Vngarie, prima sua absque liberis viduatus uxore Thomam ac Symonem comites Vngarie cum Stephano interprete et cum decencia familie misit ad Johannem, regem Boemie, petens, ut unam de suis sororibus velit pro coniuge sibi dare. Hac legacione amicabilem suscepit Johannes, rex Boemie, certis nunciis suas sorores de Lucelburgensi evocat comicia, quarum maior vocabatur

Visszatérve az első feleség személyének kérdéséhez: ha a magyar krónikakompozíció és a königsaaali apát Mária sziléziai hercegnőt egybehangzóan első feleségként említi, ugyanakkor a *Descriptió*-ban és a király oklevelében egy ruténországi „első” asszony szerepel, az egymásnak ellentmondó adatok csak úgy harmonizálhatók, ha feltételezzük, hogy a Ruténiából hozott nej – aki csak egy gyermeklány lehetett, hisz eljegyzésekor még Károly is a tízes éveiben járt – meghalt, mielőtt a házasság tényleges megkezdésére, illetve a kis királyné megkoronázására sor kerülhetett.⁵¹⁰

Alig egy év házasság után, 1319 novemberében szülésben Luxemburgi Beatrix is meghalt, ismét özvegyen hagyva a magyar királyt.⁵¹¹ Károly ekkor harminc esztendő volt, ereje teljében, de még mindig nem volt törvényes örököse. Az utolsó asszony Lengyelországból érkezett. Károly 1320-ban vette feleségül I. Ulászló lengyel király leányát, Piast Erzsébetet, aki végre a várva várt utódokkal is megajándékozta.⁵¹² A királyi család életének legfontosabb eseményeit a Képes Krónika miniátora is megörökítette – e családi miniatúrák abszolút főszerepét Erzsébet királyné kapta. Az előző feleségek közül csupán Mária királynéről került ábrázolás a kódexbe, s ez a kép is a temetéséről készült, Erzsébet ellenben – mint a magyarországi Anjou-dinasztia „szülőanyja” – a Képes Krónika lapjain nem a halált, hanem az életet jeleníti meg. Öt képen is központi figuraként szerepel: lefestették esküvőjét, a trónörökös születését, ábrázolták alapítóként külön a férjével, illetve férje nélkül, öt kis gyermeke közepette.⁵¹³

Maria, iunior vero Beatrix proprio nomine est vocata. [...] Quarto autem die post istarum adventum puellarum cum rege et regina Boemie ad monasterium Aule Regie hee pariter venerunt. [...] Veniunt quoque illuc legati regis Vngarie, et ut eorum exaudiatur peticio, incipiunt cum instancia postulare. Quorum petitioni rex Johannes annuit et ut unam de suis sororibus eligant, liberam optionem eis dedit. Stabant itaque Vngari in suis desideriiis exauditi, me presente et vidente, coram ambabus puellis intendentes in illas mente tacita oculis apertis. Facies delicatas istarum virginum diligenter inspiciunt, condiciones corporum discutiunt, gressus describunt et que sit eligibilior, sagaciter inquirunt. Tandem Beatricem iuniorem puellam sibi assignari postulant dominam Vngarie et reginam.” – PETRUS VON ZITTAU: *Chronicon Aulae regiae*. In: Fontes rerum austriacarum, Scriptores VIII, 1875. (Lib. II. cap. V.)

⁵¹⁰ Minden egyéb, a Kristó-Sroka vitában említett érv túl sok bizonyítatlan feltételezést tartalmaz.

⁵¹¹ DLUGOSSY, I.: *Annales* i. m. IX. 113.

⁵¹² Długosz krónikája szerint az esküvőre Budán, 1320. júl. 6-án került sor. DLUGOSSY, I.: *Annales* i. m. IX. 113.; Erzsébet életére a legfrissebb rövid összefoglalás: SZENDE LÁSZLÓ: *Piast Erzsébet a hitves, az édesanya, a mecénás*. In: Károly Róbert és Székesfehérvár. Székesfehérvár, 2011. 78-100.

⁵¹³ A szülési jelenet jelentőségét jelzi, hogy a Képes Krónika lapjain Erzsébeté mellett még egy ilyen jelenet látható: az Árpád-ház első királyának, Szent Istvánnak a születése. Az ötödik kép, amelyen Erzsébet szerepel, Záh Feliciánnak a királyi család ellen elkövetett merényletét ábrázolja. A történeteknek itt is Erzsébet a legnagyobb túlélője, hisz sebesülése ellenére életben maradt. Az események ismertetését lásd a 9. fejezetben! A

A miniatúrán látható öt gyermek azonosítása nem problémamentes. A középen álló királyné mellett balról két koronás, jobbról három hercegi (?) süveget viselő gyermekalak áll, még az sem egyértelmű, hogy a kép csak fiúkat, vagy vegyesen fiúkat és lányokat ábrázol. A királyi párnak összesen öt fia született, közülük az első két fiú – Károly, illetve az őt követő László – korán meghalt,⁵¹⁴ Lajos, András és István hercegek azonban megérték a felnőttkort.⁵¹⁵ Károly esetleges leányainak kérdése máig tisztázatlan, a neki tulajdonított két leány – Katalin és Erzsébet – személyére máig nem állnak rendelkezésre megbízható adatok.⁵¹⁶ A királyi apa – főleg ifjúkorában – nem feltétlen számított a házastársi hűség bajnokának: több krónika is beszámolt arról a hírről, hogy Károlynak az 1310-es évek végén Csepel-szigeti ágyasától fia született, Kálmán,⁵¹⁷ aki később egyházi pályára lépett, és alig 25 évesen megkapta a győri püspöki méltóságot.⁵¹⁸ Hogy Kálmán nemzése nem lehetett egyszeri „botlás”, arra közvetve az 1309-es koronázási eskü utal, abban ugyanis a királyt arra is megeskették, hogy „*csak törvényes házasságban él, és azzal megelepszik*”.⁵¹⁹

A magyar király házasságai révén a szomszédos uralkodóházakkal került rokonságba. A feleségekkel több közeli-távolabbi rokon is felbukkant Magyarországon, közülük a legnagyobb karriert Mária királyné testvére, Boleszló futotta be, ő ugyanis 1321-ben az ország első egyházi méltóságát, az esztergomi érseki széket is elnyerte. (Bár előrejutásában

Képes Krónika vonatkozó miniatúráinak értelmezéséhez lásd MAROSI ERNŐ: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14-15. századi Magyarországon*. Budapest, 1995. (Művészettörténet füzetek 23.) 31-66.

⁵¹⁴ Károly születését a magyar krónika 1321-re, Lászlóét 1324-re teszi. Károly születési éve esetében a krónikaadat pontosságát megkérdőjelezi, hogy a király csak 1323. márc. 6-án adományozta meg Szécsényi Tamást, aki személyesen adott hírt az elsőszülött születéséről (DL 104902, AOKl. VII. 62. sz.), az 1324-es születésű László esetében ugyanis a hírvivő, ezúttal Nécsei Demeter azonnal kiváltságban részesült (DL 834, AOKl. VIII. 466. sz.) Az elsőszülött betegségről és haláláról: AOKl. VII. 175., 258. sz.; László 1329-ben halt meg (AOKl. XIII. 107. sz.)

⁵¹⁵ Lajos 1326-ban, András 1327-ben, István pedig 1332-ben született.

⁵¹⁶ A feltételezések szerint Katalin II. Henrik schweidnitzi herceg, Erzsébet Boleszló troppauai herceg felesége lett. A Károly gyermekeivel kapcsolatos tényekre és feltételezésekre lásd elsősorban KRISTÓ GY.: *Károly Róbert családja* i. m. 23-27.

⁵¹⁷ 1318: „eodem anno rex habuit filium de concubina sua, quam acceperat de Magna insula Danubii, quem appellavit Colomanum” – Chronicon Posoniense, SRH II. 50.; „In dem selben jar het der kunig einen sün pey seiner ammen und nante den Coloman und macht in pischoff zu Rab” – Chronicon Henrici de Mügeln, SRH II. 217.

⁵¹⁸ A törvénytelen származás, és a csupán 25 éves kor alól 1337. máj. 6-án adott felmentést XII. Benedek pápa: DF 291709, 292700, AOKl. XXI. 235-240. sz.

⁵¹⁹ „Legitimo coniugo tantum uti et contentum esse...” – *Acta legationis Gentilis* 306.

feltehetőleg ekkor már inkább az számított, hogy az „aktuális” királynénak, Erzsébetnek is rokona volt.)⁵²⁰ Noha a magyar király nagyapja, II. Károly halála után érzékelhetően lazultak a dinasztia két ága közti kapcsolatok, két hűgával, valamint a közeli Habsburg rokonokkal, anyja testvérével, Albert német királlyal, illetve annak fiaival Károly továbbra is igyekezett kapcsolatot tartani.⁵²¹ Idősebb hűgának, Beatrixnak a férje, János vienne-i dauphin diplomáciai feladatokat is ellátott a magyar király felhatalmazásából,⁵²² a kisebbik lánytestvér, Klemencia kiházásítására pedig Károly is szőtt terveket, az 1309-es esztendő végén még az is felmerült, hogy Magyarországon adja férjhez, így szerevezve támogatót magának.⁵²³ A magyar király és Bölcs Róbert nápolyi uralkodó közti kölcsönös bizalmatlanságnak minden bizonnyal Klemencia volt az egyik nagy vesztese: 1312-ben tervezett aragóniai házasságát Róbert azért nem engedélyezte, mert az esetleg magyar-aragón közeledéshez vezethetne.⁵²⁴ Végül 1315-ben X. Lajos francia királynak lett a felesége, házassága azonban egy évig sem tartott. Klemencia már özvegyen szülte meg fiát, a csecsemő halálával pedig tarthatatlanná vált a helyzete a francia udvarban, így Provence-ba költözött. A Károly és Klemencia közti kapcsolattartásról nem maradtak fenn források, egy közvetett adat azonban arra utal, hogy egészen Klemencia 1328-ban bekövetkező haláláig figyelmet fordítottak egymásra: 1323 decemberében, Avignonban kelt levelében XXII. János pápa arról írt Károlynak, hogy Magyarország viszonyairól – és magának a királynak a helyzetéről is – Klemencia gyóntatójától szerzi az információkat.⁵²⁵ Klemencia élete végéig *Clémence de Hongrie*-ként, Magyarországi Klemenciaként szerepelt, nevével apja, Martell Károly magyar

⁵²⁰ Életéről lásd PÓR ANTAL: *Boleszló herceg, esztergomi érsek*. Esztergom, 1900.; STANISŁAW SROKA: *Egy lengyel származású főpap a 14. századi Magyarországon. Boleszló esztergomi érsek (1321-1328)*. Aetas 1994/1. 89-101.

⁵²¹ Így például 1303-ban Albert német királytól kért segítséget – CDH VII/5. 376-377., AOkl. I. 510. sz. A Habsburgokkal fennálló jó viszony az 1320-as évek elején még kölcsönös volt, a magyar király 1322-ben segédhaddal támogatta Albert fiát, Szép Frigyes osztrák herceget a német trón megszerzéséért folytatott küzdelmében. Az évtized végére azonban megromlott az osztrák-magyar kapcsolat, 1328-ban I. Károly cseh segítséggel már a Habsburgok ellen vezetett hadat. A történetek rövid áttekintését lásd például KRISTÓ GY.: *Az Anjou-kor háborúi* i. m. 70-74.

⁵²² 1317. febr. 22-én I. Károly megbízta képviselőjeként János vienne-i dauphint, hogy Róbert királytól kieszközlje számára az őt illető Salerno és Szentangyalhegy fejedelemségét és jogait – CDH VIII./2. 41-42., AOkl. IV. 407. sz.

⁵²³ 1310. jan. 15. e.: FINKE, H.: *Acta aragonensia*. III. 212-213., AOkl. II. 821., 823. sz.

⁵²⁴ 1312. ápr. 20. e.: FINKE, H.: *Acta aragonensia* I. 295-297., AOkl. III. 271. sz.

⁵²⁵ THEINER: *Vetera monumenta* I. 494., AOkl. VII. 668. sz.

királyi címére utalva, de magyar kiráylány-voltára emlékeztették értékes dísz- és használati tárgyai is, amelyeket Franciaország és Magyarország címerével díszítettek.⁵²⁶

Nápolyi aspirációk

A nápolyi anyakirályné, Mária 1323-ban halt meg, testét három évvel később helyezték el pompás, Tino di Camaino által készített síremlékébe, a nápolyi Santa Maria Donnaregina templomában. Örök álmát a falról magyar szentek, köztük Szent Erzsébet vigyázták, Magyarország azonban élete utolsó éveire inkább már csak távoli emlék maradt számára. Végredelete – amelynek a végrehajtáskor felvett jegyzőkönyve maradt fenn – jól jelzi a család nápolyi és magyarországi ága közt meglazult családi szálakat. A hosszú, rendkívül gazdag lista szerint a királyné kincseiből ugyan egy-egy tétel jutott a magyar királynak, illetve két magyarországi egyháznak is, a hátrahagyott ékszerek, könyvek, képek, ruhák, egyházi és világi rendeltetésű tálak, serlegek és egyéb értékek zöme a nápolyi rokonoknak, illetve a Nápolyi Királyság különböző egyházainak, valamint a királynéi udvar tagjainak jutott. Az apjától, V. István magyar királytól örökölt óriási rubinkövet, amely a királyné koronáját ékítette, Róbert király kapta, Szent Lajos francia király zsoltáros könyvét Róbert felesége, Sancia királyné – unokájára, a magyar uralkodóra „csak” egy drágakövekkel, gyöngyökkel díszített kereszttereklyét hagyott.⁵²⁷ Mária halálával Károly számára is lezárult egy korszak – ettől kezdve egyetlen olyan családtag sem maradt a nápolyi udvarban, akihez személyesen kötődött volna. E körülményből azonban természetesen nem következett, hogy Károly a továbbiakban ne követte volna figyelemmel szülőföldjének politikai változásait.

Az 1330-as évekre már kevesen emlékeztek a Dalmáciában kisszámú kísérettel partra tett gyermekekre – az időközben eltelt évtizedekben Károly magabiztos, tekintélyes uralkodóvá nőtte ki magát, aki erős, virágzó királyságot teremtett. A hazai rendteremtés után Károly érdeklődése – a családi hagyományoknak megfelelően – a határokon túlra irányult. Miután a szomszédban épp nem akadt megüresedő trón, Károly a feledésből elővette és leporolta saját nápolyi elsőszülöttségi jogát. Az őt annakidején az apai örökségből kigolyózó nagybácsinak, a hatvanas évei felé közeledő I. Róbert nápolyi királynak csupán két leányunokája volt, fia, Károly calabriai herceg ugyanis 1328-ban elhunyt. Halála megtörte Róbertet, így számára is

⁵²⁶ Hagyatéki leltárának kiadása: DOUET D'ARCQ: *Receuil des nouveaux comptes de l'argenterie des rois de France*. Paris, 1869.

⁵²⁷ ADE I. 229-262. (287. sz.)

elfogadhatóvá vált Károly kézenfekvő ötlete: kisebbik fiát, Andrást össze kell házasítani Róbert örökösével, a nagyobbik lánnyal, Johannával, s a házaspár együtt léphetne Róbert után a nápolyi trónra.⁵²⁸

Hosszas előkészületek után, 1333 nyáralején I. Károly – 1300 óta első ízben – nagyszámú kíséret élén szülőföldjére utazott.⁵²⁹ Az utazás apropójául András és Johanna tervezett összeházasítása szolgált. Károlyt ugyan uralkodása három évtizede alatt meglehetősen lefoglalták magyarországi feladatai, de soha nem feledkezett meg arról, hogy az elsőszülöttség jogán tulajdonképpen a nápolyi trón is őt illette volna. Az előkészített házasság – amelynek révén, ha Károly már nem is, legalább egyik fia mégis csak lehetőséget kaphatott arra, hogy ősei trónjára üljön – balzsamot jelentett a mellőztetés soha be nem hegedt sebére. A nápolyi látogatás során a magyar királyt, feleségét és fiát nagy tisztelettel és fényes ünnepségekkel fogadták. Bölcs Róbert az alkalomra külön *sermót*, prédikációt írt,⁵³⁰ Nápoly határában Károlyt csókkal fogadta, és elhatározta, hogy találkozásuk helyszínén később templomot emel.⁵³¹ Szeptemberben a tervezett eljegyzésre is sor került, a két gyermek, a hatéves András és az ötéves Johanna elmátkáztatásával egyidőben András a Calabria hercege címet is megkapta.⁵³² A dinasztia két ágát újra összekapcsoló eseményt Itália-szerte nagy érdeklődéssel kísérték: Velence már az előkészületektől kezdve rajta tartotta szemét a nápolyi

⁵²⁸ Így tartotta a korabeli itáliai közvélekedés is: Károlyról „per molti si dicea ch’a llui succedea il reame di Cicilla e di Puglia; e per questa cagione parendone al re Ruberto avere coscienza, e ancora perch’era morto il duca di Calavra figliuolo del re Ruberto; e nonn-era rimasto di lui altro che due figliuole femmine, né-re Ruberto non avea altro figliuolo maschio, innanzi che ’l reame tornasse ad altro lignaggio si volle il re Ruberto che dopo lui succedesse il reame al figliuolo del detto re d’Ungheria suo nipote” – *Cronica di Giovanni Villani* i. m. 1197.; *A három Villani krónikája* i. m. 134.

⁵²⁹ Az utazás előkészületeiről 1331-től kezdve számos forrás tudósít: ADE I. 284. (296. sz.), 289. (300. sz.), 290. (301. sz.), 296. (307. sz.) skk.; a már megkezdett utazásra 1332-ben Károly köszvénye miatt nem került sor: „idem dominus rex una cum filio suo pervenit usque ab Albam Regalem, et ibi infirmitatem podagre occupatus, de consilio suorum baronum, tam occasione dicte sue infirmitatis quam etiam occasione hyemis imminensis, rediit Viscegradum” – ADE I. 301. (312. sz.)

⁵³⁰ ALESSANDRO BARBERO: *La propaganda di Roberto d’Angiò re di Napoli (1309-1343)*. In: Paolo Cammarosano (dir.): *Le forme della propaganda politica nel Due e nel Trecento*. École Française de Rome, 1994. (Collection de l’École Française de Rome 201.) 124-125.

⁵³¹ „il re Ruberto gli si fece incontro infino a’ prati di Nola, basciandosi in bocca con grandi acoglienze, e ordinovisi e fecesi fare per lo re una chiesa a onore di nostra Donna per perpetua memoria di loro congiunzione. E poi giunti in Napoli, si cominciò la festa grande, e fu molto onorato il re d’Ungheria dal re Ruberto” – *Cronica di Giovanni Villani* i. m. 1196.; *A három Villani krónikája* i. m. 134.

⁵³² *Cronica di Giovanni Villani* i. m. 1197.; *A három Villani krónikája* i. m. 134.; Róbert királynak az eseményről tudósító, Provence és Forcalquier seneschalljához írt levele: ADE I. 318. (324. sz.)

látogatás minden részletén,⁵³³ Firenze az eljegyzési szertartáson nyolc követtel képviseltette magát.⁵³⁴

Károly jóval fényesebb kísérettel érkezett Apuliába, mint ahogy onnan több mint három évtizeddel korábban elindult: Szlavóniából hatszáz lovassal kelt útra, behajózásukra a gondos vendéglátó hat újonnan felszerelt gályát biztosított.⁵³⁵ A magyar kíséret a közel féléves vendégeskedés alatt harminc marhát, 447 disznót, 391 ürüt és három borjút fogyasztott el jó étvággal, egyebeket nem számítva;⁵³⁶ a költségek miatt Róbert kénytelen volt külön adót kivetni.⁵³⁷ A Károllyal tartó előkelők közt ott szerepelt Druget János nádor, aki Róbert királytól több kiváltságban is részesült,⁵³⁸ Telegdi Csanád esztergomi érsek, Báthori András váradi püspök, Piacenzai Jakab csanádi püspök, Doncs zólyomi ispán, az András herceg nápolyi udvartartásának élére állított Csór nembeli Tamás csókakői várnagy, és számos udvari lovag, köztük például a Sitkei fivérek, István és Lökös.⁵³⁹

Néhány hónapnyi vendégeskedés után a magyar király és kísérete hazatért, András herceg és kisszámú udvartartása azonban Nápolyban maradt, hogy elsajátítsa leendő országa szokásait. Károly, miközben a dalmát partok felé hajózott, elégedetten gondolhatott vissza a nápolyi vizitre: a vártnál könnyebben nyélbe ütött házasság révén egyik fia mégis csak lehetőséget kaphat arra, hogy ősei trónjára üljön.

Három király Visegrádon

Az 1333-as, minden szempontból eredményes nápolyi látogatást két év múlva egy még nagyobb szabású királyi összejövetel követte, a helyszín ezúttal Károly visegrádi udvara volt. A magyar király imponáló kelet-európai tekintélyét jelzi, hogy sikerült tárgyalóasztalhoz ültetnie az egymással ellenséges viszonyban álló lengyel és cseh uralkodót. 1335

⁵³³ ADE I. 289. (299. sz.), 297. (308-309. sz.), 300. (311. sz.) stb.

⁵³⁴ *Cronica di Giovanni Villani* i. m. 1197.; *A három Villani krónikája* i. m. 134.

⁵³⁵ ADE I. 306. (315. sz.); 338. (337. sz.)

⁵³⁶ ADE I. 337. (336. sz.), egyéb magyar vonatkozású kiadások uo. 312. (319. sz.)

⁵³⁷ ADE I. 318. (324. sz.)

⁵³⁸ ADE I. 292. (303. sz.); 314. (322. sz.) Távollétében itthoni feladatkörét fia, Druget Vilmos látta el nádori helyettesként (vicesgerens palatini): AOKl. XVII. 458. 465. 494. 497. sz. stb.

⁵³⁹ Az egyháznagyok és Doncs ispán utazásáról krónikás forrás tudósít. JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum* i. m. 152.; Csór Tamásra: AO III. 175-176.; Sitkeiek: CDH VIII/7. 274.

novemberében, fényes külsőségek közepette került sor a három uralkodó visegrádi találkozójára: az ekkor 47 esztendő Károly udvarában három hétig vendégeskedett korábbi sógora, János cseh király, valamint aktuális sógora, az ekkor két éve uralkodó III. Kázmér lengyel király. Az eseményen a három „főszereplő” mellett jelen volt János király fia, a 19 éves Károly morva őrgróf (a későbbi IV. Károly császár), a 9 esztendő Lajos magyar trónörökös, továbbá számos sziléziai, lengyel és német fejedelem, és a Német Lovagrend képviselői.⁵⁴⁰

A jelentős diplomáciai rendezvényre a Csehország és Lengyelország, valamint a Lengyelország és a Német Lovagrend közti vitás kérdések rendezése céljából került sor, a házigazda magyar király közvetítőként, illetve felkért döntőbíróként vezette a tárgyalásokat.⁵⁴¹ A cseh-lengyel ellenségeskedést elsősorban a Luxemburgok területi igényei okozták. A Luxemburg-házat keleti terjeszkedésük kezdetétől fogva vonzotta a lengyel királyi cím megszerzése, jogcímként az előző csehországi uralkodóház, a Přemysl-dinasztia rövid, 1290-1306 közti lengyelországi uralmára hivatkoztak. János cseh király célja megvalósítása érdekében szövetséget kötött a Német Lovagrenddel, 1327-ben pedig fegyverrel indult Ulászló székvárosa, Krakkó ellen, az ostrom azonban eredmény nélkül ért véget.⁵⁴² Nagyobb sikert ért el Sziléziában, ahol a Piast-ház mellékágaiból származó hercegek sorra meghódoltak a cseh koronának.⁵⁴³ Az egyszerre több fronton is harcra kényszerülő I. Ulászló sokat köszönhetett veje, a magyar király kitartó támogatásának: a Német Lovagrend ellen több ízben is harcoltak magyar segédcsapatok, János cseh királyt pedig volt, hogy csak az tartotta vissza a Lengyelország elleni újabb támadástól, hogy egy nagylétszámú magyar sereg felvonult a cseh-magyar határra.⁵⁴⁴ I. Károly kitartóan próbálkozott, hogy békét közvetítsen

⁵⁴⁰ Az esemény legfrissebb áttekintése, a legfontosabb okleveles források hatnyelvű kiadásával: GYÖRGY RÁCZ (edited by): *Visegrád 1335*. International Visegrad Fund et al., 2009.

⁵⁴¹ A lovagrend esetében a cseh királlyal együtt: „in nos, reges Hungarie et Bohemie, tanquam communiter arbitratore et amicales compositores per eosdem iamdudum et nunc mediantibus legitimis instrumentis et litteris compromissariis efficacibus electos” – DF 288349, RÁCZ, GY. (ed.): *Visegrád 1335* i. m. 137., AOkl. 725. sz.

⁵⁴² JÖRG K. HOENSCH: *Die Luxemburger* i. m. 62. skk.

⁵⁴³ Máig a legjobb összefoglaló Szilézia-történet: *Geschichte Schlesiens*. Hrsg. Hermann Aubin. Bd. 1. Von der Urzeit bis zum Jahre 1526. Breslau, 1938.

⁵⁴⁴ „Wladislaus [...] solatia a genero suo Karolo Hungarie rege [...] contrahit [...] Cruciferorum [...] temeritatem vindicaturus. [...] in potenti virtute Chelmensem terram ingreditur [...] usque ad Ossam vastat” – DLUGOSI, I.: *Annales* IX. 138. A csehországi Petrus von Zittau elbeszélése szerint a Krakkó elleni támadás sikerét is a magyar király erélyes fellépése akadályozta meg, aki Jánost gyermekeik eljegyzésével épp

két szövetségese között, a cseh-lengyel viszálykodás megszüntetésére azonban csak Ulászló halála után, III. Kázmér trónraléptével jött el a megfelelő alkalom.

A visegrádi „királytalálkozó” egy hosszú, több mint egy esztendővel korábban megkezdett tárgyalás-sorozatot zárt le eredményesen, és egyúttal méltó körülmények közepette. III. Kázmér, valamint – cseh részről – Károly morva őrgróf előbb 1335. május 28-án fegyverszünetet kötött Sandomirban,⁵⁴⁵ majd három hónap múlva, augusztus 24-én a két király megbízottai a magyarországi Trencsénben megállapodtak a tervezett békeszerződés pontjairól.⁵⁴⁶ I. Károly már a sandomiri szerződésben kezesként szerepelt, a trencsényi tárgyalások az ő instrukcióit követték, szeptember elején pedig a cseh küldöttekkel egyezséget kötött a kölcsönös segítségnyújtásról.⁵⁴⁷

Végül a Visegrádon novemberben, már a királyi vendégek részvételével nyélbe ütött, alaposan előkészített záró-megegyezés értelmében János cseh király lemondott lengyel trónigényéről; viszonzásul III. Kázmér vállalta, hogy 20 ezer cseh ezüst márkát fizet, és lemond az egykor Lengyelországhoz tartozó, de János által a Cseh Királysághoz csatolt Sziléziáról.⁵⁴⁸ A cseh-lengyel békemegállapodás elfogadására, írásba foglalására a házigazda

megerősített szövetségük felbontásával fenyegette: „Eodem tempore multi duces Polonie ad Johannem, regem Boemie, visitantem eorum terminos venerunt eique fidem et dexteram sub forma homagii ultronei prebuerunt. Erat enim tunc rex sub tali intencione, quod Cracouiam cum regno Polonie sibi ablatam cuperet in manu valida recuperare. Incipiebant namque iam premissi exercitus ipsam Cracouiam civitatem hostiliter impugnare; rex vero Lokotko, qui in civitate erat, adventum regis Boemie significat Karulo, regi Vngarie, suo genero, eum pro consilio ac auxilio implorando. Karulus itaque, rex Vngarie, Johannem, regem Boemie, de federe concordie inter ipsos prius habite ammonuit, ut et suum non offendant socerum, postulavit. Nunciis quoque et litteris regi Boemie taliter demandavit: Si aliquam meo socero molestiam intuleritis, simile opus committetis, acsi meum filium sub meis oculis mactaretis. Cessavit sic rex Boemie regem Polonie suum adversarium impugnare.” – PETRUS VON ZITTAU: *Chronicon Aulae regiae*. In: *Fontes rerum austriacarum, Scriptores VIII*, 1875. (Lib. II. cap. XIX.) A Lengyelországnak nyújtott magyar segítségről lásd PÓR ANTAL: *Magyar-lengyel érintkezés a XIV-ik században*. Századok (1903) 201-218.

⁵⁴⁵ CDH VIII/4. 62-65., AOkl. XIX. 295. sz.

⁵⁴⁶ CDMorav. VII/1. 56-57., AOkl. XIX. 523. sz.

⁵⁴⁷ DF 287457, RÁCZ, GY. (ed.): *Visegrád 1335* i. m. 81. skk., AOkl. XIX. 539. sz.

⁵⁴⁸ A cseh-lengyel békeszerződés nov. 19-én kelt, a Prágában őrzött oklevélpéldány kiadása: RÁCZ GY. (ed.): *Visegrád 1335* i. m. 104. skk.; a konkrét megállapodás nov. 22-i oklevelének – amelynek a Wrocławban őrzött példánya maradt fenn – a kiadása uo, 120. skk. A megegyezésről, valamint az ellenségeskedés családi eredetéről Károly morva őrgróf később önéletrajzában is pontosan beszámolt: „Ibique fecit idem rex Karolus pacem inter patrem nostrum et Cracovie regem, ita quod renunciaret pater noster iuri sibi debito in inferiori Polonia, scilicet Gneznensi et Kalixiensi et aliis inferioribus provinciis Polonie. Rex vero Cracovie renunciavit patri nostro et regno Boemie pro se et successoribus suis regibus inferioris Polonie in perpetuum de omni accione omnium ducatum Slezie et Opulie et civitatis Wratislavie. Nam ante erat dissensio inter eos, quoniam avus noster Wenceslaus secundus, rex Boemie, possederat inferiorem Poloniam predictam cum ducatus Cracovie et

feleségének, Erzsébet királynénak a nevenapján, november 19-én került sor, ünnepélyes keretek között, s valószínűleg ezen a napon hirdette ki a két döntőbíró, a magyar és a cseh király a lengyel-lovagrendi területi vitában hozott ítéletét.⁵⁴⁹ Az írásba egy héttel később, november 26-án foglalt ítélet – amely az évekkel későbbi megegyezéseknek is alapjául szolgált – Kujáviát és Dobrzynt a lengyel uralkodónak, Pomerániát viszont a Német Lovagrendnek ítélte oda.⁵⁵⁰

A három király kíséretének létszáma, az egymásnak adott pompás ajándékok méltók voltak a nem mindennapi eseményhez: a két uralkodói vendég ebédjére a magyar krónikás szerint naponta csak kenyérből négyezer fogyott, borból pedig száznyolcvan hordónyt mértek ki. Károly amellet, hogy bőkezűen vendégül látta a kongresszus résztvevőit, Jánost gazdagon meg is ajándékozta, Kázmérnak pedig kezességet vállalt a 20 ezer márkából még meg nem fizetett összegre. A magyar krónikás akkurátusan fel is sorolta a míves ajándékokat: tudósítása szerint a cseh király ötven ezüstkorsót, két tegezt, két övet, „*egy csodálatos sakktáblát, két felbecsülhetetlen értékű nyerget*”, egy tört, valamint egy „*csodálatos munkával kidolgozott gyöngykagylót*” kapott, szemléletesen bizonyítva a magyar király egyre gyarapodó gazdagságát.⁵⁵¹

A visegrádi megállapodások sora nem csak a találkozón részt vevő királyok és kisebb-nagyobb fejedelmek, de I. Károly megbízhatatlan unokaöccsei, az osztrák hercegek számára is tartogatott új fejleményeket. „*Elhatározták itt azt is, hogy ha e királyok közül bármelyiket vagy országukat valami ellenség támadná meg, a többiek kötelesek segítségére sietni. És ezt egymás között nagy esküköttéssel is megerősítették.*” – zárta a királytalálkozóról írt tudósítását a magyar krónikás.⁵⁵² Az osztrák hercegek – II. Albert és Ottó – elleni fellépés lehetőségét már a szeptemberben megkötött cseh-magyar szerződésbe belefoglalták, és valóban, a

Sandomerie ratione unice filie Przemisl, regis inferioris Polonie, ducis Cracovie et Sandomerie, quam acceperat in uxorem. Qui Przemisl post mortem suam dederat avo nostro et corone regni Boemie in perpetuum tam regnum quam ducatus possidendos. Kazomirus vero predictus erat patruus ipsius domine, et dicebat se ius habere in regno Polonie inferioris, asserendo quod femina non posset hereditare in regno. Et sic guerra a longis temporibus duraverat inter reges Boemie et Kazomirum ac patrem suum quondam, Wladislaum nomine, reges Cracovie seu inferioris Polonie.” – *Karoli IV imperatoris Romanorum Vita* i. m. 80-82.

⁵⁴⁹ A dátum megállapításához lásd Rácz György érvelését: RÁ CZ, GY. (ed.): *Visegrád 1335* i. m. 50.

⁵⁵⁰ DF 288349, kiadása: RÁ CZ, GY. (ed.): *Visegrád 1335* i. m. 136. skk.

⁵⁵¹ JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum* i. m. 153.

⁵⁵² uo.

megállapodást a „szent evangéliumra tett esküvel” erősítették meg.⁵⁵³ A következő év, 1336 januárjában I. Károly és János cseh király a visegrádi szövetség alapján külön cseh-magyar megállapodásban szabályozták a régió kereskedelmi útjainak forgalmát,⁵⁵⁴ a nyár folyamán pedig az osztrák hercegek elleni hadjárat hozta újra egy táborba a három királyt. János cseh király Karintia és Dél-Tirol hovatartozásának eldöntéséért,⁵⁵⁵ Károly a Habsburg-hűséget választó Baboníkok miatt került szembe a hercegekkel,⁵⁵⁶ a harmadik uralkodó, Kázmér lengyel király pedig teljesítette szövetségesi kötelezettségeit. Közös fellépésük békekötésre készítette az osztrák felet – a hadbaszállt seregek úgy tértek haza, hogy tényleges összecsapásra nem is került sor. A harc elmaradását kevesen sajnálhatták, a magyar trónörökös, Lajos azonban minden bizonnyal közéjük tartozott: ez volt élete első komoly hadjárata, mégsem nyílt alkalma bátorsága megcsillogtatására.

A lengyelországi lehetőség

Az 1330-as évek végén újabb trón megszerzésére nyílt lehetőség. I. Károly az utolsó feleség, Erzsébet személyében végre életre szóló társat kapott, a Piast-házban pedig családja legértékesebb és legmegbízhatóbb szövetségeseit sikerült megtalálnia. A magyar-lengyel szövetség az apák halála után is megmaradt, nehéz helyzetben a két örökös, Kázmér és Lajos is mindig számíthatott unokafivére diplomáciai vagy fegyveres segítségére.⁵⁵⁷ A rokonságnak és a két udvar közt ápolt baráti kapcsolatnak köszönhetően az apja örökébe 1333-ban lépő III. (Nagy) Kázmér 1339-ben, Visegrádon vendégeskedve örökösödési szerződést kötött az Anjou-házzal: amennyiben nem születik fiú utódja, a lengyel trónra Károly valamelyik fia

⁵⁵³ „nos obligamus [...] ad sancta Dei evangelia corporali prestito sacramento promittentes...” – RÁCZ, GY. (ed.): *Visegrád 1335* i. m. 83.

⁵⁵⁴ Kiadása: RÁCZ, GY. (ed.): *Visegrád 1335* i. m. 164. skk.; átírásairól lásd AOkl. XX. 6. sz. A magyar történettudomány – különösen a 20. század óta – kiemelt jelentőséget tulajdonít a megállapodásnak, mintegy a Bécs elkerülésére irányuló kereskedelmi egyezményt tekintette a visegrádi királytalálkozó legfontosabb eredményének. Skorka Renáta meggyőző érvelése szerint a kereskedelmi megállapodás csak egyik eleme volt az osztrák hercegek elleni hadjárat előkészítésének.

⁵⁵⁵ A magyar király – Károly őrgróf későbbi önéletírása szerint – „propter hoc ligavit se et promisit esse in adiutorio patris nostri contra ducem Austrie, qui abstulerat fratri nostro ducatum Karinthie” – *Karoli IV imperatoris Romanorum Vita* i. m. 82.

⁵⁵⁶ DF 258199, Blagay 115-116., CDCr. X. 249.250., AOkl. XX. 7. sz.

⁵⁵⁷ Az Anjouk lengyel kapcsolataira, lengyelországi uralkodására újabban lásd HALINA MANIKOWSKA: *La Pologne sous l'influence des Angevins de Hongrie*. In: *Les Princes angevins* i. m. 247-264.

kerül.⁵⁵⁸ A lehetséges magyar uralomtól való lengyel félelmeket Károly jó előre különböző ígérekkel igyekezett leszerelni, decemberben külön oklevélben azt is kinyilvánította, hogy Kázmér halála esetén meg fogja őrizni Krakkó jogait és kiváltságait.⁵⁵⁹

Az örökösödési megállapodás természetesen nem jelentett garanciát arra, hogy Lengyelország valóban a magyar Anjou-ág ölébe pottyan, hisz Kázmér ekkor még nem volt harminc esztendő. Visegrádra első felesége, egy litván fejedelemleány halála után érkezett, akitől már volt két leánya. Az elkövetkező évtizedekben még számos gyermeket nemzett, köztük több fiút is, ezek a gyermekek azonban nem a törvényes feleségektől, hanem különböző ágyasoktól származtak.⁵⁶⁰ Lengyelország trónjának megszerzése – a visegrádi megállapodás ellenére – továbbra is mágnesként vonzotta a Luxemburgokat, s erre egy jól kitervelt házasság szerződészegés nélküli megoldást kínált volna. János király és fia, Károly örgróf mindig kiváló házasságszerzőnek bizonyult, Kázmérnak is találtak méltó feleséget a cseh királylány, a frissen megözvegyült Margit személyében.⁵⁶¹ A lengyel királyt 1340-ben prágai udvarukba hívták, ahol meg is kezdődtek az előkészületek az esküvőre, Margit azonban váratlanul megbetegedett, és meghalt még a tervezett nász előtt. Kázmér következő feleségét, Adelhaidot, a hesseni tartománygróf leányát ugyancsak a Luxemburgok ajánlották a lengyel király figyelmébe, Kázmér és Adelhaid házassága azonban terméketlennek és olyan rossznak bizonyult, hogy a király el is taszította magától asszonyát, a házasság felbontása

⁵⁵⁸ Maga az oklevél nem maradt fenn, ezévi kiállításáról azonban mind magyar, mind lengyel krónikás beszámol. „Anno domini millesimo tricesimo tricesimo nono Kazmyrus rex Polonie in mense Iulii venit in Wysegrad ad Karolum regem Hungarie cum episcopis et baronibus regni sui, et de consensu et voluntate omnium illorum regnum Polonie libere resignavit domino Lodowico filio regis Karoli, filio sororis sue eo, quod non haberet filium, et ad hoc confecerunt evidens instrumentum” – JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum* i. m. 153.; Kázmér országa püspökeivel és báróival „contulit se personaliter Hungariam, et septima die mensis Iulii in Viscegrad ad generum suum Karolum Hungarie regem perveniens, prefatum Ludovicum nepotem suum a sorore in Polonie regem sub certo federe tunc coram icto, et conditionibus utilibus et necessariis rem huiusmodi qualificantibus accepit et designavit in Polonie regem, se absumpto sibi successorum fedusque huiusmodi literis et privilegiis fuit hinc inde sancitum et firmatum” – DLUGOSSY, I.: *Annales* i. m. IX. 212. A lengyel krónikabejegyzés kritikáját lásd AOkI. XXIII. 455. sz.

⁵⁵⁹ AOkI. XXIII. 733. sz.

⁵⁶⁰ A vérbő Kázmér király – ahogy a lengyel krónikás, Jan Dlugosz is megjegyezte – „nem bírta fêkezni buja természetét”, és számos ágyast tartott: „concubinarum amplexibus publice et privatim frueretur, quarum greges in Opoczno, in Czchow, in Crzeczow et plurimis aliis locis, quasi quasdam turpitudinis officinas locaverat.” – DLUGOSSY, I.: *Annales* i. m. IX. 255.; vö. PÓR ANTAL: *Nagy Kázmér lengyel király családi élete*. Századok (1903) 693-712.

⁵⁶¹ Margit, János cseh király 1313-ban született legidősebb gyermeke Henriknek, Alsó-Bajorország hercegének volt a felesége.

érdekében véget nem érő és eredménytelen szentszéki perbe bocsátkozva. A Luxemburgok terve így módon nem vált be, sőt, a Hesseni Adelhaiddal folytatott per közvetve az Anjou-ház malmára hajtotta a vizet: mivel a Szentszék továbbra is Adelhaidot tekintette Kázmér feleségének, ezzel az ezt követően kötött két házasság érvénytelennek számított.⁵⁶²

A sors iróniája, hogy a Visegrádon még a lengyel és a cseh király megbékélését közvetítő I. Károly magyar király néhány évvel később saját családja számára biztosította a Luxemburgok elől elzárt lengyel trónt. A cseh-magyar barátságot azonban nem zavarta meg, hogy ezúttal I. Károly bizonyult eredményesebbnek. Igaz, a magyar király a szerződéssel immár a harmadik trónt biztosította gyermekei számára, bizonyítva, hogy méltó örököse dédapjának, a nápolyi dinasztiaalapító I. Károlynak, de a Luxemburgok sem lehettek elégedetlenek: Károly örgróf elsőszülött lánya, Margit ekkor már a magyar trónörökös, Lajos jegyese volt, és leendő királynéként a magyar nyelv és szokások elsajátítása érdekében a visegrádi udvarban nevelkedett.⁵⁶³

Dalmáciától Havasalföldig: pozícióvesztés és eredménytelen expanzió

Károly négy évtizedes uralkodása természetesen nem csupán sikerekből állt; igaz, nem gyakran, de kudarcból is kivehette a részét. A Magyar Királyság hosszú munkával helyreállított politikai egysége az 1320-as években érdekes módon épp ott csorbult, ahol az első években a legerősebb volt Károly bázisa: Horvátországban, illetve Dalmáciában. Spalatói partraszállása után Károly két évtizeden át nem kereste fel koronája két déli országát, amelyek élén báni kinevezéssel az öt gyermekként trónra segítő Šubić Pál, majd 1312-től legidősebb fia, Mladen állt. A Šubićok, különösen Mladen bán egyre erőszakosabb hatalomgyakorlása azonban az 1320-as évekre már komoly károkat okozott a királynak. A dalmát tengerpart városainak az 1320-as évek elejére elegük lett a bán rájuk erőltetett előjáróiból, a gyakori túlkapásokból,⁵⁶⁴ és – hogy megszabaduljanak a magyar korona nevében zsarnokoskodó Mladentől – Velence fennhatósága alá helyezték magukat. Elsőként Sebenico lépett erre az

⁵⁶² PÓR A.: *Nagy Kázmér* i. m. 700. skk., HALINA MANIKOWSKA: *La Pologne sous l'influence* i. m. 262.

⁵⁶³ Margit 1335-ben született. A házassági szerződés: 1338. márc. 1.: CDMorav. VII. 135.; Lajos herceg menyasszonyának szolgálatában szerzett érdemekért adott kiváltság: 1339. júl. 9.: CDH VIII/4. 573-575., AOkl. XXIII. 408. sz.

⁵⁶⁴ Pl. a bánhoz küldött trauai követek bebörtönzéséről, megkínzásáról tudósít a város 1321. dec. 2-án a velencei dogéhoz írt levele: AOkl. VI. 323. sz.

útra, 1322. március 1-én, de példáját hamarosan Trau is követte, Velence pedig igyekezett Spalatót is mielőbb uralma alá csábítani.⁵⁶⁵

Sebenico és Trau elpártolása hírére Mladen bán a városok ostromára indult. Előbb Sebenico mellett táborozott, „*feldúlva a vidéket és a sebenicói földeket, kivágta a fákat, szőlőültetvényeket, s állandóan támadta a nevezett várost*”, majd a pusztítást Traunál folytatta. Eredményt azonban nem ért el, ekkorra ugyanis saját emberei – akik csak „*félelemből szolgáltak a nevezett bánnak*” – is megelégték a pusztításait, s csatlakozva a Babonić János szlavón bán, valamint a szomszédos Bosznia bánjának felmentő seregéhez, Mladent elűzték Trau falai alól.⁵⁶⁶ A bán szorult helyzetében a királytól kért segítséget, aki a dalmáciai események hírére a nyár végén maga is sereggel vonult a Tengermellékre. Knin váránál látszólag szívélyesen fogadta Mladent, utána azonban erős fegyveres őrizet alatt, fogolyként vitte magával Magyarországra.⁵⁶⁷ A Šubić-uralomra mért csapás azonban nem vonta maga után a király hatalmának helyi megerősödését. Hiába intézett Károly határozott hangú levelet Velencéhez dalmáciai jogai védelmében, a városok továbbra is a köztársaság fennhatósága alatt maradtak.⁵⁶⁸ Horvátország élére előbb a Šubićokkal rivális Babonić János szlavón bánt nevezte ki, a következő évben azonban őt is elmozdította. A báni tisztelet egy magyar báró, Felsőlendvai Miklós kapta, aki 1323-ban katonai vereséget mért Babonić János ellene felvonuló seregére,⁵⁶⁹ Horvátországot azonban sem neki, sem utódjának, Mikcs bánnak nem sikerült teljesen pacifikálnia – az újra és újra lázadó Babonićok, az egykori Šubić-familiárisok gondoskodtak arról, hogy a horvátországi magyar uralom Károly uralkodása alatt már mindvégig csupán névleges maradjon.⁵⁷⁰

A Horvátországgal szomszédos Bosznia kezdetben ugyancsak Šubić befolyási övezetnek számított, Šubić Mladen bukása után azonban a régi bosnyák bán fia, Kotromanić

⁵⁶⁵ AOkI. VI. 470., 515., 525. sz.

⁵⁶⁶ Michae Madii Historia – *Scriptores rerum Hungaricarum*. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Vindobonae, 1748. III. 646-648.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 127-128.

⁵⁶⁷ ou.

⁵⁶⁸ ADE I. 224225., AOkI. VI. 721. sz.

⁵⁶⁹ Michae Madii Historia – SCHWANDTNER, I. G.: *Scriptores rerum Hungaricarum* III. 650.; *Károly Róbert emlékezete* i. m. 129.

⁵⁷⁰ KRISTÓ GY.: *Feudális széttagolódás* i. m. 208-209.; NEVEN BUDAK – MILJENKO JURKCOVIĆ: *Les Anjou et les territoires Croates*. In: *L'Europe des Anjou* i. m. 207-208.; A király pozíciójának horvátországi gyengülése természetesen nem érintette Szlavóniát.

István lett a bán, aki kifejezetten jó viszonyt ápolt a magyar uralkodóházzal. A kapcsolatok hőfokát jelzi, hogy Károly közvetítésével István bán Piast-házi feleséget kapott, Erzsébet királyné unokahúgát, Erzsébet kujáviai hercegnőt.⁵⁷¹ Az együttműködésre elsősorban a mind Magyarországgal, mind Boszniával szomszédos Szerbia ellen volt szükség, ahol a 14. század első évtizedeiben sűrűn fellobbanó trónküzdelmek többször is újrarajzolták az ország politikai viszonyait.⁵⁷² I. Károly fő célja a Szávától, illetve az Al-Dunától délre fekvő macsói bánság visszaszerzése, majd megtartása volt. Macsó még az 1280-as években, IV. László uralkodása alatt került szerb kézre, Dragutin István feltehetőleg felesége, Katalin Árpád-házi hercegnő kezével jutott a terület birtokába.⁵⁷³ Dragutin István halálával azonban testvére, II. Uroš István – az Anjou-ház régi ellenfele, „*fortélyos és hazug ember*”, aki „*semmiféle egyezményt meg nem tart*” – Macsót Szerbiához csatolta, és Magyarország területére törve, a Szerémséget pusztította.⁵⁷⁴ Károly két ízben is hadat vezetett Uroš István ellen: az első hadjárat során – amelyre a legvalószínűbb feltételezés szerint 1317 elején kerülhetett sor – bevette Macsó várát, 1319 őszén pedig megerősítve pozícióit, birtokba vette Nándorfehérvár várát.⁵⁷⁵ A két győztes hadjárat azonban arra nem volt elég, hogy az elkövetkező évekre is garantálja a békét a déli határok mentén. Károly, illetve csapatai többször is harcra kényszerültek Uroš Istvánnal, illetve utódával, Dušan Istvánnal, az al-dunai Galambóc várát is az egyik ilyen hadjárat során – talán 1334-ben – sikerült Magyarországhoz csatolni.⁵⁷⁶

Horvátország felett – a létező problémák ellenére – *de jure* nem sérült Károly uralma, Bosznia élén szövetséges fejedelem állt, s az időről időre kiújuló szerb-magyar konfliktusok

⁵⁷¹ A barátság megmaradását jelzi, hogy a házasságból született Erzsébet 1353-ban I. Lajos második felesége lett.

⁵⁷² Szerbia 14. századi történetére lásd elsősorban: SIMA M. ČIRKOVIĆ: *The Serbs*. Malden, 2004.

⁵⁷³ Lásd 44. jegyzet!

⁵⁷⁴ „*homo est versutus et mendax, nullum iuramentum vel pactum... servans...*” - *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* i. m. 35.

⁵⁷⁵ Uroš támadására, Macsó ostromára elsősorban: 1319. jún. 18.: DL 1969, UB III. 121-122., AOkl. V. 493. sz.; 1323. márc.29.: DL 1884, AO II. 69-71., AOkl. VII. 86. sz.; 1329. márc. 27.: DL 100035, AOkl. XIII. 149. sz.; az 1319. évi hadjárat datálását megkönnyíti, hogy ez alkalommal Károly több alkalommal keltez a bánság területén, először szept. 16-án: DL 50671, AO I. 532-533., AOkl. V. 586. sz.; a hadjáratokról elsősorban lásd: ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 343. 351. 391.(123.jegyz.) 403. (162. 163. j.); az első hadjáratot tőle eltérően KRISTÓ Gyula 1314-re datálja: KRISTÓ GY.: *I. Károly király harcai* i. m. 309-310.

⁵⁷⁶ Galambóc 1335 augusztusában már magyar királyi vár volt: DL 40763, AO III. 402., AOkl. XIX. 484. sz.; a történetekre: ENGEL P.: *Szent István birodalma* i. m. 116.; KRISTÓ GY.: *Az Anjou-kor háborúi* i. m. 78-79.

dacára Macsó magyar kézen maradt. Igazán súlyos vereséget Károly csupán egy alkalommal szenvedett, ez a vereség azonban kishíján az életébe került. 1330-ban, az ősz folyamán Károly serege élén Basarab havasalföldi vajda megrendszabályozására indult. A vajda magyar hűbéres volt,⁵⁷⁷ ekkoriban azonban szembefordult a magyar királlyal, és bizánci, bolgár valamint tatár szövetséget kötve, egyoldalúan felszámolta a magyar függést.⁵⁷⁸ Károly nagy önbizalommal kezdett a hadjáratba, a magyar krónikás szerint Basarabnak azt üzenté, „*ő az én juhaim pásztora, rejtekéből a szakállánál fogva húzom elő*”.⁵⁷⁹ A számára ismeretlen vidéken, havasok és erdős hegyek között azonban nem tudott élelmet szerezni, emiatt seregével kénytelen volt visszafordulni. A magyar had a Kárpátok egyik szűk szorosában a románok csapdájába került: az utat kidöntött fákkal eltorlaszolták, a meredek sziklafalakon oldalra sem lehetett elmenekülni. A krónikás szemléletes elmesélése szerint a magyarok „*teljességgel olyanok voltak, mint a varsóban megfogott halak*”.⁵⁸⁰ A románok négy napon át gyilkolták a védekezésre képtelen magyar sereget, melynek nagyobbik része – köztük számos előkelő – ott veszett a posadai szorosban. Maga Károly is csak úgy tudott elmenekülni, hogy királyi címeres fegyverzetét elcserélte egyik vitézével, Hédervári Dezsővel.⁵⁸¹ Míg a románok a királynak vélt lovagra támadtak, az uralkodó néhány hű embere védelmében kitört a román gyűrűből, és szerencsésen hazajutott Magyarországra.⁵⁸² A Havasalföld feletti magyar uralom kérdése több mint egy évtizedre lekerült a napirendről.

⁵⁷⁷ „Bazarab woyuodam nostrum Transalpinum” - I. Károly, 1324. júl. 26.: DF 273599, AO II. 150-151., AOkl. VIII. 361. sz.; a hadjáratra és előzményeire vonatkozó okleveles forrásokat összegyűjtötte: GYÖRFFY GYÖRGY: *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez.* (II. rész) Történelmi Szemle (1964) 537-566.; a vonatkozó oklevélrészlet: 549.

⁵⁷⁸ 1329. márc. 27.: DL 100035, GYÖRFFY GY.: *Adatok i. m.* 551-552., AOkl. XIII. 149. sz.

⁵⁷⁹ „Sic dicite Bazarad, ipse est pastor ovium mearum, de suis latibulis per barbas suas extraham” – JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum* i. m. 150.

⁵⁸⁰ „erant omnino sicut pisces in gurgustio vel in rethe comprehensi” – JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum* i. m. 151.

⁵⁸¹ JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum* i. m. 152.

⁵⁸² A hadjáratban elveszett a királyi középpecsét is; említi pl.: DF 210812, AOkl. XIX. 647. sz.; DL 2149, AOkl. XIX. 648. sz. stb.

9. Milyen volt I. Károly?

Merénylet és leszámolás Visegrádon – A halál három lovasa – „A legkiválóbb királyok közé kell számlálnunk”

Merénylet és leszámolás Visegrádon

Károly király életéről meglehetősen szűkszavúan tudósítanak a hazai krónikás források, az 1330-as esztendőnek azonban két rossz emlékű eseménye is részletes ismertetést kapott a 14. századi krónikaszerkesztményben: a magyarok súlyos posadai veresége, valamint Záh Felicián – fél évvel a vereség előtt történt – merényletkísérlete. „*Magyarország az óhajtott béke nyugalmát élvezte, és sehonnan sem háborította ellenség*” – vezette fel a merénylet ismertetését a krónikás.⁵⁸³ Ezt az idillt zavarta meg Záh Felicián, amikor 1330. április 17-én a visegrádi palotában épp ebédnél ülő királyi családra támadt.

A kor királyai még nem éltek elzárkózó életet, merev előírások nem nehezítették az uralkodó és alattvalói közti patriarchális kapcsolatfelvételt.⁵⁸⁴ Az udvarba bejáratos kör tagjai számára végképp nem volt akadály, ha királyuk elé akartak járulni, Záh Felicián pedig ebbe a körbe tartozott. A Nógrád megyei birtokos családból származó Felicián Csák Máté bizalmas emberei közé számított, a trencsényi nagyúr halála után azonban a király hűségére állt, így birtokait megtarthatta, új urától várnagyi kinevezést kapott, hajadon leánya pedig a királyné udvarhölgyei közé került.⁵⁸⁵

A krónikás leírása szerint Felicián bejutva az ebédlőbe, a királyi asztal mellett kardot rántott, és „*veszett kutya módjára egyetlen heves támadással könyörtelenül le akarta vágni a királyt, a királynét és fiaikat*”.⁵⁸⁶ A váratlan támadásban megsebesítette a király jobb kezét, lemetszette a királyné jobb kezének négy ujját, majd a királyi pár gyermekei ellen fordult, akiket nevelőik – Druget János nádor fia, Miklós és Kistapolcsányi Miklós – saját testükkal

⁵⁸³ SRH I. 493.; JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum* i. m. 148.

⁵⁸⁴ Magyarországon e téren csak több mint egy évszázaddal később, Mátyás király uralkodásának második felében kezdődött komolyabb változás.

⁵⁸⁵ Záh Felicián egyike volt azoknak a Csák famíliárisoknak, akik jelen voltak a Csák Máté és Gentilis között 1308-ban létrejött kékesi megállapodásnál – *Acta legationis Gentilis* 114.; Felicián említése semptei várnagyként: DF 226637, ENGEL: *Arch.* I. 409.; a merényletre elsősorban mindmáig lásd: BOTKA TIVADAR: *Adatok a visegrádi merénylet történetéhez.* Századok 7 (1873) 453-461, uo. 8 (1874) 229-247.; MÁTYÁS FLÓRIÁN: *Népmondák és történet adatok Záh Felicián merényletéről.* Századok 39 (1905) 97-118.

⁵⁸⁶ „*evaginato acutissimo gladio vehementissimo impetu more canis rabidi immisericorditer regem, reginam filiosque voluit iugulare*” - SRH I. 494.; JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum* i. m. 149.

védtek meg.⁵⁸⁷ Végül a királyné egyik étekgója Feliciánra rohant, és törével leszúrta a támadót. A fegyverzajra csak ekkor rohantak be a király vitézei, akik kardjukkal a földön fekvő testnek estek. A felismerhetetlenné szabdalt holttest részeit később elrettentésül az ország különböző városainak küldték el; Felicián feje Budára került.

A bosszú nem ért véget Felicián miszlikbe aprításával. Fiát és szolgáját, akik elkísérték őt Visegrádra, és a zajra futásban próbáltak menedéket keresni, elfogták, ló farkához kötve addig hurcolták őket, míg behaltak a kínzásba. Klára nevű leányát kivonszolták az udvarból, orrát, ajkait és nyolc ujját levágva, csúnyán megcsonkították, és elrettentésül körbehordozták az országban. Felicián idősebb lányát lefejezték, fiait száműzték az országból, a család többi tagja ellen hajtóvadászatot indítottak.⁵⁸⁸ A Záhokkal való leszámolás lépéseit az egy hónappal később összehívott rendkívüli törvényszék öntötte végső formába. A május 15-én kiállított ítéletével szerint a „*Pannon Királyság egész a nemességének közössége, a bárók, előkelők és főemberek egyeteme*”, miután a király feltárta előttük elszenvedett sérelmeit, megmutatva sérült jobb kezét, saját maga és családtagjai véres ruháit, a királyné levágott ujjait, valamint gyermekeik ugyancsak lemetszett hajfürtjeit, elrettentő ítéletet hozott. A Záh nemzetség valamennyi tagját harmad-ízíg halálra, a rokonság távolabbi tagjait örök szolgaságra ítélték. A nemzetség tagjainak felkutatására minden megyében kikiáltott közgyűlést kellett tartani – a feljelentők személye viszont „*az elhallgatás leple alatt*” maradhatott.⁵⁸⁹ Még évekkel később is jutott adománybirtok a Záh-nem elkobzott birtokaiból: így 1336-ban a király életét megmentő al-asztalnokmester, Cselénfi Sándor fia János kapott belőlük Nógrád megyében 18 falut illetve földet,⁵⁹⁰ 1341 tavaszán pedig Nagymartoni Pál országbírónak jutott Somogy megyei Záh-birtok.⁵⁹¹

Magyarországon felségsértés bűne esetén sem volt szokás a tágabb rokonság megbüntetése, ilyen esetben az oldalági rokonok – ha maguk nem voltak vétkesek – általában

⁵⁸⁷ Utóbbi érdemeiről Lajos 1344. okt. 10-i kiváltságlevele is részletesen beszámol: DL 3726, AO I. 450-452., AOkl. XXVIII. 684. sz.

⁵⁸⁸ A történeteket a krónikakompozíció részletes tudósítása mellett számos további forrás segít rekonstruálni, áttekintésük: BOTKA T.: *Adatok i. m.*; MÁTYÁS F.: *Népmondák és történet adatok i. m.*

⁵⁸⁹ A Záh Felicián merénylete után a családja ellen hozott ítéletével szövege csak 16. századi másolatban maradt fenn. Kiadása: CDH VIII/3. 419-427., magyar fordítása és értelmezése: ALMÁSI TIBOR: *Záh Felicián ítéletlevele*. Aetas 2001. 191-197.

⁵⁹⁰ 1336. febr. 29.: DL 99562, CDH VIII/4. 151-161., AOkl. XX. 86. sz.

⁵⁹¹ 1341. ápr. 1.: DL 3368, CDH VIII/4. 489-491., AOkl. XXV. 196. sz.

még birtokaikat is megtarthatták, életük, jogi státusuk nem került veszélybe. A Záh-nemzetség minden előképet nélkülöző kiirtása, amely a teljes magyar világi elit közreműködésével történt, épp ezért nehezen indokolható. Károly mentségére csupán annyit lehet felhozni, hogy nem Záh Felicián volt az első merénylet, aki életére tört. Az országfoglaló harcok idején több ízben is megpróbálták megölni: 1316-1317-ben Borsa Kopasz, Gútkeled Lothárd bán fiai, illetve Petenye fia Péter cinkosaikkal összeesküdtek a király meggyilkolására.⁵⁹² Petenye fia Péter kétszer kísérelte meg Károly megölését: először, a Zemplén megyei Patak mellett személyesen is próbálkozott, másodszorra Temesváron már orgyilkost küldött a király ellen – mindkét esetben sikertelenül.⁵⁹³ Lajos király egy jóval későbbi, 1355-ben kelt oklevele szerint apját, Károlyt egy testvérpár, Miklós s Fülöp nyíllal akarta megölni abban az időben, amikor Károly Temesváron tartotta székhelyét.⁵⁹⁴ Próbálkozásukért akkor a király örökre száműzte őket – az sajnos az oklevél alapján nem derül ki, a testvérpár Petenye fia Péter megbízásából, vagy önállóan ragadott íjat-nyilat a király ellen. A tervezett különböző merényletek közti kapcsolatok ismerete nélkül is bizonyos, hogy a próbálkozások száma meghaladhatta a kettőt, s a Záh-nemzetség véres vesztének talán valóban az lehetett az oka, hogy a hosszú időn keresztül állandó veszélyben élő király elrettentő módon, egyszer és mindenkorra gátat akart vetni az esetleges további kísérleteknek.

A példátlan vérbosszú híre messzire elutott, s az európai udvarokban terjedő pletykák hamarosan a merényletre is találtak magyarázatot. Az elsőként a történetek után több mint egy évtizeddel, Itáliában feljegyzett szóbeszéd szerint az udvarban élő szépséges Klárát elcsábította a királyné fivére, Kázmér lengyel herceg. Miután Klára bevallotta a történeteket

⁵⁹² I. Károly 1318. máj. 31-i oklevele a Lothárd-fiak merénylet-tervéről („ad mortem nostre celsitudinis conspirarunt”): DL 29421, AOkI. V. 145. sz.; uő. 1325. okt. 12-én kelt oklevele Kopasz gyilkos szándékáról („cum quibusdam suis complicitibus in necem nostram conspirat”): AO II. 216-219., AOkI. IX. 458. sz.; Engel Pál szerint „Károly eltávolítását – a hivatalos vád szerint meggyilkolását – tervezték, és a helyébe alighanem a halicsi testvérfejedelmek, Andrej és Lev valamelyikét, IV. Béla dédunokáját óhajtották ültetni” – ENGEL P.: *Az ország újraegyesítése* i. m. 342.

⁵⁹³ Az esetet közlő oklevél nem maradt fenn, latin nyelvű regesztája szerint „Petrus filius Pechenye Regem penes Patak aegre decumbentem occidere voluerit; item quod Rege min Temesvár commorantem per conductum assasionem interfici curare intenderit” – a forrást ismerteti, értelmezi: PETROVICS ISTVÁN: *Orgyilkosok Temesvárott: merénylet I. Károly király ellen*. In: „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk: Piti Ferenc. Szeged, 2000. 421-434.

⁵⁹⁴ 1355. márc. 27.: Turul (1899.) 136-138.; említi, merényletüket Petenye fia Péter tervével összekapcsolja PETROVICS I.: *Orgyilkosok Temesvárott* i. m. 432-434.

apjának, Felicián a merénylettel a családja becsületén esett foltot akarta letörölni.⁵⁹⁵ Záh Klára meggyalázásának története egy emberöltő múlva Heinrich von Mügeln *Ungarnchronik*ében, a 15. század végén a lengyel történetíró, Długoss munkájában bukkant fel.⁵⁹⁶ A történet időközben Magyarországon is szépen kikerekedett, az Istvánffy Miklósnál olvasható változatban már maga a királyné készítette elő fivére számára a találkát, Klárát azzal az ürüggyel küldve vissza a palotába, hogy olvasóját szobájában felejtette.⁵⁹⁷ A különböző történet-variánsok közti kapcsolat máig feltáratlan, a történet hitele pedig nem bizonyítható – az azonban több mint elgondolkodtató, hogy míg az idősebbik Záh-lányt „csak” lefejezték, az udvarban élő Klárát kegyetlenül el is csúfították halála előtt. Talán valóban volt személyes szerepe abban, hogy apja kardot rántott királyára. A hivatalos udvari verzió szerint azonban Felicián merényletének az volt a kiváltó oka, hogy Károly túlkapásai miatt megfosztotta őt tisztségeitől.⁵⁹⁸

A merénylet és az azt követő kegyetlen leszámolás a kortárs krónikás szerint fordulópontot jelentett Károly uralmában. „*Amíg ez meg nem történt, Károly király kedvező szelekkel hajózott, ... de a forgandó szerencse elfordította tőle az arcát*” – vonta le a következtetést, amelyet rögtön a posadai vereség részletes leírásával támasztott alá. A király balszerencséről író krónikás következtetése azonban hosszú távon nem bizonyult helytállónak: igaz, Károlynak uralkodása utolsó évtizedében is többször kellett hadat viselnie, mert „*mindenfélől háborúk támadtak*”, de Fortuna nem pártolt el tőle. Az 1330-as évek – elsősorban a szomszédos osztrák hercegek ellen viselt – hadjáratai általában a magyar király meglegedésére zárultak le.⁵⁹⁹

A halál három lovasa

Károly élete végén sokat betegeskedett. A negyvenes éveiben már köszvény kínozza – egy egykorú levél tanúsága szerint 1332-ben el kellett halasztania a már megkezdett nápolyi

⁵⁹⁵ *Historiae Romanae fragmenta, Neapolitana sive Romana dialecto scripta*. Muratori: *Antiqq. Ital* III. 316.; magyar fordítását közli: MÁTYÁS F.: *Népmondák és történet adatok* i. m. 105-106.; az olasz névtelen elbeszélésében Záh Klára az Erzsébet nevet kapta.

⁵⁹⁶ SRH II. 218-219.; A kézirat fényképe: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg5/0049>; IOANNIS DLUGOSI: *Annales IX*. 151.

⁵⁹⁷ *Regni Hung. Hist.* XXIV. 349. 352. (1724. évi kiadás)

⁵⁹⁸ Az ítéletlevél indoklása szerint.

⁵⁹⁹ A hadjáratok rövid áttekintése: KRISTÓ GY.: *Az Anjou-kor háborúi* i. m. 75. skk.

utazását, mert kiújult a „podagrája”. A tünetek olyan súlyosak voltak, hogy a király és kísérete Fehérvárról visszatért Visegrádra.⁶⁰⁰ Károly hónapokig ki sem mozdult visegrádi palotájából, a tervezett rokonlátogatásra végül csak a következő év nyarán került sor. Nápolyba érkezése után újra beteg lett, ezúttal valamilyen magas lázzal járó kór támadta meg; felépüléséért még a pápa, XXII. János is aggódott.⁶⁰¹ IV. Károly császár emlékirataiban rövid említést tett arról, hogy trónörökösként, az 1339-es esztendő elején látogatást tett a magyar királynál, aki súlyosan megbetegedett.⁶⁰² Aligha kétséges, hogy a morva őrgróf 1339-ben azért utazott a szomszédos Magyarországra beteglátogatásra, mert már akkor számítani lehetett a magyar király halálára.

I. Károly végül 54 évesen, 1342. július 16-án, Visegrádon hunyta le örökre a szemét. Temetéséről kortárs magyar krónikás hagyott ránk részletes tudósítást.⁶⁰³ Halála napja a siralom és a könnyek napja volt a család és az udvar számára. Másnap a királyné, az előkelők és az egész papság jelenlétében a királyt skarlát ruhába öltöztették, fejére arany koronát helyeztek, lábára drágakövekkel kirakott, arany sarkantyús csizmát húztak, s a várból átvitték a városi plébániatemplomba. Gyászmise után testét hajóra tették, s Budára szállították. A királyi holttestet a Duna partján a város egész lakossága fogadta, és körmenetben a budai plébániatemplomba kísérték; a gyászolók előtt a király zászlótartója, Tóth Lőrinc lovagolt, kezében az elhunyt király hadi lobogójával. A harmadik napon az ünnepélyes misék után, dél körül ismét útra kelt a menet. A templom kapujában ott várakozott Károly három díszlova, rajtuk a király fegyverzetét viselő vitézekkel: az első a királyi méltósághoz illő viseletben, a második lovagi tornához öltözve, a harmadik pedig hadba vonulásra felvértezve. Mindhárom lovak a király struccmadaras sisakját viselte, a lószerszámok aranyozott ezüsből készültek, de a vitézek ruhájára-köpenyére, a lovak takarójára is bőséggel jutott gyöngy és drágakő. A holttestet fedetlen arccal, mindenki szeme láttára szállították Budáról Székesfehérvárra – amerre a menet elhaladt, az emberek sírva gyászolták királyukat, különösen a királyt

⁶⁰⁰ „idem dominus rex una cum filio suo pervenit usque ab Albam Regalem, et ibi infirmitatem podagre occupatus, de consilio suorum baronum, tam occasione dicte sue infirmitatis quam etiam occasione hyemis imminensis, rediit Viscegradum” – ADE I. 301. (312. sz.)

⁶⁰¹ 1333. szept. 9., XXII. János pápa levele Róbert nápolyi, valamint Károly magyar királyhoz: DF 291682, THEINER: *Vetera monumenta* I. 592-593., AOKl. XVII. 422. 423. sz.

⁶⁰² „Et processit ad regem Ungarie, qui graviter infirmabatur.” – *Karoli IV imperatoris Romanorum Vita* i. m. 134.

⁶⁰³ A beszámolót a Budai, a Dubnici és Thuróczy János krónikája őrizte meg.

megszemélyesítő három lovas láttán tört ki a zokogás. Végül a néhai király és kísérete megérkezett a fehérvári Szűz Mária prépostsági templomba, ahol újabb gyászmise keretében Károlyt a nagy oltár mellett eltemették.⁶⁰⁴

A temetésről tudósító krónikás a Károly sírjánál elhangzott halotti búcsúztató szövegét is az utókorra hagyományozta. Az „*üdvös és kegyes*” beszéd, amelyet Telegdi Csanád esztergomi érsek a jelenlévők „*aggódó lelkének és jámbor szívének*” megnyugtatóására előadott, egyszerre volt hagyományos és egyedi: követte a kora középkorban kialakult magyar halotti beszéd szerkezeti hagyományát, ugyanakkor az érsek saját gondolatait tartalmazta.⁶⁰⁵ Telegdi Csanád, aki 1319-ben került a királyi kápolnába, hamar bizalmi kapcsolatba került a királyi családdal, s látványosan emelkedő karrierje során mindvégig jó viszonyban maradt uralkodójával.⁶⁰⁶ A „*leg hatalmasabb uralkodót*”, Károlyt elragadó halált ostromozó halotti beszédében feltehetőleg saját érzelmei is hangot kaptak.

A 13. század magyar királyait különböző templomokban temették el, így Károly minden korlátozás nélkül választhatta ki saját végső nyughelyét. A döntés feltehetőleg nem volt egyszerű, több egyház is szóba jöhetett. Az Anjou-dinasztia saját szentje, nagybátyja, Toulouse-i Szent Lajos tiszteletére 1325-ben Lippán ferences kolostort alapított – akár itt is kialakíthatta volna a magyar Anjou-ág családi temetkezőhelyét.⁶⁰⁷ Az Árpád-ház szent királyainak sírjait őrző két országos jelentőségű egyházat, a váradi székesegyházat és a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templomot egyaránt elhalmozta kiváltságokkal és figyelme egyéb jeleivel;⁶⁰⁸ s úgy tűnik, egy ideig Károly nem is tudott választani köztük. Sziléziából jött feleségét, Máriát – aki Temesváron halt meg – Székesfehérváron temették

⁶⁰⁴ JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum* i. m. 154-159.

⁶⁰⁵ HORVÁTH JÁNOS: *Középkori irodalmunk székesfehérvári vonatkozásai*. In: Kralovánszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai. 2. Középkor*. Székesfehérvár, 1972. 131-136.; KRISTÓ GYULA: *Szövegparhuzam Telegdi Csanád érsek „műveiben”*. In: Csukovits Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Magyar Országos Levéltár, 1998. 173-175.

⁶⁰⁶ Életére újabban lásd SZENDE LÁSZLÓ: *Telegdi Csanád*. In: Beke Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001-2003*. Szent István Társulat, Budapest, 2003. 161-171.

⁶⁰⁷ SRH I. 491.

⁶⁰⁸ Fehérvári építkezéseiről a 14. századi krónikakompozíció is beszámol: SRH I. 490. 491.; Károlyról, mint a váradi székesegyház jötevőjéről Lajos 1342. dec. 10-i oklevele is megemlékezik, mikor koronázása után felkeresve Szent László váradi sírját, megerősítette és további kiváltsággal bővítette az egyház kiváltságait: DL 24438, AO IV. 292-293., AOkI. XXVI. 642. sz.

el,⁶⁰⁹ a következő feleséget, Luxemburgi Beatrixot viszont Váradon helyezték örök nyugalomra.⁶¹⁰

Károly végül Fehérvár mellett döntött. Sírját már alig néhány évvel a halála után, 1349-ben feltörték és kirabolták; a tettes maga a fehérvári örkanonok volt, akit tettéért Lajos király jószágvesztésre és örökös rabságra ítélt.⁶¹¹ Lajos hamarosan saját temetkezőkápolnát alapított Fehérváron, ahova apja földi maradványait is átvitette.⁶¹² Európában a 14. században divatba jöttek az életszerűen megfaragott sírlapok, amelyeket oszlopokra, konzolokra állítottak, följük pedig baldachint emeltek. A nápolyi Anjou-ház különösen élen járt az ilyen díszes, sokalakos, baldachinos síremlékek megrendelésében. Ilyet kapott a dinasztia szinte minden tagja, a feleségeket is beleértve, ilyen síremléket emeltek Mária királyné földi maradványai fölé is.⁶¹³ E síremlékek többsége szerencsésen átvészelte az azóta eltelt évszázadokat, és Nápoly templomaiban máig hirdetik az Anjouk egykor volt gazdagságát és hatalmát. Feltehetőleg a magyarországi ág is hasonló síremlékeket emelt a család elhunyt tagjainak, sajnos azonban sem a székesfehérvári bazilika, sem a nagyvárad székesegyház nem maradt fenn. A romjaik, maradványaik közt folytatott feltárások során előkerültek faragványok, sírkőtöredékek, csontmaradványok, sírmellékletek, ezeket azonban ritkán sikerült megnyugtató módon azonosítani. A Fehérváron napjainkban is folyó feltárások eredményeként azonban töredékekből egyre pontosabban sikerül rekonstruálni az Anjou-kor uralkodói síremlékeit.⁶¹⁴

⁶⁰⁹ SRH I. 489.; ENGEL PÁL: *Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában*. Századok (1987) 622.

⁶¹⁰ Leges eccl. III. 245.; említi BUNYITAY VINCE: *A várad püspökség története alapításától jelenkorig*. Nagyvárad - Debrecen, 1883-1935. I. 169.

⁶¹¹ DL 4074, CDH IX/ 1. 644-646.;

⁶¹² Az elkészült kápolnára az első adat: 1371. május 14-én XI. Gergely pápa a Lajos király által alapított, sírhelyéül szánt fehérvári Szent Katalin kápolnának búcsút engedélyezett („ut capella sancte Catherine Alberegalis..., quam Ludovicus rex Ungarie illustris in honorem et sub vocabulo eiusdem beate Catherine virginis canonice fundasse ac construxisse pariter et dotasse et in ea sepulturam suam elegisse dicitur ..”) – Mon. Vespri. II. 204.(CCXXXVIII.)

⁶¹³ CHRISTIAN DE MÉRINDOL: *Les monuments funéraires des deux maisons d'Anjou, Naples et Provence*. In: La mort et l'au-delà en France méridionale (XIIe-XVe siècles). Fanjeaux, 1998. (*Cahier de Fanjeaux* 33.) 435-474.; FRANCESCO ACETO: *La sculpture de Charles Ier d'Anjou à la mort de Jeanne Ire (1266-1382)*. in: L'Europe des Anjou i. m. 74-87.

⁶¹⁴ Az elmúlt évek gazdag irodalmából elsősorban lásd KRALOVÁNSZKY ALÁN: *A székesfehérvári Anjou-sírkápolna*. In: Művészet I. Lajos korában 1342-1382. Budapest, 1982. 165-174.; DEÁK ZOLTÁN (főszerk.): *Magyar királyi és főrendi síremlékek. Gótikus, baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon*. Budapest,

„A legkiválóbb királyok közé kell számlálnunk”

A kortársak tudták, hogy Károly halálával nagy királyt veszítettek el. „Egy szívvel-lélekkel siratta őt mindenki, gazdag és szegény egyaránt” – írta a királyi temetésről tudósító krónikás.⁶¹⁵ A kor uralkodói temetésein mintegy a koreográfia része volt a nyilvános sírások, a könnyek azonban ez esetben valóban megillették az elhunytat. Országai határain belül és azon túl egyaránt úgy emlékeztek meg személyéről, mint kora jelentős fejedelméről. Az egykorú firenzei krónikás, Giovanni Villani és a Zágrábi Krónika szerzője egymástól függetlenül is azonos véleményt fogalmazott meg uralkodásáról. „1342. augusztus havában meghalt Károly Róbert, Magyarország királya, Róbert király unokaöccse és Martell Károly fia, ami nagy kár volt, mert nagy tehetségű és derekas uralkodó volt. Három fia maradt...” – írta róla Giovanni Villani, majd felsorolta a fiúkra váró országokat.⁶¹⁶ Az 1354-ben írásba foglalt Zágrábi Krónika írója rövid történeti áttekintésében hasonlóképpen értékelte teljesítményét: „ez a király uralkodásának kezdetén sok éven keresztül rengeteg kellemetlenséget állt ki országának hűtlen zsarnokaitól. És végül hatalmas lett, és megbékélt országban fejezte be az életét, három fiút hagyva hátra, Lajos herceget, aki később király lett, aki őt követte, András herceg Szicília királya lett, István Dalmácia, Szlavónia és Horvátország fejedelme.”⁶¹⁷ A két értékelés rövid, de a lényegre tapintott. Károly királyként,

2004.; a legfrissebb fehérvári feltárási eredményeket lásd: BICZÓ PIROSKA: *A székesfehérvári Szűz Mária-prépostsági templom déli oldalának régészeti feltárása*. In: Károly Róbert és Székesfehérvár i. m. 139-170.

⁶¹⁵ „omnes unanimiter planxerunt eum simul in unum dives et pauper in tantum” – JOHANNES DE THUROCZ: *Chronica Hungarorum* i. m. 158.

⁶¹⁶ „Nel detto anno, d’agosto, morì Carlo Uberto re d’Ungheria nipote del re Ruberto e figliuolo fu di Carlo Martello; del quale fu gran danno, però ch’era signore di gran valore in prodezza. Rimasene III figliuoli, Lodovico, e Andreas; il quale Lodovico primogenito fu coronato d’Ungheria, e... secondo ovvero terzo figliuolo fu coronato re di Pollonia, e poco tempo apresso la reina d’Ungheria, moglie che ffu del detto Carlo Uberto e figliuola del re di Pollonia valente e savia donna, saputa la morte del re Ruberto, che morì il gennaio vegnente, come tosto apresso si farà menzione, si passò in Puglia e a Napoli all’altro suo figliuolo Andreas, a’cui succedea il reame di Cicilia e di Puglia, con molti grandi baroni ungheri, per dare favore e consiglio al detto Andreas, ch’era molto giovane; e all’altro figliuolo... rimase il reame da Pollonia per retaggio della madre.” – *Cronica di Giovanni Villani* i. m. 1434.; *A három Villani krónikája* i. m. 151.; mint a szövegből kitűnik, Giovanni Villani csupán Károly halálának hónapját írta pontatlanul, valamint bizonytalan volt abban a kérdésben, hogy melyik fia öröklí Lengyelország trónját.

⁶¹⁷ „Iste rex multas adversitates fuit perpassus a principio [sui regiminis per] annos quamplures a tirannis sui regni infidelibus. Et tandem [factus fu]it potens et in regno pacifico vitam finivit, [relictis filiis tribus], duce Lodouico, postea facto rege, qui ei successit; duce [Andrea facto] rege Sicilie; Stephano Dalmacie, Sclavonie et Croacie duce” – SRH I. 214-215.; *Krónikáink magyarul* i. m. III/1. 41.

családfőként egyaránt sikeres pályát futott be: halálakor törvényes fiúörökösöket hagyott maga után, fiaira pedig nagy uralkodóhoz méltó örökséget. Érdemei később sem merültek feledésbe, noha személyét korán elhomályosította fia és utóda, a rendkívül népszerű I. (Nagy) Lajos képe, aki már a kortárs Zágrábi Krónika szerint „*atyjánál nagyobb hatalmúvá lett*”.⁶¹⁸ Kétszáz évvel később egy másik zágrábi krónika – az úgynevezett Knauz-krónika – Károlyról úgy tartotta, „*a legkiválóbb királyok közé kell számlálnunk*”,⁶¹⁹ miközben Lajosról már egyenesen azt állította, hogy „*minden előtte uralkodó királyoknál dicsőségesebb*”.⁶²⁰

A 19-20. századi modern történetírás nagyra értékelte és mindmáig annak tekinti I. Károly uralkodói teljesítményét, sőt, a történészek szemében Károly egyre jobban megközelítette, olykor túl is szárnyalta fiát. „*A tárgyilagos történeti értékelés mérlegén nagy fiánál is súlyosabbnak találhatik*” – írta róla uralkodását összegezve Hóman Bálint.⁶²¹ Sarkosabban fogalmazott Károly egyik utolsó hozzáértő értékelője, Engel Pál, aki szerint „*Lajos egész életműve arra épült, amit apja teremtett: a karddal egyesített és bölcsességgel megreformált országra*”.⁶²² Károlyt – különösen Hóman Bálint munkái óta – elsősorban reformpolitikusként, egyfajta modern pénzügyi szakemberként ábrázolják mindenütt, az általános iskolai tankönyvektől egészen a történeti monográfiákig. Ez a felfogás részben egyes források túlértékeléséből, részben a modern gazdaságpolitikai gondolkodás visszavetítéséből fakadt, és teljességgel idegen a középkor mentalitásától. Károly uralkodói teljesítménye azonban akkor is imponáló, ha túlzások nélkül, saját kora értékrendje szerint szemléljük.

⁶¹⁸ „*potentior fuit factus de patre suo*” – SRH I. 215.

⁶¹⁹ „*inter optimos reges connumerandus*” – SRH II. 343.; *Krónikáink magyarul* i. m. III/2. 64.

⁶²⁰ „*Rex omnium gloriosissimus, qui ante eum regnaverunt*.” – SRH II. 344.; *Krónikáink magyarul* i. m. III/2. 64.

⁶²¹ HÓMAN B. – SZEKFÜ GY.: *Magyar történet* i. m. II. 147.

⁶²² ENGEL P.: *Szent István birodalma* i. m. 119.

Rövidítésjegyzék

ADE = Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. *Acta extera Andegavensia*. Szerk. Wenzel Gusztáv. I-III. Budapest, 1874-1876.

AO = Anjoukori okmánytár. *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I-VII. Budapest, 1878-1920.

AOkl. = Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Sebők Ferenc – Tóth Ildikó (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. *Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Budapest – Szeged, 1990-,

ÁMTF = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I-IV. Budapest, 1963-1998.

ÁÚO = Árpád-kori új okmánytár. I-XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest-Budapest, 1860-1874.

Blagay = A Blagay család oklevéltára. *Codex diplomaticus comitum de Blagay*. Szerk. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. Budapest, 1897.

Bp. = Budapest történetének okleveles emlékei. Szerk. Gárdonyi Albert, Kumorovitz L. Bernát. I-III. Budapest, 1936-1987.

CDCr = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae*. *Diplomatski zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Coll. Tadeusz Smičiklas. II-XVIII. Zagrabiae, 1904-1990.

CDES = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I-II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae, 1971-1987.

CDH = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Georgius Fejér. Tom. I-XI. Buda, 1829-1844.

CDMorav. = *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. Ed. Antonius Boczek et al. I-XV. Olomucii, 1836-1903.

CFH = *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapest, 1937–1938.

Csáky = *A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története.* I. Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. Budapest, 1919.

DHA = *Diplomata Hungariae antiquissima.* I. (1000-1131) Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapest, 1992.

DRH 1311-1457 = *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301-1457.* Ed. (Collectionem manuscriptam Francisci Döry) Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976.

Engel: Arch. = Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I–II. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996.

Erd. okmt. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez.* I–III. Közzéteszi: Jakó Zsigmond, Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével. Budapest, 1997-2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26. 40. 47.)

HO = *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius.* Kiad. Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghelyi Dezső. I–VIII. Győr-Budapest, 1865-1891.

MES = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* Ed. Ferdinandus Knauz, Lodovicus Crescens Dedek, Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. I–IV. Strigonii – Budapestini, 1874-1999.

MIÖG = *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung.* 1880-

Mon. Vespr. = *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis.* A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV. Budapest, 1896-1908.

PRT = *A pannonthalmi Szent-Benedek rend története.* I–XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Budapest, 1902-1916.

RA = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I-II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Budapest, 1923-1987.

RCA = I registri della cancelleria angioina ricostruiti da Riccardo Filangieri con la collaborazione degli archivisti Napoletani. 1-47. vol. Napoli, 1950-2003.

RDES = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I-II. Red. Vincent Sedlák. Bratislava, 1980-1987.

SRH = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadinae gestarum. Ed. Emericus Szentpétery. I-II. Budapest, 1937-1938.

UB = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Bearb. Von Hans Wagner, II-IV. Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz-Köln, 1955-1985.

UGDS = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bd. 1-7. Von Franz Zimmermann et al. I-VII. Hermannstadt, 1892-1991.

Zichy = A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I-XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghelyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest, Budapest, 1871-1931.